

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Az emlékezés szövege

Komárom: Nemzeti hősök – Európa tér

**Vajdaság: Lehetőség a múlton és az interetnikus
összetűzéseken való felülkerekedésre**

Bibó Műhely

**Az Európai Unió keleti bővítése
és a határon túli magyarok**

2002/3

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 13. évfolyam, 2002. 3. szám

MINERVA

- JAMES E. YOUNG
Az emlékezés szöveve 3

AZ EMLÉKEZÉS HULLÁMAIN

- ELENA MANNOVÁ
Nemzeti hősofktól az Európa tégig. A kollektív emlékezet
jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon 26
- VLADIMIR ILIĆ
Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus
összetűzéseken való felülkerekedésre 46

BIBÓ MŰHELY

- BALOG IVÁN
Az asszimiláció értelmezése Bibó Istvánnál 74
- KOVÁCS GÁBOR
Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus
Bibó István gondolatvilágában 93

LÁTHATÁR

- GYERTYÁNFY ANDRÁS
Migráció, régiók, egységes piac. Az Európai Unió keleti bővítése
és a határon túli magyarok 117

SZEMLE

KOVÁCS GÁBOR	
A Bibó István Szellemi Műhely	139
STEFANO BOTTONI	
Széljegyzetek egy konferenciához	144
MOLNÁR OLGA BORBÁLA	
Regisztrálható-e az identitás?(A szabad identitásválasztás és a nemzeti hovatartozás regisztrálása)	149
MANDEL KINGA	
Pillanatkép a Székelyföld-konferenciáról	157

KÖNYVISMERTETÉSEK

Az erdélyi magyar humán tudományosság önszemléletéről (<i>Bárdi Nándor</i>)	163
Nyugatról Keletre (<i>Lonsonc Alpár</i>)	186
A nemzet mint küzdőtér, a nemzet mint keresés: két dolgozat a két világháború közötti Szlovákia nemzeti kérdésének tárgyában (<i>Peter Haslinger</i>)	200
Népesedéspolitika Ceaușescu Romániájában (<i>Pakot Levente</i>)	206

MINERVA

JAMES E. YOUNG

Az emlékezés szövete Megemlékezések és jelentés

Adjatok egy csupasz falat, hogy igazabbul, furcsábban lássuk magunkat. Most adjatok egy lapot, amire írhatunk. Most adjatok egy napot, ezt a napot. Végyétek el. A hely, ami marad, az Emlékmű.

Mark Strand

Senki nem tudja, hol temették el Mózeset, de tudjuk, hol élt, és tudunk mindent az életéről is. Ma minden fordítva van. Most csak azt tudjuk, hol vannak a temetkezési helyek. Az életét változó és ismeretlen. Bolyongunk, változunk, sodródunk. Csak a temetkezési hely tudható.

Yehuda Amichai

I

Mialatt archív anyagok után kutattam a Holokauszt irodalmáról írándó tanulmányomhoz, tekintetem a naplóoldalokról, memoárokról és dokumentumokról időnként a múzeumra és a kiállítótermekre tévedt. Ilyenkor az előttem heverő szövegek kinyíltak, és hirtelen felölelték magukat az épületeket és gyűjteményeket, a múlt eseményeinek tanulmányozására szolgáló helyet és időt. A kutatás során elkerülhetetlenné vált, hogy figyelembe vegyem az Európában, Izraelben és Amerikában található hatalmas Holokauszt-emlékanyagot. A New York-i YIVO-ban felhalmozott anyag, a varsói Zsidó Történelmi Intézet kutatószobája, az Auschwitzi Könyvtár és Múzeum, a prágai Nemzeti Zsidó Múzeum mind létrehozta a maga sajátos emlékezés-szövetét. Valamennyi ország emlékhelyein, minden egyes nemzet múzeumaiban és archívumaiban egy újabb Holokauszttal szembesültem; és előfordult az is, hogy egyáltalán nem találtam a Holokausztot.

Meglepett, hogy egy olyan korban, amely minden üzenet és minden szöveg jelentőségét igyekszik megkérdőjelezni, mennyire kevés kritikai figyelem jutott az emlékezet azon formáinak és jelentéseinek, melyeket kifejezetten a Holokauszt emlékének elmélyítésére létrehozott emlékművek és múzeumok teremtettek meg. Igaz, ma már létezik egy igényes kritikai irodalom, amely a Holokauszt emlékének az irodalmi, történeti és vallási szövegekben való megjelenésével foglalkozik, de egyetlen mű sem vizsgálja magát a folyamatot, melynek során az emlékhelyek ezt az emlékezetet konstruálják. A Holokauszt-emlékművek ikonográfiájának, építészetének és szövegeinek szerveződése sajátos politikai és kulturális tudást tükröz, és meghatározó szerepe van abban, hogy milyen képet alakítanak ki a későbbi generációk erről a korról.¹

A Holokauszt-emlékművek és múzeumok által létrehozott „szövegek” jelen vizsgálatának célja nem pusztán az, hogy rámutasson az események különböző ideológiák mentén történő átalakítására, vagy magas illetve alacsony művészetként értékelje az emlékműveket – bár mindkét kritikai formát érinti. Ehelyett azonban azt fogjuk megvizsgálni, miként alakul maga a Holokauszt-emlékezet a folyamat során: hogyan őrződik meg és korlátozódik az emlékananyag, milyen jelentés- és tudásformák alakulnak ki az eseményekkel kapcsolatban, hogyan fejlődnek ezek a jelentések az idők során, hogyan reagálnak a látogatók az emlékezet tárgyiasult formáira, és mik a Holokauszt-emlékművek lehetséges társadalmi és politikai következményei.

1 A jelen fejezet alapját képező saját esszémen – „*Memory and Monument*” (in Geoffrey Hartman, szerk., *Bitburg in Moral and Political Perspective* [Bloomington: Indiana University Press, 1986]) – és a szerző egy készülő átfogó tanulmányán kívül a Holokauszt angol nyelvű kritikai irodalma a művek átfogó katalógizálására és esztétikai értékelésére – Sybil Milton: *In Fitting Memory? Holocaust Memorials and Postwar Political Culture* (kutatás folyamatban) –, valamint a következő művekre korlátozódik: Adolf Rieth: *Monuments to the Victims of Tyranny* (New York és London: Frederick A. Praeger, 1968); Harold Marcuse, Frank Schimmelfennig és Jochen Spielmann: *Steine des Anstosses: Nationalsozialismus und Zweiter Weltkrieg in Denkmälern, 1945–85* (Hamburg: Museum für Hamburgische Geschichte, 1985); Erich Fein: *Fie Steine Reden, Gedenkstätten des Österreichischen Freiheitskampfes: Mahnmale für die Opfer des Faschismus, Eine Dokumentation* (Vienna: Europe Verlag, 1975); Detlev Garbe, szerk.: *Die vergessenen KZs? Gedenkstätten für die Opfer des NS-Terrors in der Bundesrepublik* (Bornheim-Merten: Lamuv, 1983); Bernd Eichmann, *Versteint Verhamlost Vergessen: KZ-Gedenkstätten in der Bundesrepublik Deutschland* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1985); és Herbert Holte: „Vergangenheitsbewältigung und Ausländerfeindlichkeit: Eine Befragung von Jugendlichen im Dokumentenhaus KZ Neuengamme”, in *Argument zur museums-pädagogischen Praxis* (Hamburg: Museums-pädagogischer Dienst, 1984).

Ha a Holokauszt-emlékművek *raison d'être*-je, hogy „soha ne felejtünk”, akkor ez a fejezet arra kérdez rá, pontosan mi is az, amit nem szabad elfelejteni Bergen Belsenben, Dachauban, Auschwitzban, Babi Yarban, Yad Vashemben, vagy a Jersey City-beli Liberty State Parkban. Mert az, amire emlékezünk, szükségképpen függ attól, ahogyan emlékeztetnek rá; és az, ahogy az eseményekre emlékezünk, függ a nekik ma formát adó emlékművek képétől.

„Minden művészet valamilyen fokú absztrakció”, írja a szobrász Henry Moore; („a szobrászatban maga az anyag kényszeríti arra, hogy eltávolodjunk a tiszta reprezentációtól az absztrakció felé”).² Ehhez hozzátehetjük még, hogy miközben az anyag rákényszeríti az emlékmű készítőjét, hogy eltávolodjon a tiszta reprezentációtól, látását meghatározott formák és méretek felé irányítja – ezek pedig mind meghatározzák az emlékezet textúráját. A rendelkezésre álló helyszín és források, a műterem mérete, a kövek minősége, sőt még a fémszobrok öntésének módja is hozzájárul a megőrkített emlék végső verziójához. Az emlékművek létrejöttének kritikai áttekintésével a jelen fejezetben rávilágítunk arra, hogyan formálódik az emlék az esemény és a mű, illetve a mű és a szemlélők között.

A Holokauszttal kapcsolatos egyéb szövegek értelmezésekor használt módszereim segítségével szeretném végigkövetni az emlékművek konstruálásának folyamatát, anélkül hogy ez sértené a készítőik integritását. Óhatatlanul összehasonlításokat fogok tenni az egyes országok között arra vonatkozóan, hogyan konstruálják újra az eseményeket, és helyenként rámutatok arra az ideológiai háttérre, mely egy adott nemzet hivatalos Holokauszt-emlékének alapját képezi, az elsődleges cél azonban most nem az emlékművek hitelességének megkérdőjelezése, hanem az őket vezérlő paradigmák és előfeltételezések minél alaposabb feltérképezése lesz. Vizsgálatunk tárgya nem elsősorban az emlékezet és reprezentáció minden formáját átható tudatos vagy tudattalan történelem-manipuláció, hanem a Holokauszt-emlékezet automatikus átalakulása térbeli, plasztikus és képi reprezentációin keresztül. A Holokauszt-narratívákról szóló tanulmányomhoz hasonlóan vizsgálódásaim kettős tárgya a Holokauszt-emlékezet, valamint annak kritikus tudatosítása, hogyan teszünk szert erre az emlékezetre.

² Henry Moore: „On Sculpture and Primitive Art”, in Robert L. Herbert, szerk., *Modern Artists On Art: Ten Unabridged Essays* (Engelwood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1964), 140.o.

II

Dachauban egy rózsabokor jelöli azt a helyet, ahol foglyok ezreit állították sorba és lőtték le. A Colorado-beli Denver „Babi Yar Park”-jában száz vadalmafa jelképezi az oroszországi Kijevben egy szakadéknál lemészárolt zsidók ezreit. Bergen-Belsenben a több tucat tömegsír között egy magányos betonobeliszk testesíti meg a zsidó emlékezetet. Auschwitzban hajból, szemüvegekből és fogkefékből álló hegy szolgál metonimikus utalásként a hozzá kapcsolódó egykor eleven életekre. Amint az elmúlt valóságok helyébe lépnek, az ikonok felváltják ezeket, és új valóságot hoznak létre: így válik lehetségessé és elkerülhetetlenné a „történelmi revízió” az emlékezési folyamat során.

Azzal, hogy Baby Yarban a százezer legyilkolt áldozatot pusztán „politikai fogoly kijevi polgárokként” jelöli, az emlékmű nemcsak felduzzasztja az áldozatok tényleges számát, de elfeledkezik arról, hogy az áldozatokat szinte egytől egyig azért ölték meg, mert zsidók voltak.³ Azzal, hogy csatában elesett *Wehrmacht* katonák, lebombázott német városok és felszabadított *KZ-Häftlinge* zsidókat együtt szerepeltet egy fotómontázsban, a neuengammei múzeum közös emléket állít a „háború áldozatainak”, miközben megfeledkezik arról, kik voltak a háború konkrét előidézői. Ily módon egy nemzet emlékművei ugyanannyi történelmet törölnek az emlékezetből, mint amennyit beleírnak.

A „felejtés pillanatainak” veszélye azonban ismét csak abban rejlik, hogy a szemlélő nem választja el egy emlékmű retorikáját azoknak az eseményeknek a természetétől, melyeket megörökít. Szemben az irodalommal, amely felhívja a figyelmet önmagára mint médiumra, a Holokauszt ilyen monumentális, és hiteles dokumentumként kezelt reprezentációi gyakran összemossák az emlék szövegét az eseménnyel, melyre emlékezünk. Ez a zavar különösen szembetűnő a koncentrációs táborok helyén emelt emlékművek esetében, ahol a helyszín hitelességét érezve szinte szó szerint vesszük az annak tulajdonított jelentést.

Az „emléktáborokban” (ahogy a későbbiekben nevezni fogom ezeket a helyeket) a rombolás képi megjelenítése az eredeti esemény hitelességének látszatát kelti. A fotóéval megegyező retorikai elv alapján, ahol a reprezentáció és tárgya azonosnak tűnik, a majdaneki és auschwitzi emlékművek hatása

3 Yehuda Bauer szerint Babi Yarban 1941. szeptember 29. és október 1. között ténylegesen valószínűleg 33 ezer zsidó ölték meg (*History of the Holocaust* [New York, London, Toronto, Sidney: Franklin Watts, 1982], 198–99.o.). Az emléktáblán megjelölt nagyobb szám az 1941 és 1943 között a németek által legyilkolt valamennyi kijevi polgárra utal.

romboló – nemcsak amiatt, amire emlékeznek, hanem azért is, mert azt a szörnyű tényt kényszerítik a látogatóra, hogy amit megmutatnak, az „valóságos”. A táborot mindkét helyen majdnem ugyanúgy őrizték meg, ahogy az oroszok negyven éve találták. Az őrtornyok, a szögesdrót, a barakkok, és krematóriumok – melyek máshol absztrakt, sőt mitologizált formában jelennek meg – itt szemmel láthatólag érintetlenül maradtak. A látogató és az elmúlt valóság között mintha csak a tünékeny idő közvetítene, és az alkotások nem pusztán reprezentálják, hanem prezentálják is ezeket a valóságokat. A katasztrófa leletei az események élethű darabjaiként és maradványaiként ledöntik az önmaguk és a felidézett esemény közötti válaszfalat. A *nem* rekonstruált valóság hitelességére igényt tartó emléktáborok nem csak arra készítetnek, hogy össze-tevésszük valóságukat a tényleges haláltáborok valóságával, hanem arra is, hogy a történelem magától értetődő, monumentális megjelenítését összemossuk a közvetítés nélküli történelemmel.

Az emléktáborok azonban a szöveg nélküli fotókhoz hasonlóan alapvetően jelentés nélküliek: értelmüket a hozzájuk kapcsolt tudásból és a magyarázó szövegekből nyerik. De amint a táborok néma romjait „kiegészítik” a feliratok, egyszerű rom-valóságuk szerencsétlen módon a történeti magyarázatok megerősítéseként kezd szolgálni – ha mégoly megtévesztőek és erőszakoltak is ezek. Majdanekben ma teljes barakkok adnak helyet az áldozatok kiállított cipőinek és kalapjainak – igazolva az áldozatok náci német iparosok általi gazdasági kizsákmányolásáról és kifosztásáról szóló magyarázó szövegeket. Az auschwitzi „fekete fal” mellett szereplő kommentár hasonlóképpen tárgyi bizonyítékként használja magát a falat. Ha a szöveg arról szól, hogy itt elsősorban politikai gyilkosságok történtek, vagy hogy a barakkokban pusztán lengyelként megjelölt hadifoglyok laktak, akkor ez az, amire az itt található tárgyak emlékeznek.

Az Auschwitz-Birkenau-i, mindkét oldalon omladozó barakkokkal, rozsdás elektromos kerítéssel, lebombázott krematóriumokkal és hamuval teli medencékkel szegélyezett halálúton négy tömbszerű szarkofág jelzi a vasút végét, és a „halálzóna” kezdetét. Mögöttük hatalmas sírkőre emlékeztető, kőtömbökből épült torony áll, közepén egyetlen háromszög emlékeztet a foglyok ruhájára varrt foltra. A körülöttük található tárgyakkal összhangban az emlékművek a húsz kőtáblán, húsz különböző nyelven, köztük jiddisül és héberül olvasható egyszerű üzenethez szolgáltatnak emlékeztetőt és bizonyosságot: „négy millió ember szenvedett és halt meg itt 1940 és 1945 között a náci

gyilkosok keze által”. Az emlékezést szolgáló jelek kontextusában nem szerepel az emberek vallási hovatartozása és szenvedésük oka.

Auschwitz-I barakkjainak belsejét nemzeti pavilonokká alakították, melyek közül egyet kizárólag a zsidóság auschwitz-i tapasztalatai szemléltetésének szenteltek 1978-ban. A lengyel zsidóság lemészárlása itt nemcsak más nemzetek szenvedésének kontextusában jelenik meg, de konkrétan kapcsolódik Lengyelország lerombolásához is. Az auschwitz-i zsidó pavilon 1978-as megnyitóján mondott beszédében Janusz Wiczorek így fogalmazta meg az emlékműben tükröződő mai lengyel Auschwitz-értelmezést:

Tisztelt Vendégek! Itt, Európa temetőjében, az emberi remények és felfoghatatlan dráma e nekropoliszában hallgatnunk kell...

A hallgatás egyben visszavonulást is jelent, jelenlétünk azonban azt igazolja, hogy nem adtuk fel.

Gazdagabbak lettünk a második világháborút kutató tudósok és statisztikusok laboratóriumaiban feltárt tényekkel, a náci Németország által politikai és biológiai megsemmisítésre ítélt államok és nemzetek mártírjainak történetével.

Ezek a kutatók és statisztikusok elvégezték a Holokausztban elpusztult zsidók és lengyelek csaknem teljes számszerűsítését. Oświęcim, Treblinka, Chelmno, Płaszow, Bełzec, Sobibor, Lodz, Bialystok és a varsói gettó, valamint „a Warta körzet” és „Gubernya” mind kiirtásuk egy-egy állomása, a lengyel zsidók és a többi európai országból idehurcolt zsidók keresztjének stációi. Szinte mindent tudunk gyeHENNÁjukról, a lengyelek nyomorúságáról.⁴

Ebben a beszédben a zsidók és a lengyelek nem pusztán az első helyen osztoznak az áldozatok hierarchijában, de azzal, hogy egyenlőséget tesznek a politikai és a biológiai megsemmisítés közé, a beszélő azt sugallja, hogy közös sorsban osztoztak. A táborok és gettók itt felsorolt, konkrétan zsidó áldozatainak hatalmas száma ellenére a lengyel helységnevek automatikusan lengyel módon állítanak emléket nekik, határozott lengyel jelentéssel ruházva fel a zsidó mártírok történetét. Azzal, hogy „szinte mindent tudnak [a zsidók] gyeHENNÁjáról”, a lengyelek egyre jobban megismerik saját nyomorúságukat.

⁴ Janusz Wiczorek, a Tanács a Küzdelem és Mártírság Emlékműveinek Megőrzéséért elnökének beszéde az Oświęcim-Brzezinka-i egykori koncentrációs tábor helyén nyílt Zsidó Pavilon megnyitóján, 1978. április 17-én. (kiadta az Oświęcimi Állami Múzeum).

Annak az elterjedt tendenciának az okai, miszerint a zsidókat és lengyeleket együtt említik a táborok szövegeiben, összetettebbek a zsidó tapasztalat pusztá kisajátításánál – vagy akár teljes eltörlésénél. A lengyelek saját háborús élményeit, és saját emlékezetüknek azt az aspektusát tekintve, hogy ők voltak a németek első – sőt elsődleges – áldozatai, a zsidó-lengyel mártírság közös emlékművei szinte szükségszerűen sugallják. Azt, hogy a haláltáborok lengyel földön voltak, a lengyelek nem a helyi antiszemitizmus és kollaboráció bizonyítékának, hanem a németeknek a lengyelekkel kapcsolatos végső terveire utaló jelnek tekintik. Ebből a szempontból a lengyelországi haláltáborok a zsidókkal kezdték, és a lengyelekkel végeztek volna. A zsidók tömeges lemészárlása a lengyel emlékezet számára csak annyiban bír jelentőséggel, amennyiben a lengyelek saját, be nem teljesített népiertását előlegezi meg.

A Lublin peremén található majdaneki koncentrációs tábort a Vörös Hadsereg 1944-ben szabadította fel, és rögtön ezután itt alakították ki az első ilyen emlékhelyet és múzeumot. A Lengyel Népköztársaság Országgyűlése 1947 júliu 2-án ilyen „Holokauszt múzeum” létesítését rendelte el: „A Majdaneki volt náci koncentrációs tábor területét örökre meg kell őrizni a lengyel nemzet és más népek mártíróságának emlékműveként”.⁵ Az auschwitzi barakkokhoz hasonlóan a majdanekiekben is önálló kiállításokat alakítottak ki, ezek azonban nem az egyes nemzeteket, hanem a tábor működését mutatják be: a tervezést, az építkezést, a szállítást, és a foglyok életkörülményeit, a gazdasági rablást és kizsákmányolást, az ellenállást, a foglyok kiirtását és felszabadítását.

A majdaneki tömegmészárlásokat bemutató kiállítás elején több táblát szenteltek a zsidók ottani és többi táborbeli sorsának, és a zsidókat a náci fajirtási politika első áldozataiként jelölték meg. A terem végében zöldegyes standhoz hasonlóan üres Zyklon-B-s dobozok vannak felhalmozva a mennyezetig, körülöttük a meggyilkolt foglyok német nyelvű listái falméretűre nagyítva. Bár a listákon szereplő foglyokat a németek szinte egytől egyig „lengyel zsidó”-ként jelölték meg, a falon valamennyi táblán vörös háromszög áll, ami politikai – és nem faji – áldozatot jelent. A kiállítás a majdaneki népiertási folyamatot az első áldozatokkal, vagyis a zsidókkal vezeti be, és egy olyan egységgel zárja, amely a lengyelek lehetséges politikai megsemmisítését szemlélteti. A lengyelek elhárított kiirtásához szolgált keretet a zsidók tényleges lemészárlása; ily módon azt a zsidó Holokauszt kiterjesztéseként, sőt utolsó állomásaként értelmezi.

5 Idézi Stanislaw Duzak, szerk.: *Majdanek* [az Állami Múzeum hivatalos ismertetője] (Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985).

A zsidó emlékek megőrzése iránti mostani érdeklődés bizonyos fokig visszahelyezi Lengyelország elvesztett zsidóságát a lengyel nemzeti hagyományba, azzal is, hogy egyfajta metonímiát teremt, melyben az egész lengyel nemzet második világháborúbeli végzete zsidóságának végzetén keresztül jelenik meg. Ebben az értelemben a zsidókat egyszerre zsidókként és lengyelekként gyilkolták le, ugyanakkor a lengyelek pusztítására zsidó fogalmakkal emlékeznek: az áldozatok egyik csoportja jelképezi a másikat. A korszak hivatalos emlékeinek jelrendszerében a zsidók és a lengyelek a szimbolikus felcserélhetőség révén párhuzamos, fordított sorsban osztoznak. A Hitler-korszaknak nevezett időszak emlékműveiben tehát a lengyelek a zsidó fajirtást saját, elhárított katasztrófájuk paradigmájaként és szimbólumaként tekintik és reprezentálják.⁶

A zsidó áldozatokra vonatkozó utalások nagyrészt beleolvadnak a Keleti Blokk emlékműveinek politikai karakterébe, a történelmi torzítás és felejtés alapos vizsgálata ugyanakkor rendkívül összetett képet eredményez. Treblinkán például az ott meggyilkolt zsidókra vonatkozó utalások egyszerre közvetlenek és homályosak. Az emlékhely bejáratánál hatalmas, többnyelvű feliratok tudatják a látogatókkal, hogy az itt meggyilkolt 800 000 ember szinte egytől egyig zsidó volt. A látogató innen kétszáz méteren keresztül sűrű erdőben sétál a haláltábor ellátó vasútvonalat jelképező talpfák mentén. A vasút egykor a barakkokhoz, tömegsírokhoz és gázkamrákhoz vezetett, de a tábornak a nyomait is lerombolták, felszántották és beültették a németek. A vasút végén a látogató most egy hatalmas, nyílt, fákkal övezett térségbe ér. Középen óriás obeliszk áll, körülötte 17 000 betonba foglalt, csipkézett gránitkő, melyek közül több ezer viseli a Holokauszt során elpusztított lengyel zsidó közösségek nevét.

A tisztás előtt három méter magas gránitkövek sora vezet fel az emlékhelyhez. Ezek mindegyikén egy ország, a Treblinkán elpusztult zsidók hazájának neve áll. Azzal, hogy az áldozatok identitását a származási országok szerrint bontja le, az emlékhely zsidó áldozatok helyébe nemzeti mártírokat állít. Zsidókként ölték meg őket, az itt álló kövek azonban jugoszlávokként, len-

6 Lengyelországban még a statisztikák is bátorítanak az ilyenfajta cserére. A Holokauszt során elpusztult hatmillió zsidó közül hárommillió lengyel volt; a második világháborúban elpusztult hatmillió lengyel közül hárommillió zsidó volt. Ha a Holokausztban hárommillió zsidó és hárommillió lengyel zsidó halt meg, akkor az elpusztult lengyelek (köztük a zsidók) teljes száma megegyezik a Holokausztban elpusztult zsidók teljes számával: hatmillió. Ez a zsidó adat így sok lengyel számára egyszerre jelképezi a zsidó és a lengyel pusztulást.

gyelekként, franciákként, oroszokként és németekként emlékeztetnek rájuk – olyan megfogalmazásban, amely egy nép mártírságát sok nemzet mártírságává tördeli szét.

A treblinkai áldozatokat azonban nem fosztják meg teljesen zsidó identitásuktól. A bejáratnál közvetlen narratív hivatkozást találunk a zsidó áldozatokra, később pedig még kifinomultabbá válik az emlékmű jellegzetes zsidó ikonográfiája: az obeliszk hátára fent egy menórát véstek; a rendezetlen, sűrű, minden irányba dőlő kövek erőteljes hasonlóságot mutatnak a kelet-európai zsidó temetőkkel. További zsidó utalást hordoznak az emlékszóvegekben használt nyelvek. Az obeliszk talpán egy kőtáblán felülről lefelé jiddisül, oroszul, angolul, franciául, németül és lengyelül olvasható: „Soha többé”. Hogy mi az, aminek nem szabad még egyszer megtörténnie, az a látogató képzeletére vagy az eseményekre vonatkozó előzetes tudására van bízva.

Túl azon, hogy a haláltáborok emlékei beleolvadnak a kor általánosabb lengyel tudatába, gyakran még konkrétan elnyeli őket a lengyel vidék egésze. Azzal, hogy a kivégzőközpontokat Lengyelország legtávolabbi vidékein rejtették el, a náciik sikeresen homályba burkolták a tetteiket éppúgy, mint azok emlékműveit. Úgy tűnik, hogy a rejtett haláltáborok rejtett Holokauszt-emlékműveket eredményeznek. Treblinka és Sobibor esetében a táborokat elrejtették, így konkrétan és tudatosan keresni kell az emlékezetet – különben nem találjuk meg.

Lengyelországban a meggyilkolt zsidókra vonatkozó konkrét képi utalások hiánya valahogy úgy válik önmagában jelképpé, ahogy az ajtófélfán lévő két lyuk utal a mezuzára, amely már nincs ott. A Kielcei Állami Múzeumban például érdeklődésemre azt a választ kaptam, hogy nincsenek feljegyzések az ottani, 1946. július 4-i pogromról, melyben a visszatérő zsidó túlélők közül negyvenhatan meghaltak, és több százan megsebesültek. A levéltáros először tudatlanságot színlelt az ügyvel kapcsolatban; további nyomásra azonban beismerte, hogy egy hivatalos vizsgálat során valójában számos részletes fotót találtak és lejegyezték a szemtanúk beszámolóit. Ezeket azonban száz évre elzárták, hogy „az emlékezet behegedjen”. Miért nincs ennek semmi nyoma, még csak egy jelzés sem? Szükségtelen, hiszen úgyszincs már itt egyetlen zsidó sem. „Különben pedig – mondja végül – ez politikai ügy, én pedig csak egy levéltáros vagyok”.

Annak ellenére, hogy a kormány a közelmúltban lépéseket tett a lengyelországi zsidó emlékművek helyreállítására, a zsidó emlékezetet még mindig elsősorban a hiány és a töredezettség jellemzi. Mivel Lengyelországban a náciik a leg-

több zsidó temetőt lerombolták, azokat, amelyeket nem szántottak fel futballpályának, vagy betonoztak le autópálynak, ma pusztán a romok romjai. Lukowban és Sandomierzben a táborok túlélői összegyűjtötték közösségük összetört és szét-szórt síkőveit, és piramis-szerű emlék-obeliszkekbe halmozták őket. Lukowban, ahol a háború előtt a lakosság fele zsidó volt, a zsidók jelenlétére ma a zsidó temető emlékműve az egyetlen utalás. Ennél is megdöbbentőbb jelkép-rendszer mutatkozik a varsói és krakkói zsidó temetők „sírkő-falain”, melyek a nácik által lerombolt sírkövek összetört darabjaiból épültek. Az egymás mellé rendezett és cementbe ágyazott héber írásos, szögletes, sima vagy időrágta márvány- és gránitdarabok ma nemcsak Varsó és Krakkó szétszabdalt zsidó közösségeire, hanem magára a sírkövek „pogromjára” is emlékeztetnek.

A törött táblák (lekerékített tetejű sírkövek, melyeknek formája Mózes tábláit idézi) és az elpusztított közösségek kettős képi visszhangjaként ezt a motívumot a lengyel Holokauszt-emlékművek készítőinek újabb generációja is magáévá tette. Monika és Stanislaw Krajewski, a „Civil Bizottság a Lengyelországi Zsidó Temetők és Kulturális Emlékművek Védelméért” alapítói úgy őrizték meg Przasnysz és Kazimierz konkrét maradványait, hogy beépítették őket a Holokauszt-emlékművekbe. Miután sikertelenül próbálták visszaállítani a sírköveket eredeti helyükre a kazimierzi temetőben, a városlakók megbízták Tadeusz Augustínek építészt egy olyan emlékmű tervezésével, mely egyszerre élesíti újjá egy elveszett közösség emlékét, és örökíti meg a zsidó emlékek borzalmát. Az eredmény egy különálló, huszonöt méter hosszú és hat méter magas sírkő-fal, melyet a megrongált kövek darabjaiból építettek – előtte még mindig áll a törött sírkövek egy kis csoportja. Ahelyett, hogy megpróbálták volna helyreállítani a zsidók emlékezetét, a fal készítői beleépítették – és ily módon megőrizték – a lengyelországi zsidó életekben és emlékezetben bekövetkezett helyrehozhatatlan törést: magát a falat egyetlen, tátongó törés szakítja meg.

A történelem, az emlékezet és az állami politika még bonyolultabb módon keresztezi egymást Varsóban, ahol a zsidó gettólázadás hónapokkal megelőzte a lengyelek saját felkelését a nácikkal szemben – az utóbbit a németek leverték, és ezt a Vörös Hadsereg a Visztula túlsópartjáról nézte végig. Az a tény, hogy az állam egyáltalán emléket állított ezeknek a felkeléseknek, így legalább annyira jelentős lehet, mint a zsidó és a lengyel emlékművek eltérései. Anélkül, hogy utalna a zsidó lázadásra, a lengyel felkelés emlékműve a szabadtéri emléktáborok mintájára készült: a helyreállított kőfalból és páncélozott szállítójárművekből álló blokkot beltéri kiállítás támogatja meg, mely részle-

tesen bemutatja a felkelő alakulatok, csaták és stratégiák történetét. A zsidó gettóból viszont egyetlen tárgy sem maradt: a németek háztömböknként felgyújtották és lerombolták, végül pedig az egészet letarolták, és helyébe új lakóházak épültek. A lázadás és a rombolás minden emlékét Nathan Rapoport Varsói Gettó Emlékművébe tömörítették, amely különös módon egymagában áll egy különben üres – és gondozott – emlék-téren.

Az emlékművet Rapoport 1943-ban, néhány hónappal a felkelés után, novoszibirszki száműzetése alatt tervezte, és eredetileg a Párt Művészeti Bizottságához adta elbírálásra Moszkvában, de ők elutasították túlságosan nemzetit – vagyis túlságosan zsidó – koncepciója miatt. Amikor Rapoport 1946 végén visszatért Varsóba az emlékmű agyagmakettyével, a Varsói Városi Művészeti Bizottság azonnal elfogadta azt – de csak azzal a feltétellel, hogy a varsói gettólázadás ötödik évfordulóján, 1948. április 19-én fogják felavatni. Bár a Városi Művészeti Bizottság még azt sem tudta biztosan, hogy a várost magát újjáépítik a rombolás helyén, Rapoport ragaszkodott ahhoz, hogy az emlékművet Mordechai Anielewicz bunkerének helyén állítsák fel. Így a város maga bizonyos értelemben a Varsói Gettó Emlékműve körül épült újjá.

A bronzszobrot Párizsban öntötték, mivel a háború után Lengyelországban egyetlen öntöde sem állt. A hét mitikus alkatú harcost ábrázoló szobrot a jeruzsálemi Nyugati Falat idéző gránittömbökböbe állították.⁷ A *kotel* keretében Mordechai Anielewicz izmos, csupasz mellű alakja emelkedik ki hősiesszen a lángok és romok fölött. Ez az Anielewicz házi készítésű gránit kalapácsszerűséget markolva, rongyos nadrágban és feltűrt ujjal egyszerre munkás partizánként és zsidóként lázadt fel a nácik ellen: itt mindkét hős-típus a másikat jelképezi. A talapzaton a felirat héber, jiddis és lengyel nyelven ajánlja az emlékművet „A zsidó népnek, hőseinek és mártírjainak”.

A mártírokért azonban meg kell kerülnünk az emlékművet, melynek sötét hátoldalán lapos domborművek örökítik meg őket külön-külön, ugyanolyan archetipikus formában, mint a hősöket. Ugyanolyan egyértelműséggel, ahogyan Anielewicz munkásként jelenik meg, a hátoldalon összezsúfolt görnyedt alakok is archetipikus száműzött zsidók, és ezt a kiűzetést mind-

⁷ Érdemes felfigyelnem arra a további csavarra, hogy a Varsói Gettó Emlékművét támasztó gránittömböket eredetileg Hitler saját állami szobrása, Arno Breker vájta ki Svédországban a lengyel zsidóság feletti német győzelem megörökítésére tervezett emlékmű számára.

össze három náci sisak és két bajonett különbözteti meg az összes többitől.⁸ Tekintetüket a földre szegezve, rezignáltan és passzívan vánszorognak végzetükbe – a rabbi kivételével, aki egyik kezében tóratekeresztet tart, felfelé tekint és szabad kezét az ég felé nyújtja, mintegy Istenhez esdélve. Az eredmény egy kétoldalú emlékmű, melynek külön-külön szemlélhető két oldala egyforma mértékben örökíti meg egy archetípust és egy történeti eseményt.

A többi emlékműhöz hasonlóan a Varsói Gettó Emlékművének élete is a következő három összetevőből áll: konkrét elgondolása és felépítése;⁹ végleges nyilvános emlékmű formája; és a közösség és az emberek elméjében való időbeli továbbélése. A jelentés és az emlékezet ugyanis itt nemcsak az emlékműben magában szereplő alakoknak és formáknak, hanem a szemlélők reakcióinak is függvénye; annak, ahogyan az emlékművet a közösség politikai és vallási értelemben használja; annak, hogy ki és milyen körülmények között látja, és hogyan használják és formázzák meg ismét az alakokat újabb helyszíneken, idegen kontextusban. Kezdetben zsidó emlékműnek tervezték, de a moszkvai hatóság reakciójára számítva később nem eléggé zsidóként kritizálták az emlékművet: a szocialista és zsidó hagyományokból egyaránt táplálkozó alak-kavalkádjával ma konkrét és egyetemes értelmezése is lehetséges. Így minden látogatója számára hozzáférhető ikonográfiai kontextust hozott létre: legyen az Willy Brandttól Nehruig, Jimmy Cartertől Lech Walesáig, János Pál Pápától Jasszer Arafatig bárki. A zsidó jelkép minden esetben valaki más ügyének monumentális megjelenítésére szolgál: akár a Szolidaritás használja az ellenállás jelképeként, vagy a palesztinok a saját harcuk szimbólumaként, részben mindig a zsidókra irányítja a figyelmét azoknak, akik ezen a téren összegyűlnek, még akkor is, ha saját monumentális víziója minden újabb megemlékezés alkalmával újabb értelmezést nyer.

III

Németországban két tényező mérsékli a tömeggyilkosság képi emlékezetét: Németországban nem voltak szigorú értelemben vett kivégzőközpontok, és mivel nagyon kevés nem zsidó németet internáltak a haláltáborokba, ezek csak absztrakt értelemben kerültek be a német emlékezetbe. Mert ami az áldozatok

⁸ Az adatok archetipikus forrásainak további taglalását lásd David Roskies: *Against the Apocalypse: Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture* (Cambridge, Mass., és London: Harvard University Press, 1984), 297–301. o.

⁹ Az emlékműre szóló megbízásról és az emlékmű felépítéséről bővebben lásd a szobrász saját beszámolóját: Richard Yaffe: *Nathan Rapoport Sculptures and Monuments* (New York: Shengold Publishers, Inc. 1980).

szemében a Holokauszt, „*Sho'ah*” vagy „*dritte Churbm*”, az a németek számára a mai napig „*Hitlerzeit*”, „*Weltkrieg*”, sőt egyre inkább „*KZ-Zeit*”. Bár ezek a terminusok – akárcsak az emlékművek – általánosságban ugyanarra az időszakra, alkalmanként pedig ugyanazokra az eseményekre utalnak, nem tekinthetők szinonimáknak; mert a terminusok jelöltje minden esetben nagy mértékben függ attól, ahogyan a terminus szervezi, elhelyezi, sőt magyarázza az eseményeket a használói számára. Következésképpen amit Németországban Holokauszt-emlékműnek nevezhetünk, az erőteljesen stilizált, ha a zsidókra emlékezik, és nagyrészt a fasizmus összes áldozatára irányul, ha a németekre emlékezik.

Nyugat-Németországban, Timmendorf közelében egy földút végén, egy árnyékos tisztáson nagy fakereszt és írott tábla őrzi az *SS-Cap Arcona* luxushajó katasztrófájának emlékét, melyet 4600 fővel a fedélzetén süllyesztett el a Királyi Légierő 1945 májusának első napjaiban. A táblán található szövegből és diagramokból kiderül, hogy az *SS-Cap Arcona* annak a három cirkálónak az egyike volt, melyeket a neuengammei koncentrációs táborok foglyainak (*Häftlinge*) a Balti-tengerre való szállítására alakítottak át, és mint megtudtuk, itt lőtték és bombázták szét a Királyi Légierő gépei. A falubeliek szerint Neustadt és Timmendorf gondosan ápolt partjaira hónapokkal ezután is holttestek sodródtak, melyeket a városlakók a betegségek megelőzése érdekében azonnal eltemettek.

A táblán azonban nincs világosan feltüntetve, hogy az *SS-Cap Arcona* „katasztrófája” az ártatlan tömegek Királyi Légierő általi lemészárlásában, vagy a tábor túlélőit ért végzet szörnyű iróniájában áll-e. Mert bár a felirat részletesen beszámol a hajót ért támadásról, arról nem tesz említést, hogy hol voltak ezek a foglyok Neuengamme (az egyik politikai tábor) előtt, hogyan gyűjtötték össze őket a Lübecki öbölben, hová tartottak, és miért bombázta a Királyi Légierő a hajókat. Az elég világosnak tűnik, hogy a katasztrófa érdemes a megemlékezésre. De az, hogy milyen jellegű volt a katasztrófa, csak a megemlékezés kontextusában derül ki: az eredmény egy emlékmű, mely a britek által legyilkolt 7000 védtelen fogolyra emlékezik. Az, hogy ezek a foglyok túléltek az auschwitzi halálmenetet, hogy legtöbbször zsidó volt, és hogy valamennyiüket sietve kivezényelték az észak-németországi koncentrációs táborokból, el a német földről valahová – akárhová –, mindez nem derül ki az emlékműből.¹⁰

¹⁰ Az incidensről és az azt övező vitákról részletesen beszámol Günther Schwaberg: *Angriffsziel Cap Arcona* (Hamburg: Stern-Buch im Verlag Gruner, 1983), és Rudi Goguel: *Cap Arcona: Report über den Häftlingsflotte in der Lübecker Bucht am 3. Mai 1945* (Frankfurt/Main: Röderberg-Verlag GmbH, 1982).

Most azonban nem azt firtatjuk, hogy Timmendorfban a felirat szándékosan manipulálja-e „az *SS-Cap Arcona* katasztrófája” körüli eseményeket, hanem azt, hogy az emlékszüvegek készítői szükségképpen rekonstruálják az eseményeket, és eközben legalább annyira hagyatkoznak saját értelmezésükre és tapasztalatukra, mint azokra az eseményekre, melyeket meg akarnak őrizni. Az önérdek és a szelektív memória minden bizonnyal szerepet játszott a timmendorfi emléktábla elkészítésénél. De látnunk kell azt, hogy az ilyen torzítás elkerülhetetlen. A probléma talán nem annyira a történelem tudatos vagy tudattalan manipulálása, ami minden emlékezés és reprezentáció sajátja. A valódi veszély, ahogy a Bitburg-ügy esetében láttuk, sokkal inkább az emlékművekhez fűződő kritikátlan viszonyban rejlik, melynek következtében a konstruált és tárgyiasított emlékezetet normatív történelemként fogadjuk el – és úgy igazodunk hozzá, mintha tiszta, közvetítenlen jelentés volna.

Reagan elnök így levonta a „természetesnek” tűnő következtetéseket a német háborús halottak bitburgi emlékművéből. Mivel a *Waffen S.S.* és a *Wehrmacht* katonáit is a német háborús halottak emlékének szentelt földdarabon temették el, a háborúban betöltött esetleges eltérő szerepüket elfedi közös végzetük nagyobb, általánosabb emléke. Az itt eltemetett *S.S.* katonák most egyesülnek azokkal a honfitársaikkal, akiket a háború alatt talán meghurcoltak, valamint első világháborúbeli elődeikkel, akiket – ha zsidók voltak –, az ellenségüknek tekintettek volna, így nem csupán a *Vaterland*-ért valaha elesett összes német nagyobb egységébe kerülnek be, hanem általában a háború egyetemes áldozataivá is válnak. Az emlékezet ezen konkrét bitburgi megjelenésének erejétől és annak „magától értetődő” igazságaitól vezérelve Ronald Reagan és Helmut Kohl a háború sok más történelmi szempontját figyelmen kívül hagyta, sőt támogatta azok elvesztését.

Dachau, az első németországi koncentrációs tábor ma jól szemlélteti, hogyan emlékeznek meg a németek a maguk „*KZ-Zeit*”-jéről. Dachaut 1933-ban építették a Reich politikai ellenségei számára, így a helynek *német* áldozatai is voltak, sokan közülük zsidók. Amilyen iszonyatos körülmények uralkodtak Dachauban, a gázkamrát soha nem használták, így a krematóriumban „csak” azoknak a maradványait égették el, akiket lelőttek, halálra vertek, vagy akik – ez volt a leggyakoribb – betegségben haltak meg. Dachau Németországban lakó túlélői közül a legtöbben keresztények, sokan egyházi személyek vagy szociáldemokraták, és az itteni emlékművek szemléletének magját az ő emlékeik alkotják. A táborban ezért három vallási emlékmű található: egy a katolikus egyháznak, egy a protestáns egyháznak, és egy a zsidó közösségnek szentelve.

Ahogy a „Dachau Koncentrációs Tábor Jóvátételéért Emlékmű Kurátorai” elnevezés sugallja, a dachauai emlékművek az áldozatok minden csoportja esetében más indíttatásból épültek. Egyik keresztény emlékművet sem az elvesztett zsidó közösség iránti gyász okán, hanem az emberiség ellen elkövetett náci bűnökért való vezeklésképpen emelték. A tábor területén található stilizált és elvont emlékművek mindegyike a múlt és a jelen között tátongó szakadékot hangsúlyozza. A barakkok fényesre sikált padlójától a kinti tisztára söpört kavicsétányokon át a krematóriumig (a felirat szerint nyitva 5.00-tól 9.00-ig) most a tisztaság és a rend uralja a szenny és a káosz „emlékezetét”. A terület és a két rekonstruált barakk szinte antiszeptikus tisztasága, a többi barakk alapjának izléses szimbolikája és a kitűnő múzeum mellett nem meglepő, hogy a látogatók arról panaszkodnak, hogy az emlékmű úgy esztétizálja a múltat, mintha inkább legyőzni, mint megidézni akarná. Míg a Kelet emléktáborainak látszólag dísztelen romjai kényszerítik a látogatókat, hogy értsék őket szó szerint, a náci korszak tárgyi emlékeiként, Dachau frissen festett, gondosan szervezett jelképei *metafizikai* elmélkedésre szólító nyílt felhívások.

A Bergen-Belseni emlékművet ezzel szemben a látogatók temetőként, hatalmas temetkezési területként értelmezik és közelítik meg. A náciizmus és a koncentrációs táborok történetét egy egyszobás kő és üveg múzeumban röviden ismertető kiállítás kivételével keveset mutatnak meg abból, mi történt Bergen-Belsenben a felszabadítása előtt. A fő téma itt inkább a foglyok halála és a tömegsírok. A sírhalmok sorával jelölt tömegsírok mindegyikén kis kő- és cementtábla áll az eltemetett halottak számával: „Itt nyugszik 5000 halott”, vagy 2000 halott, vagy 1000 halott. A sírhalmok és héber írásos önálló sírkövek között egy négy méteres kőtömb állít emléket a zsidóknak, angol és héber felirattal. A névtelen áldozatok általánosabb emlékét egy különálló fal előtt emelt harminc méter magas, tiszta fehér márvány és gránit obeliszk jelképezi 100 méterrel távolabb. A madárdaltól és a szomszédos brit katonai táborban leszálló gépek morájától eltekintve a cserjékkel és virágokkal benőtt területen most halálos csend uralkodik; a szomszédos erdő egyfajta természetes határt képez, ami itt is annak a náci törekvésnek az eredménye, hogy a tábor elrejtse a külvilág elől.

Követve a Szövetségesek átnevelési törekvését a háború utáni Németországban, a második világháborús időszak itteni múzeumainak ma kettős célja az emlékezés és a pedagógia: az egyik automatikusan adódik a másiktól. A Hamburg mellett található neuengammei emlékmű és múzeum vezetősége ezért nyári tábor indított nemzetközi diákok számára az ottani volt kon-

centrációs tábor területén. Wilfried Meiller, a helyi dokumentációs központ előadója szerint a program kettős célja a Németország náci múltjára vonatkozó ismeretek átadása, illetve a különböző nemzetek fiataljai közötti megértés elősegítése. Mindkét célt a megemlékezés kontextusában valósítják meg, ami szó szerint egyfajta „Denkmal-Arbeit”-té, „emlékmunkává” válik. A német „*Arbeitslager*” kifejezés baljós felhangjaira való tekintettel a projektekre az ártatlanabb angol és nemzetközi „workcamp” elnevezést használják.

Ahol egykor Hitler Reich-jének felépítéséért téglagyári rabszolgaként halálra dolgoztatták a tábor foglyait, a „Workcamp Neuengamme” önkéntesei most az emlékezet feltárásán dolgoznak. A koncentrációs tábort ma régészeti ásatásként kezelik, ahol a Holokauszt múltjának maradványait tárják fel és a náci kegyetlenségek bizonyítékaként katalogizálják. A Holokauszt archeológiája keretében a diákok kiássák a területen található tárgyakat – szöveget, eszközöket, régi cipőket –, és a tanárok ezek köré építik fel újra az eseményeket, amelyekről tanítanak, és amelyekre emlékeztetnek. Bizonyos szempontból a neuengammei régészeti megközelítés azzal a veszéllyel jár, hogy ősi, hozzáférhetetlen történelemm alakítja a Holokausztot és a táborokat. Egy mélyebb szinten azonban minden múzeum esetében fennáll ez a veszély. Mert mint T.W. Adorno figyelmeztetett, „A német *museal* [múzeumszerű] szó kellemetlen melléklöngéket hordoz. Olyan tárgyakra vonatkozik, amelyekhez a szemlélőnek már nincs eleven viszonya, és amelyek a kihalás felé haladnak”.¹¹ Azzal, hogy a múltat rozsdás tárgyanként a jelenbe emelik, a Holokauszt régészei szükségképpen részekre bontják az eseményeket, hogy rekonstruálhassák őket.

IV

Adorno intelmének fényében Tel Avivban a diaszpórának szentelt múzeum – *Beit Hatfustot* – pusztá léte azt a hivatalos izraeli álláspontot tükrözheti, hogy a szétszóratott zsidóság halott és elszáradt civilizáció. Amikor múzeumi tárgyként jelenítik meg, a diaszpóra életét múlt időbe teszik; ennek utolsó és legjelentősebb manifesztációjaként a Holokauszt a száműzetésben élés tartathatatlanságának bizonyítéka, a zsidó államnak mint a katasztrófa előtti és utáni zsidó élet biztosítékának végső igazolása. Azonban épp a Holokauszt előtti és utáni zsidó lét hangsúlyozása különbözteti meg az izraeli Holokauszt-múzeumokat az európaiaktól. Míg az európai emlékművek és múzeumok kí-

¹¹ Theodor W. Adorno: „Valery Proust Museum”, in *Prisms*, ford. Samuel és Shierry Weber (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1981), 175.o.

méletlenül a zsidóság megsemmisítésére összpontosítanak, és szinte teljesen figyelmen kívül hagyják a háború előtti európai zsidó lét ezer évét, az izraeliek egy történeti folyamat részeként mutatják be az eseményeket, melyben a pusztítás előtti és utáni élet is szerepel.

A zsidók az elpusztításuk bemutatásán kívül alig léteznek ma az európai múzeumokban: sem a háború előtti gazdag életüknek, sem a háború utáni izraeli és amerikai életüknek nem szentelnek különösebb figyelmet. Az izraeli kibucok, például Lohamei Hageta'ot, Tel Yitzchak, Givat Chaim és Yad Mordechai, valamint a jeruzsálemi Yad Vashem Mártírok és Hősök Emlékbizottsága múzeumaiban elsőbbséget élvez a zsidó élet. Izraelben a Holokauszt nem annyira a zsidó élet végét, mint a száműzetésben leélt élet elviselhetőségének végét jelzi. Ily módon beépül a zsidó történelembe: lehet egy fordulópont, a cionista ideológia igazolása, mindenesetre a megelőző európai zsidó élethez, vagy az utána következő izraeli zsidó élethez kapcsolódik. A Lohamei Hageta'ot (szó szerint Gettók Harcosai) kibucot a táborok túlélői, többnyire partizánok, a *Hehalutz* és a Jewish Fighting Organisation (Zsidó Harcosok Szervezete) tagjai alapították, élő emlékműveként mindannak, amit láttak. Bár az ottani múzeumot a költő Yitzhak Katzenelson emlékének szentelték, a kibuc mind nevében, mind szerkezetében inkább a zsidók harcának és háború utáni túlélésének, mint háborúbeli haláluknak állít emléket. A múzeum tizenkét terme közül mindössze kettőt szenteltek a gettóknak, a koncentrációs táboroknak és a népi társaságoknak. A múzeum által konstruált narratívában csak Vilnius, a „litván Jeruzsálem” és a „Shtetl, Olkieni” grafikus rekonstrukciója után érkezünk ezekbe a termekbe. Ha ebben az elrendezésben a Holokauszthoz a diaszpóra-lét központjain és *shtetl*-jein át vezet az út, akkor a Holokauszttól az ellenálláson és a túlélésen át magához a kibucokhoz, az önálló zsidó földön való teljes élethez érkezik el. A Holokauszt tágabb kontextusba helyezése így nemcsak a száműzetésben élés szempontjait mutatja meg, hanem arra is emlékeztet, hogy a zsidó lét megelőzte azt, és utána is folytatódik. Lohamei Hageta'ot Holokauszt emléknapi ünnepségeinek témája koncepciójában és megjelenésében mindig ugyanaz: „A pusztulástól a szabadulásig”.

Izraelben a Holokauszt Emléknapi – *Yom Hasho'ah Vehagvurah* – alkalmával több különböző szinten jelenik meg a Holokauszt emléke. A *Yom Hasho'ah Vehagvurah* megünneplését eredetileg 1953-ban törvényben rendelte el a Knesset a Holokauszt Mártírjai és Hősei Emlékbizottságának (Yad Vashem) egyik feladatául, hivatalosan azonban csak 1959-ben lépett

érvénybe. Sok szempontból önmagában is fontos, hogy egyáltalán elrendeltek egy önálló Holokauszt-emléknap kijelölését – és ezt a Holokauszt és a hősiesség (*gvurah*) ünnepeként jelölték meg. Mert ez nemzeti, és nem vallási emléknap. Míg a legtöbb ortodox gyülekezet a *Tesha B'av*, az Első és Második templom lerombolására emlékező siralmak liturgiájába építette be a Holokausztot, Izrael ortodox rabbínátusa hivatalosan Tívet Tizedikén – a *Yom Hakaddish* alkalmával – gyászolja a Holokauszt áldozatait. Azzal, hogy a kormány külön napot jelölt ki a *Sho'ah* számára, és a hősiességhez – vagyis a zsidóság saját (és nem Isten általi) felszabadítására tett kísérletéhez – kapcsolta, teljes egészében kiemelte a vallási folytonosságból, és nemzetivé tette az emlékezést. A *Yom Hasho'ah* számára kijelölt nap Izraelben nem böjt, és nem is gyásznap, így egyáltalán nem a rombolás napja: Nissan huszonhetedik napja az 1943. április 19-én – *Erev Pesach* –, a szabadulás és szabadság napján kitört hat hetes varsói gettólázadás középső napja. A héber naptárban most a zsidó húsvét hónapjára, a *Yom Hazikkaron* (az izraeli háborús halottak emléknapja) előtti hetedik, és a *Yom Hatzma'ut* (az izraeli Függetlenség Napja) előtti nyolcadik napra eső izraeli Holokauszt Emléknap egyszerre emlékezik a bibliai felszabadulásra és a közelmúlt történelmére, a modern ellenállásra és a nemzeti függetlenségre, és ezáltal kapcsolatot teremt közöttük.

A Holokauszt ilyen megközelítését, a zsidó történelem távlatában való elhelyezését példázza Nathan Rapoport „*Megilat-esh*” (Tűzcsóva) emlékműve, mely Jeruzsálem és Təl Aviv között, magasan a júdeai hegyek között található. Eredetileg New York City Riverside Parkja számára tervezték, de a Városi Művészeti Bizottság elutasította, mondván, hogy „túl súlyos és nyomasztó”. Lelkes fogadtatásra talált viszont B'nai B'rith-nél, aki úgy vélte, hogy természetes otthonra lelhet Izraelben. A Holokauszt jelenetei így az izraeli történelembe ágyazva jelennek itt meg, egy kibomló narratíva részeként, melynek minden eleme a megelőző és a későbbi eseményekhez kapcsolódik. A „Tűzcsóva” előtt minden nap izraeli gyerekeket találunk, akik csoportosan tanulmányozzák az emlékművön a zsidó történelem egyes részleteit.

A Holokauszt összes emlékműve közül a jeruzsálemi Yad Vashem Mártírok és Hősök Emlékbizottsága hatalmas, emlékművekből, szentélyekből, archívumokból és kiállításokból álló komplexuma emlékezik a legösszetettebb és legsokrétűbb módon az eseményekre. A Yad Vashem alapításáról az Izraeli Parlament 1953. augusztus 19-i törvénye rendelkezett, részben az „ismeretlen zsidó mártír” párizsi emlékművének előző napi leleplezésére adott válaszul, kifejezetten azzal a megbízással, hogy „anyagot gyűjtsön az ország szá-

mára a zsidó nép minden tagjáról, aki életét áldozta, harcolt és fellázadt a náci ellenség és kollaboránsai ellen, és életben tartsa emléküket, illetve azon közösségek, szervezetek és intézmények emlékét, akiket azért pusztítottak el, mert zsidók voltak”¹² A törvény 2. cikkelye ezen kívül többek között a következő feladatokat jelöli meg: „gyűjtsön, kutasson és publikáljon a Holokausztról és az általa kiváltott hősiességről tanúskodó anyagokat, és mutassa meg a tanulságait az ország népének”, valamint „terjessze a hősökre és áldozatokra való emlékezés szokását” (5. o.). A Yad Vashem (szó szerint „Hely és Név”, Ézs.56:5) így intézményesíti – sőt törvénybe iktatja – a Holokausztról való folyamatos aktív megemlékezést Izraelben.

A Yad Vashem jelképei sokfélék és bonyolultak, de szintén több különálló hagyományban helyezik el az eseményeket, így konkrét nemzeti és történelmi jelentéssel ruházzák fel őket. Azzal, hogy a pusztítás *mártírjai* mellett annak *hőseiről* is megemlékezik, a Yad Vashem aktívan szembeszáll azzal, amit az izraeliek a zsidók áldozat-szerepének eltúlzott – és kizárólagos – hangsúlyozásaként élnek meg. Többek között ez az oka annak, hogy Rapoport Varsói Gettó Emlékművének mása helyet kapott a Yad Vashemben; ahelyett azonban, hogy ezeket az archetípusokat stagnálni engednék, a cionista ideológia azt kívánja, hogy kiemeljék a passzív „régizsidók” és a harcos „új zsidók” közötti kontrasztot. Mert Izraelben különös érzékenység tapasztalható a két egymással szemben álló zsidókép történelmi következményei iránt. Mivel az izraeli történészek szerint a keresztény Európa elterjedt zsidó-sztereotípiái alapul szolgálhattak a hagyományos antiszemitizmushoz, és a zsidók önmagukról mint áldozatokról kialakult korlátolt képe hozzájárulhatott a sebezhetőségükhöz, Izraelben az emlékművek készítői ma gondoskodnak arról, hogy a következő generációknak alternatív jelképeket mutassanak. Így a diaszpórában élő zsidóság hagyományos sebezhetősége és gyengesége (a cionizmus központi tételei) mellett megjelennek az új, harcos zsidók képei, melyek egyszerre magyarázzák a múlt eseményeit, és nyújtanak követhető modellt a fiatalok számára.

A Yad Vashem három részre osztott, hatásos történelmi kiállítás szintén az események sajátosan izraeli értelmezését tükrözi. Az első szakaszban fotó-

12 Forrás: „Martyrs’ and Heroes’ Remembrance (Yad Vashem) Law, 5713–1953”, a teljes szöveg megtalálható: *Yad Vashem: The Holocaust Martyrs’ and Heroes’ Remembrance Authority, Jerusalem* (Jerusalem: Yad Vashem Publications, 1986), 4. o. A törvény fordítása megtalálható még: *State of Israel Yearbook* (Jerusalem: Government Printing Press, 1954), 250–51. o. A törvény részleteit idézi és taglalja még Benzion Dinur: „Problems confronting ‘Yad Vashem’ in its Work of Research”, *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance* 1 (1957): 7–30.

kon, szórólapon, náci propagandán és történelmi narratívákon keresztül kísérhetjük nyomon a zsidóellenes törvények és akciók kezdetét. A zaklatások, a deportálások, sőt a *Kristallnacht* pogromjai is az európai antiszemita hagyomány velejáráóiként jelennek itt meg. Ebből a szobából a „Küzdelem a túlélésért: 1939–41” című szakaszba érünk, amely az első szakasz folytatása.

Itt azonban törés van a kiállításban, és konkrétan át kell mennünk egyik teremből – vagyis egyik korszakból – a másikba. Miután kiérünk ebből a szakaszból, a múzeum előcsarnokán keresztül jutunk vissza a következő szobába. Ezt a termet teljes egészében az 1941 és 1945 közötti gyilkolásnak szentelték, melynek mértéke és módszerei annyira különböztek minden addigitól, hogy – ezt sugallja az elrendezés – nem kerülhetett a képi megjelenítése a hagyományos zsidóüldözés kontextusába. Ebben a teremben található egy szakasz a világ hallgatásáról és a lezárt menekült-kikötőkről is. Végül azonban, a többi Holokauszt-émlékiállítás ellentétben, a Yad Vashemben elmesélt történelem nem ér véget a táborok felszabadításával, hanem folytatódik: a múlttal való újabb szakítás jeleként a következő terem témája a fegyveres zsidó ellenállás és a háború utáni évek. A Varsói Gettólázadás és a Zsidó Partizánok tárgyai térben is kapcsolódnak a jelen történelmi emlékművéhez: magához Izrael Államhoz. Mert, amint a Haifánál és Caesareánál partot érő menekültek fotói szemléltetik, a „Holokauszt végét” az jelenti, amikor a túlélők visszatérnek, és Eretz Israelben megszabadulnak.

Ahogy belépünk a Yad Vashem nagy emléktermébe – mely egy földbe sülyesztett óriás sírkőtomb –, a Baal Shem Tov szavai alatt haladunk át, melyek ennek az izraeli emlékműnek a *raison d'être*-jét foglalják össze: „A felejtés meghosszabbítja a száműzetés idejét! A szabadulás titka az emlékezésben rejlik.” A homályos megvilágításban tekintetünk a földön elhelyezett örökmécsesre és a haláltáborok kópadlóba vésett neveire téved. Emlékezésre, majd az emlékezés szemlélésére szólítva ebben a nagy sötét térben – mely maga is a hiány tárgyasítása –, a száműzetés, az emlékezés és megváltás örökké éber kontextusában tesszük mindezt.

V

Izraelben a Holokausztot egyetlen eseményként tanítják, mely egy a zsidó történelem számos eseménye közül – még ha jelentős vízvázasztó is –, Amerikában viszont a teljes zsidó múlt és jelen domináns elemévé vált. Ahelyett, hogy a Holokausztról a zsidó történelem részeként tanulnának, Amerikában nagyon sok diák a Holokauszt szemüvegén keresztül tanulja a zsidóság egész

történelmét. A zsidó múltat vagy akár a jelenlegi diaszpóra-létet bemutató egyéb múzeumok hiányában Amerikában a Holokauszt múzeumai kizárólag e köré a korszak köré szervezik a zsidó kultúrát és identitást ahelyett, hogy egy tágabb zsidó kontinuum részeként mutatnák be az eseményeket. Így, bár a New York Államnak ajánlott Holokauszt múzeum egy olyan kontinuum mentén helyezi el az eseményeket, melyben helyet kapott a rombolás előtti és utáni élet is, a neve – *Museum of Jewish Heritage – A Living Memorial to the Holocaust* („Zsidó Örökség Múzeuma – a Holokauszt Élő Emlékműve”) – továbbra is összemossa a zsidó kultúrát és a Holokausztot, és az egyik a másik helyébe lép.

Ha az európai és izraeli emlékművek szükségképpen politikai és ideológiai korlátok közé vannak szorítva, az Egyesült Államok-belieket saját Holokauszt-élményünk korlátozza ugyanolyan mértékben. Mert azok a fiatal amerikai katonák, akik felszabadították Dachaut és Buchenwaldot, szükségképpen kizárják a Holokauszt történetéből a háború előtti Európában uralkodó feltételeket, a családok erőszakos szétszakítását, a deportálásokat a gettókba és a táborokba, sőt magát a gyilkolási folyamatot is. Ők nem látták a pusztítás folyamatát, csak a hatásait. Amennyiben az 1945-ös „amerikai Holokauszt-élmény” a táborok *felszabadítására* korlátozódott, helyénvaló, hogy „Felszabadulás” címmel emeltek emlékművet New Jersey-ben a Liberty State Parkban, nagy ideológiai jelképüktől, a Szabadságszobortól látótávolságra. Nathan Rapoportnak ebben a művében egy fiatal amerikai katonára sétál ünnepélyesen, földre szegezett tekintettel, ölében – szinte pietà-szerűen – egy koncentrációs táborbeli áldozatot tartva. Rongyos rabruhájában jól látható csontvázszerű mellkasával, széttárt karjával és égre emelt, üres tekintetével az áldozat a kiszolgáltatottság megtestesítője. Ez az emlékmű így egybevág mind az amerikaiak konkrét háborús tapasztalataival, mind hagyományos önképünkkel, és idealizált háborús megmentő, és a világ „fejvesztett tömegeinek” menedéke szerepünkkel.

Amerika sokrétű önképe mellett nem meglepő, hogy a szabadság és a pluralizmus eszménye központi témája az ország meglévő és tervezett Holokauszt-múzeumainak. A Los Angeles-i Simon Wiesenthal Center Holokauszt-múzeuma a *The Museum of Tolerance* („A tolerancia múzeuma”) nevet kapta, mely mind pedagógiai célját (a toleranciát) mind a sokrétű célközönséget tükrözi. Miután kifogyott a forrásokból, a denveri Babi Yar Emlékbizottság csak az ukrán közösségtől kapott támogatással tudta befejezni az ottani emlékművet: a Babi Yar Emlékmű ma „A szovjetunióbeli Ukrajnában, Kijevben, Babi Yar-ban 1941. szeptember 29. és 1943. november 6. között el-

hunyt kétszázezer áldozatnak” állít emléket, akiknek „a többsége zsidó volt, ukrán és más áldozatokkal együtt”. A New York-i múzeum lépcsőjéről látható a Holokauszt, Ellis Island és a Szabadságszobor. Miután a Holokausztot tizenegymillió ártatlan nácik általi legyilkolásaként határozta meg, Jimmy Carter megalapította Washingtonban a Holokauszt Emlékbizottságot: a tervezett múzeum vajon annak a hatmillió zsidónak állít majd emléket, akik azért haltak meg, mert zsidónak születtek, vagy annak a tizenegymillió áldozatnak, akik különféle okok miatt haltak meg a táborokban? Vagy az összes Holokauszt, köztük az örmények, a kambodzsaik, és az oroszok lemészárlásának általános múzeuma lesz? Amerika egalitárius eszméit tekintve egy itteni nemzeti Holokauszt-múzeum nem határozhatja meg másképpen a céljait.

A nácik a zsidók teljes kipusztítását tervezték: kitörölték volna őket a történelemből és az emlékezetből. Így a Holokausztról szóló valamennyi feljegyzés látszólag alapjaiban dönti meg a nácik terveit. De a folyamat, mely az 1936-os, zsidó sírkövek faragását betiltó rendelettel kezdődik, a múltbeli üldözések vilniusi dokumentumainak módszeres elpusztításával folytatódik, és Hitlernek a kipusztított zsidó nép prágai múzeumára vonatkozó tervével zárul, tisztán mutatja, hogy ha egy nép kiirtásának első lépése az emlékének eltörlése volt, akkor az utolsó lépés az emlék kiszámított feltámasztása lesz. A prágai múzeumon és a zsidók felett aratott győzelmének többi emlékművén keresztül Hitler soha nem „elfeledni” akarta a zsidóságot, hanem eseményemlékezetüket a sajátjával szerette volna helyettesíteni.¹³ A teljes kipusztítás nem pusztán a fizikai megsemmisítést vagy a rájuk való későbbi utalások törlését jelentette volna. A nácik ehelyett a zsidó *típusú* emlékek kiirtásán keresztül tették volna lehetetlenné a zsidó létet jelképező emlékeken keresztül történő újjászületést.

Egy nemzet emlékműveinek azonban rendszerint nem az az egyedüli célja, hogy az emlékek helyébe álljanak vagy a nemzet képére formálják azokat, hanem az is, hogy az emlékezési aktusokban való együttműködésre szólítsák a közösséget. Amennyiben az emberek magukénak vallják egy nemzet emlékműveiben megtestesített mítoszokat vagy ideálokat, az ilyen tárgyasítás révén azok anyagi formát öltenek, hangsúlyt nyernek, és természetesnek,

¹³ Hitlernek a prágai „Központi Zsidó Múzeum”-ra vonatkozó terveiről bővebben lásd Linda A. Altshuler és Anna R. Cohn: „The Precious Legacy”, in *The Precious Legacy: Judaic Treasures from the Czechoslovak State Collections*, ed. David Altshuler (New York: Summit Books, 1983), 24–38.o.

igaznak tűnnek; ezáltal szükségképpen szövetség épül egy nép és az emlékművei között. Ez az a pont, ahol az emlékművekkel szembeni kritikus attitűd megelőzheti, hogy bűnrészesek legyünk abban, hogy az emlékezés jelképei az emlékezés bálványaivá merevedjenek. Mert az emlékké válás nem pusztán a jelképeken belül, hanem az esemény és a jelkép között, illetve az ikonok és szemlélőik között is zajlik. Azzal, hogy felidézzük az esemény, a jelkép és a szemlélő (mi magunk) közötti mozgást, és nem pusztán rituális kötelezettséget fogadunk el az emlékműveinkbe foglalt jelképek iránt. Az emlékezés során nem magukhoz a Holokauszt-emlékművekhez, hanem saját magunkhoz is fordulunk abban a reflexív térben, melyet elfoglalnak és kinyitnak. Gyakorlatilag nincsenek önkritikus emlékművek, csak kritikus szemlélők lehetnek.

Fordította: Kéri Rita

AZ EMLÉKEZÉS HULLÁMAIN

ELENA MANNOVÁ

Nemzeti hőöktől az Európa térig A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon¹

A mai Komárno (Komárom, Komorn) a maga 38 000 lakosával egy Lajtán túli tábornok szavai szerint valaha a Habsburg monarchia közepén terült el, a 18. században a Magyar Királyság négy legnagyobb és leggazdagabb városának egyike volt. A város történetének „legragyogóbb” fejezete a (magyar) helytörténészek szerint az 1848/49-es forradalom idejére esett. A város kétharmada ugyan leégett, ami egy kolerajárvánnyal és árvíz-zel kiegészülve katasztrofális pusztulást eredményezett, de ennek emlékét a komáromi erődnek, „a magyar forradalom utolsó bástyájának” a császári hadakkal szembeszálló hősies védőire való büszke emlékezés kitörölte. Az első világháború után a Duna bal partján fekvő városrész – a teljes közigazgatási, egyházi és kulturális struktúrával, valamint a kikötővel – a Cseh-szlovák Köztársaság birtokába kerül. A kevésbé urbanizálódott jobb parti rész a gyárakkal és a vasúttal a trianoni szerződés értelmében Magyarországé lett. 1938 és 1945 között teljes Dél-Szlovákia Komárommal együtt a magyar államba tagozódott be. A város 1945 óta ismét kettészakadt. Manapság igen élénk kapcsolatokat ápol a szlovák Komárno és a magyar Komárom.²

¹ A tanulmány először németül hangzott el az „Inszenzierungen des kollektiven Gedächtnisses: Eigenbilder, Fremdbilder – Paradigma Zentraleuropa” c. konferencián 2001. novemberében, Angersben (Franciaország).

² Michal Mácza: *Vývoj Komárna v obrazoch*. [Komárom fejlődése képekben.] Komárom, 1985.; Mácza Mihály: *Komárom. Történelmi séták a városban*. Pozsony, 1992.; Lukács László: *Städte an beiden Ufern der Donau in den historischen Komitaten Komárom und Esztergom*. [Városok a Duna két partján a történelmi Komárom és Esztergom megyékben.] In:

Noha Komárom „magyar” városként mutatkozott és mutatkozik, mindig is éltek ott szlovákok, németek, zsidók, szerbek és romák is. A 20. század eleji erőteljes magyarosítás idején a város lakosságának 80–90 százaléka vallotta magát magyarnak, de egyharmaduk többnyelvű volt, s az ő mindennapi életüket e többnyelvűség határozta meg. A város etnikai szerkezete a cseh és szlovák köztisztviselők és katonatisztek betelepődése után változott meg. 1930-ban a lakosság 64 százaléka vallotta magát magyarnak, 27 százaléka pedig csehnek és szlováknak. A város összes intézményét keresztülszelte egy imaginárius magyar-(cseh)szlovák határvonal: a közigazgatást, az oktatást, az egyházakat, a sajtót, a könyvtárakat és az egyesületeket. Persze ez a határvonal nem volt abszolút, magyar iskolákba jártak szlovák gyerekek, és fordítva is, az egyesületek egyötödének tagsága etnikailag kevert volt.³ A házasságkötési statisztikák vegyes házasságok létéről tanúskodnak.⁴

1918, illetve 1920 (Trianon) után a szlovákok a többségi nemzethez tartoztak, bár létszámuk a városban elmaradt a magyarokétól. A magyarok nemzeti kisebbséggé lettek, noha a városban ők voltak többen.⁵ A város nyilvános terein tehát két, önmagát fenyegetettségben érző kisebbség találkozott össze. A magyaroknál a dunai államhatár, illetve az „anyaországgal” fennálló kapcsolatok, a szlovákoknál pedig a marginalizálódott peremvidéki lét képzele élezte tovább e konfliktust. A komáromi (cseh)szlovák kisebbség a két világháború között nem volt képes a magyarokéval hosszútávon versengeni tudó helyi sajtó finanszírozására, így az etnikai küzdelem elsősorban utcai hirdetőoszlopokon és műemlékeken jelent meg.

Mivel egy város politikai-kulturális topográfija a politikai rendet szimbolikusan is megmutatja,⁶ a politikai diszkontinuitás és a „csere a piedesztálkon” lehetővé teszi a két nemzeti tábor mentális állapotának összehasonlítását.

E. Scherer, G. Stangler, I. Slawinski szerk. *Kulturparks. Tagungen 2001*. St. Pölten, 2001. 41–56. o.

3 Elena Mannová: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. In: *Regio*. 2000, 4. sz. 93–103. o.

4 Kovács Éva: Alteritás és identitás: a két világháború közötti határtértségek, különös tekintettel a szlovák–magyar határra. In: Tóth K. szerk. *Ezredforduló*. Dunaszerdahely, 2001. 126–139. o.

5 Kovács Éva: *Mikrogeschichte: Die Repräsentation des Komáromer Grenz-Diskurses und die Identitätspolitik der Zeitungen (1918–22, 1938)*. [Mikrotörténelem. A komáromi határdiskurzus reprezentációja és az újságok identitáspolitikája (1918–22, 1928).] Kézirat, 2000.

6 Heidemarie Uhl: *Architektur, öffentlicher Raum und nationale Identität. Beispiele aus Graz und Laibach/Ljubljana um 1900*. [Építészet, nyilvános tér és nemzeti identitás. Példák Grazból és Laibach/Ljubljánából 1900 körül.] In: *Bauen für die Nation*. Megjelenés előtt.

sát. A nyilvános szférában két különböző történelmi emlékezet küzdött egymással, a közös, de mégis különféleképpen megélt múlt két párhuzamos emlékezete. Az 1848/49-es esztendő, 1918, 1919 (a magyar kommunista tanácsköztársaság), 1920 (Trianon), 1938 (a város visszacsatolása Magyarországhoz) és 1945 ritualizált emlékezete, a váltakozó állami kontextus szerinti dicsőítése vagy elnyomása, keveredve a helyi tradíciókkal: ez jellemezte és jellemzi Komárom emlékműveinek látképét.

Állampolitikai váltakozások városi piedesztálokon

Komárom legrégebbi emlékműve – az 1715-ben emelt barokk Szentháromság-oszlop – helyi eseményekhez kapcsolódik: egy pestisjárványhoz, illetve a városnak a Rákóczi-felkelés ideje alatti fenyegetettségéhez. A város már a magyar nemesség Habsburg-ellenes felkelése idején olyan különleges helyzetbe került, amely később még különféle változatokban többször is megismétlődött: a komáromiaknak mindkét fél irányában bizonyítaniuk kellett lojalitásukat. A lakosság többsége Rákóczi kurucáival szimpatizált, de a város erődjében egy császári kaszárnya állt. (A mindkét félhez eljuttatott bőséges adományok megmentették a várost.)

Magyarországon az Ausztriával való 1867-es kiegyezés után valóságos emlékműállítási láz tört ki, ami a magyaroknak a historizmus jegyében történő nemzetállami integrációját tükrözte. A felfedezett és emlékművekben megtestesülő múlt igencsak korhű jelleggel bírt. A magyar történelem két akkori felfogása, a Habsburg-barát (*labanc*) és a Habsburg-ellenes (*kuruc*) koncepció közül ez utóbbi érvényesült.⁷ Komáromban mindez az 1880–90-es évek első tömeges utcanév-változtatási hullámában nyilvánult meg. Az utcákat a magyar nemzeti történelem nagyjairól (Rákóczi, Széchenyi, Kossuth), korabeli politikusokról (Baross, Eötvös, Deák), illetve közvetlenül a városhoz kötődő személyiségekről (többek között Jókai) nevezték el. A Bécs, illetve a komáromi K. u. K. tisztek iránti korlátozott lojalitást csak a Duna part Ferenc József rakpart elnevezése mutatta. Ehhez társult még egy híd és egy sziget, amelyeket a népszerű Erzsébetről neveztek el.

Minden magyar hagyomány centrumában az 1848–49-es forradalom emlékezete állt. A neoabszolutizmus korában a Béccsel szembeni politikai ellenállást szimbolizálta, 1867 után pedig a liberálisok és a függetlenségi-párti-

⁷ L'ubomír Lipták: *Storožie dlhšie ako sto rokov*. [Egy évszázad hosszabb száz évnél.] Pozsony, 1999. 313. o.

ak közötti szakadást.⁸ Komáromban elsősorban a város 1849-es hosszú megszállására, Klapka Györgyre, az erődítmény legendás parancsnokára és a tisztes vereségre emlékeztek. (A tábornok a világosi fegyverletétel után még majdnem két hónapig védte a várost, a kapukat pedig csak méltó feltételek elfogadása után nyitotta meg.) A millennium esztendejében, 1896-ban a komáromi polgárok a Városháza előtt bronzszobrot emeltek Klapka tiszteletére. A tábornok, kezében karddal, heroikus pózban állt egy emelvényen, amely ágyúcsövekkel tűzdelt bástyát ábrázolt, előtte pedig egy dolyfős oroszlán taposott egy hadilobogón. A bástya oldalain olvasható feliratok a tábornok győzedelmes ütközeteinek helyszíneire emlékeztettek. A szobor magyar nyelvű szövege (*A város hős védőjének – a hálás nemzet, 1896*) azt hirdette, hogy a dicsőséges komáromi események össznemzeti jelentőséggel bírtak. Az emlékművet a főtéren állították fel, amit Klapkáról neveztek el. A Habsburg-ellenes magyar tábornok szobra majdnem szemben állt a tiszti kaszárnyával, ahol K. u. K. tisztek laktak családjaikkal. Ezen a helyen egyértelműen a magyar függetlenségért vívott küzdelmet, a Béccsel szembeni ellenállást testesítette meg.

A Klapka-szobor a megváltozott hatalmi viszonyok közepette, 1918 után is a helyén maradt. A magyar utcanévtáblák a városi közigazgatás magyar többségét demonstrálták – csak a húszas évek második felében jelentek meg a szlovák nyelvű fordítások. A Ferenc József rakpartból ismét Duna rakpart lett. A magyar személyiségekről elnevezett utcák megőrizték nevüket, a Csehszlovákiához való tartozást a húszas években csak egyetlen utcanév jelezte: a Palatinus utcát, miután nem sikerült Lenin utcává keresztelni, Masaryk utcának nevezték el. A kommunisták komáromi erős pozícióit jelezték az újonnan épült munkásnegyed utcanevői: például Proletár utca, Karl Marx utca, Forradalom utca. A harmincas években a Sokol és az Orol csehszlovák tornaegyletekről is neveztek el itt utcát.

A háború utáni első emlékműveket temetőkből, a háborúban elesettek és a magyar Vörös Hadsereg halottainak emlékére emelték. A Vörös Hadsereg elleni küzdelemben elesett csehszlovák katonák sírján csak 1928-ban avattak emlékművet.

8 Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: *Történelem – kép. Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest, 2000. 92–102. o., 781–782. o.

Komáromban a két világháború közötti időszak első és egyetlen szlovák nemzeti hőst ábrázoló emlékművét Milan Rastislav Štefánik⁹ tábornok bronzszobra jelentette. A nevét viselő 12. gyalogoshadosztály, valamint csehszlovák egyesületek nem sokkal a tábornok halála után gyűjtésbe kezdtek, hogy felállíthassák az emlékművet. A szobrot csak 1930-ban tudta elkészíteni a két neves művész, Otakar Španiel cseh szobrász és Dušan Jurkovič szlovák építész. Közel a Dunához, egy parkban állították fel, Magyarország felé fordítva. A szlovák sajtó szerint e szimbolikus hely az államhatárt és a „csehszlovák kisebbséget” volt hivatott védelmezni és erősíteni.

A komáromi történeti emlékezetben fontos szerep jutott a város szülöttének, Jókai Mórnak. Születése századik évfordulójának megünneplése (1925) Szlovákiában és Kárpátalján a magyarság demonstrációjává vált, noha a csehszlovák hatóságok eredeti szándékai szerint „az államnak a magyar kisebbség iránti nagyvonalúságát” lett volna hivatott manifesztni. A Jókai Egyesület már 1911 óta szorgalmazta az író szobrának felállítását, ez irányú fáradozásait a háború után sem szüntette meg. Az engedélyt a hivatal csak 1936-ban adta meg, Berecz Gyula helyi szobrász alkotását a Kultúrpalota előtt ünnepélyes keretek között 1937-ben állították fel.

1938 feszült légkörében csehszlovák és magyar egyesületek gyűjtést kezdeményeztek egy Masaryk-emlékmű felállítására. Közös művek kivitelezésére azonban nem maradt már idő.

Amikor a város a magyar államhoz került, a 12. csehszlovák hadosztály magával vitte a Štefánik-szobrot Besztercebányára. Ott már nem a tábornoknak a Csehszlovák Köztársaság létrehozásában betöltött szerepére emlékeztek, hanem szlovák identitását és éles antikommunizmusát hangsúlyozták. A komáromi parkban Štefánik helyére a Monarchia 12. regimentjének emlékműve került.¹⁰ Az utcanevek szlovák fordításai eltűntek. A Masaryk utca neve Szent István utca lett, a Köztársaság utca a Megye utca nevet kapta.

A város nyilvános terében a legnagyobb átalakulást a második világháború utáni időszak hozta, amikor a (cseh)szlovák politika a „kollektív bűnösség” elve alapján kitelepített számos magyart. Az utcák neveit politikai szándé-

⁹ Csillagász, hadipilóta és francia tábornok, diplomata és hadügyminiszter; jelentős mértékben hozzájárult a csehszlovák állam megalakulásához. 1919-ben Szlovákiába való visszatérése közben vesztette életét. Vö: Peter Macho, Zora Vanovičová: *Der Mythos Milan Rastislav Štefánik in Geschichtsschreibung und mündlicher Tradierung*. [Milan Rastislav Štefánik mítosza a történetírásban és a szájhagyományban.] Megjelenés előtt.

¹⁰ Alexander Reško: Pamtní generála Milana Rastislava Štefánika v Komárne. [Milan Rastislav Štefánik emlékműve Komáromban] In: *Iuxta Danubium* 12, 1998. 61–96. o.

kok szerint változtatták meg.¹¹ Az utcanévadás gyakorlata a „magyarokkal” való leszámolást mutatta: a magyar hősök, politikusok, művészek stb. neveit viselő utcákat mind átnevezték. A „szimbólumok univerzuma”¹² számára minden politikai változás következményekkel jár, de 1945 után az „irányított” csehszlovák demokrácia, majd 1948 után a kommunista rezsim „tervezett nyomhagyása” a múlttal való szinte teljes leszámolást jelentette. A hivatalos helyi emlékezet csak a komáromi munkásvezetők emlékét kímélte meg. A Vörös Hadsereg felszabadítóként való értelmezésének, valamint az állam szovjet blokkba való betagozódásának felelt meg az utcanévadás gyakorlata is. Az utcákat szovjet és orosz katonai személyiségekről, szovjet politikusokról (Sztálin halála után némelyik név ismét megváltozott), a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom képviselőiről nevezték el. Az első Csehszlovák Köztársaság idején a komáromi utcanévtáblákon ritka volt a „csehszlovák szűzsé”. 1945 után felbukkannak 19. századi szlovák költők és írók, cseh, főként kommunista költők, valamint az 1944-es szlovák nemzeti felkelés kommunista vezetőinek nevei. A komáromi magyar történeti emlékezet központi figurájának, a mitikus Klapka György tábornoknak a szobra az erőd területére került. A szobor 1965-ben, a város alapításának 700. évfordulóján került vissza köztérre; a Lenin-parkban, egy semleges emelvényen állították fel. Emlékművének „Skript”-jéből¹³ a szlovákok a magyar forradalom kultuszát olvasták ki. A forradalomban való szlovák részvételt a nemzeti hős, Lúdivit Štúr nevéhez kötik, aki „a magyarok ellen harcolt”. Ezért logikus, hogy Klapka magyar tábornok nevéhez negatív konnotáció fűződik. (A tényeket, hogy a szlovákok nagyobbik része Kossuth hadseregébe állt be, másrészt hogy a komáromi erőd megszállásában szlovák önkéntesek is részt vettek, a szlovák történeti emlékezet egyáltalán nem őrizte meg.)

A magyar panteon másik hősének, Jókai Mórnak a szobrát 1947-ben távolították el. Miután a magyarok Szlovákiában visszakapták polgárjogaikat, az írónak is megkegyelmezték, és szobrát 1952-ben visszaállították az eredeti helyére.

11 Christian Ehretreiber, Otto Rath: *Geschichtsbilder in Grazer Straßennamen*. [Történelemképek a grazi utcanevekben] In: S. Riesenfellner, H. Uhl szerk. *Todeszeichen. Zeitgeschichtliche Denkmalkultur in Graz und in der Steiermark vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum gegenwart*. Bécs, Köln, Weimar, 1994. 197–214. o.

12 Alois Sillaber: *Straßennamen: Wegweiser zur Identität*. [Utcanevek: az identitás útmutatói.] In: S. Riesenfellner szerk. *Steinernes Bewußtsein I. Die öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinen Denkmälern*. Bécs, Köln, Weimar, 1998. 575–611. o.

13 Klaus Zeyringer terminusa.

A második világháború után a Városháza előtti legdicsőségesebb hely Štefanik tábornoknak jutott. Szobra 1946-ban tért vissza Besztercebányáról. Klapka tábornok üres helyére csak 1948 májusában állították, különösebb hírverés nélkül. Ugyanis 1948 februárja óta antibolsevizmusa államellenesnek minősült, végül 1952-ben szobra az erőd kazamatáiba vándorolt. Emlékműve 1968-ban (a Rózsa-parkban) röviden újra felbukkant mint a „szlovák nemzet demokratikus fejlődésének” szimbóluma, majd 1974-től a múzeum raktárában várakozott.

1948 előtt Szlovákiában emlékműveket polgári kezdeményezések eredményeként, a politika vagy a kulturális szféra ösztönzésére állítottak fel. Az 1948 és 1989 közötti esztendők emlékművei csupán a kommunista rezsim tanúbizonyságai, hiszen az kisajátította a maga számára az emlékezetet.¹⁴ 1950-ben a parkban, ahol korábban Štefanik, majd 1938 után magyar katonák emlékműve állt, fölállították az első, akkoriban még élő csehszlovák „munkáselnök”, Klement Gottwald szobrát. A korszak összes többi emlékműve lokális eseményekhez és személyekhez kötődik: a felszabadító szovjet tengerész (1965, a háború végének huszadik évfordulójá), komáromi antifasiszta mártíroké (1971), Steiner Gábor kommunista munkásvezéré (1980), valamint az egyetlen nem politikai jellegű emlékmű: a híres zeneszerző, Lehár Ferencé (születésének 110. évfordulóján, a szülőháza helyén, amit lebontottak).

1989 után az önkormányzat kiszabadult az egyetlen engedélyezett politikai párt rabságából. A központ szinte összes utcája visszakapta eredeti, 1918 előtti, illetve az első Csehszlovák Köztársaság idejéből származó nevét. A város utca- és térneveinek hetvenöt százaléka nemzetileg semleges, majdnem tizenkilenc százaléka magyar, kicsit több mit hat százaléka szlovák konnotációjú. Az emlékművek is visszakerültek a kizárólagos állami illetékességi körből a polgári társadalomba. 1990 és 1992 között a komáromi épületeken ismét feltűntek a magyar kultúrához kötődő emléktáblák; régiek, amelyeket a második világháború után tüntettek el (például idősebb és ifjabb Péczy József tudósoké, Tóth Lőrincé), valamint újak (a zeneszerző Bartók Béláé, Selye János orvos-stresszkutatóé, valamint a Kis Zsinagógán¹⁵ a holocaust áldozataié). A város mindkét nemzeti tábora immár akadálytalanul fejezhette ki korábban elfojtani kényszerült identitását, a kölcsönös sztereotípiákkal és

14 Lipták, i. m. (6. lábjegyzet) 337. o.

15 A komáromi neológ zsidók magyarul beszéltek.

előítéletekkel egyetemben. A (Matica Slovenská¹⁶ kulturális egyesületbe tömörülő) szlovák nacionalisták a magyar állam ezeréves elnyomásának mítoszával „érveltek”, a másik oldal (a városi közigazgatás, magyar kulturális szervezetek) pedig az 1945–48-as magyarüldözést emlegette. Az emléktáblák felállításának kronologikus elrendezése erősen emlékeztet egy párharcra:

1990 – a Matica Slovenská paradox módon éppen a Csehszlovák Köztársaság alapításának napján helyezte el a Városi parkban a Štefanik-émlékművet, mint a szlovákság szimbólumát. A magyarok szinte egyáltalán nem ismerik Štefanikot, vagy az „ezeréves haza” széthullásával, Triannonnal, a nem kívánt kisebbségi sorssal kapcsolják össze a nevét.¹⁷

1991 – Klapka tábornok visszatért a Városháza előtti, központi (immár újra az ő nevét viselő) térre. Ismét az eredeti bástya-talapzaton áll, a korábbi feliratot aláírásának fakszimiléje váltotta fel.

1992 – megindul a küzdelem Cirill és Metód szláv szerzetesek emlékművének felállításáért, ami mind a mai napig tart.

1993 – A városközpontban lévő Zichy-palotán leleplezik a magyar reformer politikus, gróf Széchenyi István emléktábláját. Noha a művelt gróf nem volt sovinizta, gondolatai közül azt idézik, hogy egy tisztességes ember az elsődleges nemzeti célokat csak halála után adhatja fel.

1995 – a szlovák gimnázium falán a Matica Slovenská felavatta Ľudovít Jaroslav Šulek evangélikus lelkész emléktábláját, aki az 1848/49-es forradalomban Štúr, azaz a Habsburgok oldalán vett részt. A tábla szövege: „A szlovák nemzet mártírja, aki a komáromi erődben a kossuthi hadak foglyaként halt meg”.

1998 – A Matica Slovenská székházán egy fekete márványtáblát avattak a következő felirattal: „Szlovákia állampolgárainak, akik Dél-Szlovákia 1938–1945-ös magyar megszállása idején a Szlovák Köztársaság szuverenitásáért és területi integritásáért tűrtek és áldozták életüket.”¹⁸ A szlová-

16 A szlovákok legfontosabb 19. századi kulturális egyesülete, a magyarosítás korszakában be volt tiltva. Központja régen és ma egyaránt Túrócszentmárton; Komáromban fiókkintézmény működik.

17 Peter Macho: Štefaník a Kossuth ako symboly slovenského a mad'arského nacionalizmu. Nacionálny mýtus versus integrácia a dezintegrácia v stredoeurópskom priestore. [Štefaník és Kossuth mint a szlovák és a magyar nacionalizmus szimbólumai. Nemzeti mítosz versus integráció és dezintegráció a közép-európai térségben]. In: P. Švorc, Ľ. Harbul'ová szerk. *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918*. Eperjes, Pozsony, Bécs, 1999. 152–160. o.

18 Az emléktáblát a „bécsi döntés 60. évfordulóján”, 1998-ban, a „szlovákok évében” leleplezték le.

kokat, akik 1938 novemberében Magyarországhoz kerültek, a „Beneš-demokrácia” állampolgáraiként ugyan diszkriminálták, de a „szuverén Szlovák (Tiso) Köztársaság” érdekében vívott harcról nincsen semmiféle bizonyíték.

1999 – A Štefanik-parkban fehér kőből elnevezés nélkül hatalmas emlékművet emeltek: emberi alakok csoportja (férfiak, elől egy „magyar” bajusszal, egy másik hátul „zsidó” szakállal) menetel, vállaikon óriási kockakövet cipelve. Az önkormányzat mind a mai napig nem tudott megegyezni az emlékmű elnevezésében. A város legújabb képes ismertetője a szobrot „az 1944 és 1948 között erőszakkal elhurcolt komáromi polgárok emlékművének” nevezi: „a koncentrációs táborba hurcolt komáromi zsidók szenvedéseire és azon városi polgárok kínjaira emlékeztet, akiket 1946-ban csehországi határterületekre deportáltak, majd 1947–48ban Magyarországra kitelepítettek.”¹⁹ A városban volt egy gyűjtőtábor, ahonnan egész Dél-Szlovákiából vitték a romákat elsősorban Dachaubába.²⁰ A városvezetésben jelenleg nincsen szándék arra vonatkozóan, hogy az áldozatok körébe a romákat is bevonja.

2000 – A városközpont egy másik parkjában leleplezik V. László magyar király emlékművét. A szobor középpontját nem a latin feliratos talapzat, nem is az itteni várban született fiatal uralkodó bronz mellszobra jelenti. A legnagyobb figyelmet a gótikus ívről függő szent korona kelti. A „szent” korona régebben a területi és a magyar-nemzeti integritás jelképe volt.

V. László szobra
(foto: Arne Mann)

19 Bárdos I., Kecskés L., Mácza M. szerk. *Komárno-Komárom, mesto na oboch brehoch Dunaja* [Komárno-Komárom, egy város a Duna két partján] Komárno, Komárom, 2000. 95. o.

20 A roma transzportokat a Csillag és a Monostori erődökben, a magyar oldalon állították fel. (Akkoriban a két városrész egybe tartozott. Ctibor Nečas: *Českoslovensští Romové v letech 1938–1945.* [Csehszlovák romák 1938–1945.] Brno, 1994. 96–97. o.

A komáromi emlékművek körüli, konfliktusokkal terhelt konkurenciaharcban külön csata folyik Szent Cirill és Metód körül. A kereszténységet a „bizánci misszió” keretei között 863-ban Nagy-Morvaországba hozó két thesszalóniki fivér kultusza a 19. századi szlovák nemzeti ideológia alapvető része, főként a katolikusok köreiből. A testvérek tisztelete már a 17–18. században igen erős volt: az ellenreformáció és a rekatolizálás idején hazai szentekként tisztelték őket. A régebbi egyházi hagyományt alakították át azután nemzetivé. A szlovák értelmiségiek a 18. század óta azonosultak a Nagymorva Birodalom, mint az egyik legjelentősebb szláv államalakulat hagyományával, Szvatopluk, „a szlovákok királya” alakjával és Szent Cirillel és Metóddal, mint szláv/szlovák hittérítőkkel.²¹ (Ugyanezen tradícióval azonosultak csehek és morvák is.)

A Matica Slovenská 1992 óta fáradozik Cirill és Metód szoborcsoportjának egy komáromi köztéren való felállításán, amihez később a Comorra polgári egyesület is csatlakozott. Próbálkozásaik üzenete világos: itt, a magyar határnál akarják megjeleníteni a szlovákok demarkációs vonalát. A városi képviselőtestület a Matica javaslatait 2000 végéig hétszer utasította el! Mindkét szent Európa patrónusai közé tartozik és természetesen bárhol emlékművet állíthatnak nekik. Komáromi kontextusban azonban ez nem érv. A Matica Slovenská azt állítja, hogy Cirill és Metód „valahol bizonyára átkelt a Dunán”. A magyar fél azt hangsúlyozza, hogy efféle hipotézisekre nincsen semmiféle bizonyíték, és mivel egyházi személyiségek, egy templomban a helyük. A Maticának felajánlották az egykori kaszárnyatemplom területét. Amint az várható volt, az egyesületnek nincs lehetősége felújítani az üres, lerombolt templomot. A szláv apostolok emlékművéért vívott komáromi harc az egész országban nagy érzelmet gerjesztett, ami a legmagasabb politikai körökig eljutott: a kereszténydemokrata mozgalom például a komáromi önkormányzat rosszállása miatt akadályozta a Magyar Koalíció Pártját (MKP) az Európai Demokratikus Unióba való belépéskor.

A helyi képviselők azt is elutasították, hogy az emlékmű a szlovák gimnázium magántulajdonában lévő területre kerüljön. Pótlólagos megoldásként a képviselőtestület jóváhagyta, hogy „Európa védelmezőinek” hat kis szobrárt föllálítsák az Európa-téren. Más szentek (Benedek, svédországi Brigitta, sienai

21 Vö.: Frank Hadler: Der Magna-Moravia-Mythos zwischen Geschichtsschreibung und Politik im 19. und 20. Jahrhundert. [Nagymorvaország mítosza a történetírás és a politika között a 19. és a 20. században.] In: E. Behring, L. Richter, W. F. Schwarz szerk. *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*. [Történelmi mítoszok Kelet-Közép- és Délkelet-Európa irodalmában és kultúrájában.] Stuttgart, 1999. 275–291. o.

Katalin és Edith Stein – keresztes Szent Benedicta) mellett ott kellene állnia Cirill és Metód szobrának is. Egy magánszervezet azonnal gyűjtésbe fogott. Cirill és Metód meglévő szobrát a Matica ideiglenesen az evangélikus parókián állította fel, egy garázs és egy játszótér között.

Komáromi emlékművek és „élményterek”

A kulturális emlékezetet számos újságcikkben, köszöntőben, ünnepi beszédben és előadásban formálták meg előre.²² De a közlemékezet kultúrája csak akkor vált lehetségessé és hatásossá, ha megfelelt a kommunikatív, hétköznapi, nem hivatalos emlékezetnek.²³ A hivatalos reprezentációk azon fáradoztak, hogy a lakosságot hatásosan befolyásolják, s eközben kihasználták az ünnep, az emlékmű és a mítosz összefonódását, ami együttesen „élményteret” alkotott. Az emlékművek, ünnepek és történelmi kulisszák a múltat voltak hivatottak jelenidejűvé tenni, hogy elűzzék a múltékonyságtól való félelmet. Az „élményben” lehetővé vált az individuális teljesség megtapasztalása és a múlt emocionális megélése.²⁴ A rituáléban, a szimbolikus gyakorlatban, a drámai színrevitelben az egyes ember „beavatási szertartáson” megy keresztül, amely révén integrálódik egy (politikai) közösségbe. Az élmény összeköti a politikát az érzelmekkel. Az emlékmű megteremti azt a teret, amelyben az élmény végbe mehet. A tér tehát éppúgy földrajzi hely mint történelmi aura, amely konkrét területhez kötődik.²⁵

A Klapka-emlékmű Városháza előtti fölállítása fontos komáromi élményteret teremtett meg. Itt ünnepelték a hivatalos állami ünnepeket: augusztus 20-án Szent István napját, április 11-én az 1848-as forradalom emléknapját. A téren a legnagyobb színjáték március 15-én zajlott: a forradalom ezen első

22 Reinhard Johler: Walther von der Vogelweide – Erinnerungskultur und bürgerliche Identität in Südtirol. [Walther von der Vogelweide – Emlékezőskultúra és polgári identitás Dél-Tirolban.]. In: H. Haas, H. Steckl szerk. *Bürgerliche Selbstdarstellung. Städtebau, Architektur, Denkmäler*. [Polgári önbemutató. Városépítészet, emlékművek.] Bécs, Köln, Weimar, 1995. 185–203. o.

23 Jan Assmann: Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. [Kollektív emlékezet és kulturális identitás]. In: J. Assmann, T. Hölscher szerk. *Kultur und Gedächtnis*. [Kultúra és emlékezet.] Frankfurt a. M. 1988. 9–19. o.

24 Manfred Hettling: Das Denkmal als Fetisch – Rütli und Tell. [Az emlékmű mint fétis – Rütli és Tell]. In: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 47 (1997), 46–55. o.

25 Uo., 50. o.

napján fogalmazták meg a későbbi szabadságharc eszméit.²⁶ Az első Csehszlovák Köztársaságban a magyar ünnepnapokat (a szlovákiai magyar kisebbség és a magyarországi magyarok számára azonosak) már nem volt szabad nyilvánosan, az utcákon és tereken ünnepelni, az ünnepeket az egyesületekben és templomokban tartották. A komáromi magyarok kollektív tudatában rögződött egyrészt a hatóságokkal vívandó küzdelem, hogy e napokat (magyar állami zászlókkal és a magyar himnusz eléneklésével) megünnepelhessék, másrészt a csehszlovák állami ünnepek demonstratív ignorálása. A piros–fehér–zöld magyar trikolor ugyan be volt tiltva, de magyar iskolás gyerekek az egyházi és civil felvonulásokon gyakran meneteltek fehér virágból, zöld levelekből és piros masniból álló virágcsokrokkal. A magyar ünnepeken az őslakos komáromi polgárság képviselőiben 1945-ig mindig megjelentek a „szekeres gazdák”. Az utcákon saját kapitányuk és zászlóvivőjük vezetésével kék ruhába, kabátba és ezüstgombos selyemmellénybe öltözött, nagy ezüstláncal felékesített derék lovasok vonultak fel.²⁷ A helyi specialitásnak számító paraszti-városi hagyomány nemzetivé vált.

Amikor 1938 és 1945 között Komárom Magyarországhoz tartozott, a Klapka-emlékmű ismét az összes hivatalos ünnepség középpontja lett. A második világháború után Štefánik szlovák tábornok került a magyar generális helyére. A Klapka teret 1945 után Štefánik térnek, az ötvenes évektől pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom terének hívták. Az ötvenes évektől a vörös csillaggal díszített Városháza előtti Főtér üresen állt, a hivatalos ünnepeket kommunista emlékművek előtt rendezték meg. 1989 óta ismét Klapka uralja a teret. Tanúja lehet a „magyar” ünnepeknek, főként március 15-én, amelyeket a Csemadok magyar kulturális egyesület rendez. A magyar trikolorral díszített koszorúk lepik el a szobrot az 1956-os forradalom évfordulóján is, amit a komáromi polgárok közvetlenül nem éltek át. Klapka az önkormányzat honlapjának is fontos alkotó-eleme.²⁸ A róla szóló rész a mondásával kezdődik: „Komárom legyen a magyarok Mekkája”, majd a legendás magyar hősök, Dobó István és Zrínyi Miklós mellé emelkedik, s azzal végződik, hogy Klapkát ugyan Budapesten temették el, mégis komáromi földben nyugszik, hiszen temetésén sírjára e város földjét szórták, amelyért négy véres csatát vívott.

26 Sinkó Katalin: Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850–1991). [A magyarországi állami és a nemzeti ünnepek létrejöttéről (1850–1991)] In: E. Brix, H. Stekl szerk. *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. [Harc az emlékezésért. Nyilvános emléknapi Közép-Európában] Bécs, Köln, Weimar, 1997. 251–271. o.

27 Lukács i. m. (1. lábjegyzet) 29. o.

28 <http://www.komarno.sk>

A második magyar élményteret a város kulturális téren leghíresebb személyiségének, Jókai Mórnak az emlékműve képezi. Az alapító letételénél a Kultúrpalota előtt ugyan a csehszlovák miniszterelnök, Milan Hodža magyar nyelven a magyarok és a szlovákok együttműködéséről és barátságáról beszélt 1936-ban, de az író lábainál csak piros-fehér-zöld szalagos koszorúk hevernek, amelyeket március 15-én, valamint kulturális rendezvények alkalmából folyamatosan kicserélnek. Az emlékműnél 2001. júniusában immár a 38. Jókai-napokat nyitották meg.

Nem messze a Klapka tértől, a vár irányában található az Angol park. 1930 májusában egy katonai parádé után itt leplezték le a Štefánik-emlékművet. Az ünnepségen katonák, hivatalnokok, csehszlovák egyesületek, első sorban az egyenruhás Sokol tornaegylet tagjai, valamint a csehszlovák iskolák tanulói vettek részt. A magyar polgármester is elhelyezett egy koszorút, s magyarul elmondott egy ünnepi beszédet. Amint sok más hasonló eseményen, a magyar polgárok (a helyi szlovák sajtó szerint) passzívok maradtak, de délután sokuk már részt vett a Sokol nyilvános gyakorlatozásán. E térben (cseh)szlovák politikai és kulturális ünnepségeket rendeztek, a katonák itt mondták el esküjüket. Tíz évvel később a magyar katonák emlékműve állt a szlovák tábormok helyén, majd az ötvenes évektől a kommunista csehszlovák elnök mellszobra. Ebben a parkban állították fel ideiglenesen Klapkát (1965–1990) és Štefánikot (1968–1974) is. A szép, de mégis másodrangú tér a kilencvenes években üresen állt: Gottwald eltűnt, Klapka és Štefánik jobb helyet kapott. Ezután a magyar fél elhelyezte a parkban László király és a Szent Korona szobrát.

A városközponton túl, a lerombolt katonai kórház helyén egy másik park található. E hely központi emlékműve abból az időből származik, amikor a park és a tér a Szlovák Népfelkelés nevet viselte. Az emlékmű nem más, mint a szovjet tengerészé. A háború végének ezen emlékezete még ma is áll, s ha eltekintünk a matróz kezében tartott géppisztolytól, a szobor illik egy kikötőváros imázsához. A ma Štefánik nevével viselő park egyik sarkában áll a Matica Slovenská székháza, előtte a Štefánik-emlékmű (a tábormok hátat fordít a székháznak, a park felé néz). Politikai ünnepségeket, szlovák politikai-kulturális rendezvényeket (pl. a Matica- napok keretein belül) és katonai esküket rendeznek itt. A szobor feliratát (1996-ban) és a Matica falán álló emléktáblát (2001-ben) is megrongálták már. E szlovák emlékhellyel szemben, a megyeházához és a városközpontához közelebb állították fel a komáromi magyarok az elhurcoltak emlékművét. Nem egyértelmű, hogy a szlovákok a ma-

Európa tér – Komárno

(foto: Arne Mann)

gyarok 1945 utáni diszkriminációjára való emlékezést szemrehányásként deklódlják-e, mivel ez a tény hiányzott a szlovák történelemkönyvekből és manapság sem része a szlovák történeti emlékezetnek. Ez a park tehát az összes komáromi hagyománynak helyet biztosít.

Lassacskán a szlovákok új „élményterévé” válik az evangélikus parókia udvara, a méltatlanul itt elhelyezett Cirill és Metód szoborcsoporttal. A Matica rendezvényei során mindig megkoszorúzzák e helyet, mint például 2001 nyarán a 12. Cirill-Metód Napok alkalmából. A szoborról írott néhány szlovák újságcikk élénk vitát váltott ki az interneten, kölcsönös sztereotípiákkal és előítéletekkel.²⁹ A mai helyzet az amúgy nem nacionalista érzületű szlovákok körében is az igazságtalanság érzetét kelti.

29 <http://www.sme.sk> A vita néhány résztvevője úgy gondolta, hogy „a magyaroknak alkalmazkodniuk kellene és tisztelniük kéne a szlovák történelmet is”, vagy hogy Komáromban „a pogány turul és az európai szentség körül zajlik a vita”. Ellenfelek az emlékmű felállítását „éppen Komáromban” provokációnak tartották.

Német ház – Európa tér

(foto: Kovács Éva)

„Európai” ikonográfia magyar szemmel egy szlovák városban

Ugyanakkor, amikor Komáromban küzdelem folyik a „szláv” szentek szobráért, az Óvárosban, közvetlenül a Városháza mögött hotelek, irodák, üzletek, lakások és garázsok többemeletes épületkomplexuma épül fel, amely az Európa tér elnevezést kapta. E multifunkcionális együttes több privat befektető kereskedelmi vállalkozása, a város az útburkolatot, a műszaki hálózatot és a világítást finanszírozta. A komplexum jelrendszere – az építési terület kijelölése, az épületek földrajzi elhelyezése, az építmények csoportosítása – ugyan az építészek individuális „Európa”-képét tükrözi, ugyanakkor az építetők és a (magyar–szlovák vagy turisztikai–európai?) közvélemény pozitív reakciójára is számíthat. Mindegyik épületen látható egy kis tábla egy ország eredeti nyelven szereplő nevével. Középen áll a legnagyobb épület: faszervezetes ház, a neve Német ház. Az északi szárnyon kap majd helyet az Orosz, a Francia, a Fehérorosz, és Luxemburgi ház. Az Európa téren akad Török ház is. Meglehetősen nagy figyelmet szenteltek a miniállamoknak (San Marino, Monaco, Andorra, Lichtenstein). Másrészt viszont hiányzik Bulgária, Szerbia, Moldávia, Macedónia és talán Ukrajna is! Önálló háza van Angliának, Wa-

1

Európa tér –Komárno

(foto:Kovács Éva)

esnek, Skóciának és Írországnak, a régiók közül Frízföldnek és Erdélynek – a keskeny és kifejezéstelen Román ház mellett domináns a Hunyadi Mátyás torony,³⁰ amely azonos az Erdély házzal. A Spanyol ház mellett egy kilátótornynak kellene állnia, de a városi képviselők 1999 óta nem engedélyezik a felépítését, mert minaretre emlékeztet!

Az építészeti formák és motívumok az egyes „nemzeti építészetek” sztereotip elképzeléseiből, a paraszti és urbánus elemek keveredéséből indulnak ki. A Szlovák ház kialakításánál például az építészek Dušan Jurkovič motívumokat használtak fel. Azt is tervezték, hogy emléktáblát állítanak a regionalizmus és a nemzeti romantika eme neves képviselője tiszteletére. Jurkovič a hagyományos mintákat és sémákat hozta összhangba a modern szükségletekkel. Vidéki építményeiben (turistaházak, rekreációs és lakóépületek) rusztikus inspirációinak engedett, a városi térben a historizáló alkotóelemet ked-

30 Formája és színe a Hunyadiak Vajdahunyadvárán álló családi várára emlékeztet.

velte.³¹ Az Európa téren Jurkovič folklorizmusa (népi elemek egy más kontextusban) maga is idézetté válik. A szomszédos Magyar házra tervezett Kós Károly emléktábla utal az építész művének inspiráló hatására, de ebben az esetben is az eltolódott kontextus átviteléről van szó – Kós a belső térben alkalmazott olyan színeket és ornamentumokat, amilyenek a Magyar ház homlokzatát díszítik.³² Az egyes országokat szinte kizárólag a homlokzatról lehet felismerni. Ez alól máig Írország az egyetlen kivétel az Irish pubbal. A Vatikáni házban játékautomaták és ázsiai gyorsétterem működik.

A befektetői csoport az Európa teret az interneten szlovák, magyar, német és angol nyelven ismerteti.³³ A honlap struktúrája megfelel a vállalkozói érdekeknek: első helyen áll a kereskedelem, utána jön a politikai és nemzeti reprezentáció, majd a tér leírása, végül pedig várostörténet. Az *Atelier Europa* építészeti rövid bevezetőben ismertetik a projektet jellemezni hivatott eszméket és fenoméneket: „az újjáéledő lokálpatriotizmus ... az európai építészet elfeledett helyi hagyományokból származó építőelemeinek színes kavalkádja ... a polgári életstílus eszmélése ... Genius loci, Komárom mint a felvilágosodás városa”. Különösen nagy figyelmet szentelnek a (még nem kész) komplexum 2000 decemberi ünnepélyes átadásának. Az aktus alkalmából természetesen a magyar fél képvisellete volt jelentősebb: az ünnepélyes megnyitó résztvevői között volt a magyar köztársasági elnök, a szlovák elnökhelyettes, az EU szlovákiai nagykövete és a szlovák parlament elnökhelyettese, aki egyben a Magyar Koalíció Pártjának a vezetője. A vendégeket a visegrádi „Szent György rend lovagjai” kísérték. Másnap Szent István és bajorországi Gizella királyné³⁴ szobrának leleplezésére megérkezett a magyar kultuszminiszter, szlovák részről pedig a kultuszminisztérium kisebbségi osztályának a vezetője.

A hivatalos leírás szerint az Európa téren egy „kóruskompozíció” is lesz, „amely minden partitúrában más területet szólaltat meg”. A komplexumhoz tartozik két mesébe illően poétikus nevet viselő utcácska (*Az éneklő tenger utcája*, *Napfivér és Holdnővér utcája*), valamint két szökőkút (*Millennium – magyar? – és A Föld almája*).

31 Dana Bořutová: The Persistence of Memory: Revalorization of Traditional motives in the Architectural Work of Dušan Jurkovič. In: Csáky M., E. Mannová szerk. *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Pozsony, 1999. 179–196. o.

32 Az információt dr. Dana Bořutovának köszönhetem.

33 <http://www.europaplace.com>

34 A szobrok Szent István kapujának homlokzatán található. A kapuban a Vatikáni ház található.

Az interneten olvasható szöveg a komáromi tradíciókra hivatkozik, de ezek használata igen csak szelektív. Az építési munkálatok során találtak egy kelta tűzhelyet, ezután az építészek a projektet kibővítették egy kelta múzeummal. A régi városra egy kút és egy zenepavilon másolata emlékeztet majd. A városkép számos rétegét nem tudták vagy nem akarták építészetiileg megjeleníteni: például a nevezetes római korszakot, a felvilágosodást (a 18. században fontos tudóstársaság működött a városban), a kikötő- és a katonavárosi tradíciókat, a nem csupán a magyar és a szlovák, hanem a szerb, a zsidó és a roma közösséget. A teret a szomszédos utcákkal számos kapu köti össze, amelyeket néhány toronyhoz hasonlóan magyar uralkodókról neveztek el. A leírás hangsúlyozza kötődésüket Komárom történetéhez: IV. Béla, a „második honalapító” adományozott városi jogokat Komáromnak; Habsburg V. László³⁵ itt született; Hunyadi Mátyás, a „legnépszerűbb” magyar király szívesen tartózkodott az itteni várban. Mária Terézia – akiről egy „cseh barokk” stílusú kaput neveztek el – emelte Komáromot szabad királyi várossá. A szöveg így említi őt: „azon Habsburgok egyike, akire a nép még ma is szívesen emlékszik vissza”. A város történetével nincs közvetlen kapcsolata Szent Istvánnak, akinek kapuját egy túldimenzionált „szent” koronával az Európa tér egyik legfontosabb helyén építették fel. A reklámszöveg az István-kaput a következőképpen mutatja be: „az első katolikus magyar király emlékműve”, amelyet „a népművészet, valamint a Kelet és a Nyugat modern építészetének szerencsés harmóniája fog egybe”. István feleségének, Gizellának az esetében azt a tényt értékelik, hogy „német papokat és lovagokat hozott az országba”.

Magyar nézetben (Mária Teréziát leszámítva) e királyokban testesül meg a Magyar Királyság dicsőséges múltja, ők váltak magyar nemzeti szimbólumokká. Szlovák szempontból ők ma „magyar nemzeti szempontból” foglaltak, a szlovákok csak ebben az értelemben nézik őket. A szlovák iskolások

IV. Béla – Európa tér
(foto: Kovács Éva)

35 Az interneten olvasható szöveg szerint a kapu a 15. századi V. Lászlóról kapta nevét. Egy másik reklámszöveg szerint a 11. századi I. Szent Lászlóról.

A magyar kapu a ciprusi házzal

(foto: Arne Mann)

csak a legutóbbi időkben kapnak olyan tankönyveket, amelyekben a szlovák történelmet a magyar (magyarországi) történelem integráns részének tekintik, s a magyar királyokat már nem azonosítják a magyarsággal. A komáromi magyar diákok budapesti tankönyveket használnak magyar nemzeti történelmi optikával. Ha a komáromi diákok (és nemcsak ők) a közös történelem mindkét fél számára elfogadható változatát tanulhatnák, akkor lehetne reménykedni abban, hogy az Európa tér prenacionális (lokál-históriai) szimbolikáját nem csupán nemzeti (hanem „európai”?) szempontból olvasnák.

A projektről szóló szlovák sajtóhírek szinte meg sem jelennek az internetes vitában.³⁶ A Szlovák Nemzeti Párt elnöknőjének³⁷ a látogatása után is csak a szlovák–magyar viszonyról folyt heves vita.

A kommercializálást, a tér kialakítását, tervezett kihasználását, a plurális elvet, időbeliségének váltakozását és esztétizálását (a látvány értékének a szubsztanciális érték dominanciájával szembeni kihangsúlyozását)³⁸ az építési nyelvben és egészé-

ben is felfoghatjuk „posztmodernnek”. A város egyik központi terét engedik át (legalábbis részben, a nemzeti konnotációjú kapuktól és tornyoktól eltekintve) a nem-politikai hatalmi ágaknak, a gazdaságnak. A tulajdonképpeni megjelenítés immár nem az épület homlokzatán, hanem ezen építészetben belül és kívül helyezkedik el.³⁹ Az Európa tér nem csak a két nemzeti tábor kiránduló-

36 Egy építészhallgató kritizálta a komplexum művészi kialakítását. Építés szaklapok és a szakirodalom kerüli a témát, csupán a folyosókon beszélnek megvetően üzleti szféráról, giccsről, az elsüllyedt posztmodern provinciális vadhajtásáról.

37 Az Európa teret „politikai, európai Disneyland”-nek nevezte, és sajnálkozott, hogy a Szlovák ház csupán 4x4 méternyi helyet kapott egy sarokban.

38 Vö.: Wilfried Lipp: *Denkmalpflege und Geschichte*. [Műemlékvédelem és történelem.] In: U. Borsdorf, H. T. Grütter szerk. *Orte der Erinnerung: Denkmal, Gedenkstätte, Museum*. [Az emlékezet helyei: emlékmű, emlékhely, múzeum.] Frankfurt a. M. 1999. 131–167. o.

39 Klaus von Beyme: *Die Kunst der Macht und die Gegenmacht der Kunst. Studien zum Spannungsverhältnis von Kunst und Politik*. [A hatalom művészete és a művészet ellenhatalma. Tanulmányok a művészet és a politika viszonyáról]. Frankfurt a. M., 1998. 331., 345. o.

helyétül, (politikai) kulturális és egyházi színpadául szolgál,⁴⁰ hanem kis érdekcsoportok stb. „ideológiailag semleges” rendezvényeinek színpadául is.⁴¹

A helyi lakosságot szemmel láthatólag főként az érdekli, hogy az új komplexumban helyet kapnak-e eddig hiányzó szolgáltatások, például egy ruhatisztító.

Az új emlékművek felállítására, áthelyezésére, mondanivalójuk és üzenetük aktualizálására, a két konkurens nemzeti kultúra képviselőinek verbális és nem-verbális „dialógusa” csupán vékony rétegét jelenti a „kisvárosi” kommunikációs térnek. A reprezentációk kihasználják a konfliktusokat, hogy a fenyegetettség-érzetet ébren tartsák és a nemzeti identitást erősítsék. A polarizált határmenti városban a kollektív emlékezet állandó konfrontációban kerül színre. A nemzeti hősök emlékművei mellett megjelennek ugyanakkor a konzum emlékművei, amelyek a „patchwork identitást”⁴² kombinálják a nemzeti identitással. Csak etnológiai kutatások fedhetik fel, hogy egyes komáromi csoportok olvassák-e, s ha igen, miként az emlékműveik feliratait.

40 Például a Komáromi Nyári Ünnepi Játékok, Komárno és Komárom közös rendezése, vagy ökumenikus istentisztelet a Cirill-Metód Napok keretei között.

41 Például egy tökfesztivál, amelyet a magyar és a szlovák iskolák közösen szerveztek.

42 Lipp i. m. (37. lábjegyzet) 162. o.

VLADIMIR ILIĆ

Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre¹

E kutatás alapcélja a múlt meghaladása és az interetnikus konfliktusok mintáinak tanulmányozása volt a Vajdaságban, annak érdekében, hogy az etnikai csoportok közti, természetlen összetűzések lehetőségét minimalizáljuk, s erősítsük a közösségiséget és a megértést. Szem előtt kell tartani, hogy Pandora szelencéjének kinyitása már megkezdődött: mind a médiában, mind a politikai pártok gyakorlatában és a lakosság tudatában természetlen és potenciálisan konfliktusos módon. Fontos tudati, s egyúttal gyakorlati vállalkozás annak tanulmányozása, hogy a vajdasági lakosok mit tudnak, milyen minták alapján interpretálják és miképpen szembeesülnek azokkal a bűntettekkel, amelyeket a magyarok követtek el a zsidók és a szerbek ellen a Bácskában 1942-ben, a szerbek a németek és a magyarok ellen 1944-ben, valamint a horvát lakosok ellen 1991 és 1993 között a Szerémségben és Délnyugat-Bácskában, továbbá a Vajdaságban élő albánok szisztematikus üldözésével 1999-ben. A kutatás révén hozzájárulhatunk az igazsággal való szembenézéshez és a közvélemény formálásához a látens interetnikus feszültségekkel telített atmoszférában, akkor, amikor a Vajdaság autonómiája maximalizálásának lehetősége egyre nagyobb.

A terepmunka során összesen 1500 vajdasági lakost kérdeztünk meg: 500–500 őslakos szerbet, betelepített szerbet, illetve magyart. A kutatást azokon a településeken végeztük, amelyeken a múlt a szerbek, a magyarok és a korábban itt élő németek fölött elkövetett bűntettek miatt a leginkább

1 Részletek a szerző azonos című, terjedelmes tanulmányából.

megterhelő: Debelyacsán (Tórontálvásárhely), Sajakson (Sajkásszentiván, Schatzdorf), Csurogon, Lazarevón (Lázárföld, Lasarfeld), Ravni Topolovácon (Katalinfalva, Kathereinflöd), Lukićevón (Zsigmondfalva, Sigmundfeld), Magyarszentmihályon, Zentán, Moholon, Adán, Zsablyán, Titelen, Mosorinon (Mozsor), Budiszaván (Tiszakálmánfalva) és Knićaninon (Rezsőháza, Rudolfsgrad). Ez utóbbi helység lakosai túlreprezentáltak a mintában, mivel a II. világháború után itt tartották fenn a legnagyobb tábor a németek számára.

A múlt feldolgozása és Vajdaság etnikai homogenizációja

Azok szempontjából, akik nem tartoznak a legnagyobb etnikai közösséghez – az 1991-es népszámlálás szerint a Vajdaságban a lakosság 43 százaléka –, kulcskérdés, fennáll-e az a veszély, hogy a tartomány homogén etnikai területté válik. Reális tendenciáról van szó, melynek fatálisak lehetnek a következményei. A Szerémség és Dél-Bánát voltaképpen etnikailag már homogén terület, és az igen közeli jövőben azzá válhat Dél-Bácska és Közép-Bánát is.

A felelősségről való gondolkodás gyakran a tranzíciós igazság (*transitional justice*) elferdített mintája szerint megy végbe, amelyet az autoritáriusból a demokratikus államba való átmenet során alkalmaznak (Sklaar, 2000). Szerbia megkésve megy bele abba, amit Huntington a demokratizáció „harmadik hullámának” nevez (Huntington, 1991), illetve abba, ami a globalizációs folyamatok előtti meghajlásnak tekinthető.

E. Đuliman megjegyzi, hogy „1945-ben a németek bűnösöknek érezték magukat. Még azok is, akik semmi hibát nem vétettek. De akad-e valaki ma Horvátországban, Boszniában vagy Szerbiában, aki bűnösnek érzi magát?”. (Đuliman, 2000:341) A szerző túloz, de jogosan mutat rá az ilyen érzés jelenlétének hiányára a délszláv államokban. Mindez igaz a Vajdaságra is. 2002-ben még nemzetek közti viták zajlanak az 1942-es tisztogatások kapcsán; ez igaz például az egyik aradi vértanú, Kiss Ernő altábornagy emlékművének rendszeres megkoszorúzása kapcsán. Mindezt az etnikumon belüli viták kísérik: az 1942. januári áldozatokról való megemlékezésen a Szerb Pravoszláv Egyház – a zsidó közösség képviselői által támogatva – nem akarták, hogy az „ő” megemlékezésükön jelen legyen a Vajdasági Szkupstina elnöke (DANAS, 2002. január 24.). A bűntetteket szerintük, történelmileg igen pontatlanul, „magyar fasiszták” követték el (uo.). Másrészről néhol javul a helyzet. Eleméren nem verbális provokációkkal fogadják a Kiss Ernő emlékmű-

vét megkoszorúzni óhajtókat, hanem a helyi önkormányzat köszönti a vendégeket. Kničaninban (Rudolfsgnadban) 2000 októberében a Dél-Szerbiából idetelepített helyiek még a rendőrséget hívták, hogy avatkozzanak be a német áldozatokról való megemlékezéseken, és akadályozzák meg, hogy a Duna TV a német temetőről forgasson, de egy évvel később a dunai svábok utódainak megemlékezésén már a helyi közösség képviselői is megjelentek. Szembetűnő a telepések félelme, hogy a németek esetleg visszatérnek a Vajdaságba.

A nacionalizmus az érdekek táptalajából nő ki: nem csoda, hogy a szerbek ellen a II. világháborúban elkövetett bűntettek protagonistái azok a magyar földnélküliek voltak, akiket a Jugoszláv Királyság agrárreformja megfosztott a nagybirtokoktól, illetve akiknek semmi másuk nem maradt, mint a rosszul fizetett munkaerejük, míg a földet a szerb telepések kapták meg (Szilágyi, é.n.: 91). Akárcsak Kosovo, a Vajdaság is rendelkezik olyan történelmi tapasztalattal, amelyet sokkal később S. Woodward az 1992–1995-ös boszniai háborúhoz köt. „A háború a jogtalanok lázadásának lehetőségét hozta magával, a meggazdagodás, a politikai vágyak kiélésének és a kommunizmus megbosszulásának lehetőségét. A harc jellege a harcban katonákként résztvevők társadalmi-gazdasági származásával magyarázható meg.” (Woodward, 1997:266)

Szerbiában és a Vajdaságban a „múlt politikája” (Offe, 1993) folyik, de ez nagyban különbözik az identitás átformálásának kelet-európai mintázatától, amelyet a berlini fal összeomlása után láthattunk.

A múlt rekonstrukciója nem csak egy kísérletet jelent a csoportidentitáshoz való alkalmazkodásra az új idők imperatívuszainak megfelelően, miközben átértékelődnek a régi értékek és a különböző egyéni, intézményi és csoportminták, de látens funkciói is vannak, amelyekkel igazolhatók a szereplők viselkedésének fordulatai. A szerb etnonacionalizmus végsőkéig leegyszerűsített formájában a múlt reinterpretálása során olykor a különösen szűkkeblű tartalmak glorifikálásához folyamodott, a példaképek keresése során a fasiszta vagy fasisztoid példaképekig is eljutott.

Fontos kiemelni, amire T. Kuljić emlékeztet: a történelem szervezett átdolgozása valami mait próbál meg igazolni. A múltból szelektív módon kiválasztott események legitimitása a társadalmi-integratív tudás fészkebe helyeződik, amely megteremti a kollektív identitást, megvéd a külső világtól, közvetíti a szolidaritást, hogy a bonyolult környezetet strukturálja és átláthatóvá tegye a többé vagy kevésbé kizárólagos sztereotípiák révén, melyek magunk-

ra és ellenségeinkre, a barátokra és az ellenségre vonatkoznak (Kuljić, 1999). Ismereti téren a múlt feldolgozása az állandóbb politikai kultúra hatását fejezi ki, míg gyakorlati téren az aktuális politikai fordulat igazolására szolgál.

A mai szerb nacionalizmus

A Vajdaságban ma domináló szerb nacionalizmus kapcsán el kell mondanunk: a nacionalizmus termékeny talajt jelent az etnikai exkluzivitás és a militáns sovinizmus létrejöttéhez és fejlődéséhez.

A nacionalizmusnak Szerbiában (beleértve a Vajdaságot is) ma két domináns formája van: a liberális és a konzervatív. Az előbbi fő tézise, hogy a nemzetileg heterogén társadalmak csak kivételesen tudnak stabil demokráciát kifejleszteni. Ezért néhány igen konzervatív eszme elfogadására kényszerülnek, hogy saját pozíciójukat kibékíthessék a nemzeti érdekek megvalósításáról alkotott vízióikkal. Emellett nem hagyják el a liberális retorikát, hogy alkalmazkodjon az uralkodó korszellemhez, s így nagyobb hatásuk lehessen. Megkérdőjelezzik a konzocietális demokrácia lehetőségét egy multi-etnikus országban, állítva, hogy az csak az első nagyobb válságig működik. Úgy vélik, a nemzetállam megléte a demokrácia legfontosabb előfeltétele. A konzocietális demokrácia szerintük hatástalan és nem képes belátni a politikai élet irracionális aspektusait, mint amilyenek a közösségi érzés, az azonoság szellemisége stb. Ezt az antropológiai pesszimizmust, amely inkább a konzervatív nacionalistákra jellemző, mintsem a liberálisokra, a szerb nacionalista liberálisok az etnikailag homogén állam megteremtése melletti kiállással egészítik ki.

Eközben gyakran nincsenek is tudatában annak, hogy a homogenitás fölfogása eredetileg a vér alapú, a faji és a biológiai homogenitás kontextusában határozódott meg, akkor, amikor a politikai és a jogelmélet síkján próbálták a náciizmust igazolni. A legegyszerűbben fogalmazva: az etnikailag homogén állam eszméje, mint amely a Balkánon a demokrácia fontos előfeltétele, valójában a puszkaporos hordó melletti játszadozást jelenti a meggyújtott gyufával.

A mai európai szélsőjobbaldaliaktól eltérően, akik Európa amerikanizációjának és arabizációjának ellenzői, s akik kétségbe vonják a kozmopolitizmust és a modernitás – úgymond – dekadenciáját, mert azokat inkább az európai, mintsem a partikuláris etnikai identitás ellenségeinek tartják, a szerbiai konzervatív nacionalisták a premodern mítoszokhoz és tradícióhoz való

visszafordulás során etnizálják a politikát, és egy harcos, keleti-keresztény világnézetet képviselnek, a pravoszlavizmus és a Szent Száva- hagyományok exkluzivista (és nem fölvilágosító, emberré tevő) tartalmait affirmálva. A hazai örökség szelektív használata összekötődik az egész nyugat-európai tradíció megkérdőjelezésével, amelyet a Nyugat materializmusával azonosítanak, s ami idegen a szerb nemzeti testtől. Sovinizmusuknak nincs állami víziója, legfőbb ellenségeik a kommunista internacionalizmus és a „mondializmus”, ami az európai szélsőjobbtól való kifejezett lemaradásukra utal. Föllépéseiket érzelmileg megterhelt terminológia jellemzi, amely a kozmopolitizmus minden vállfaját igyekszik démonizálni. A nemzeti ellenséget homogén egységnek tekintik (az USA, a kommunista internacionalisták és a katolikusok – ritkábban a cionisták – összeesküvése).

A hágai bírósághoz való viszony

Ezt a kérdéskört részletesebben körüljártuk a szerb nemzetiségűek esetében, míg a magyaroknak kevesebb kérdést tettünk föl. Az eredmények igazolták ezt a kutatói hozzáállást.

A bírósághoz a magyarok 64 százaléka viszonyul pozitívan, 16 százalékuk negatívan, míg 20 százalékuk nem döntött. Magyarozatként a megkérdezett magyarok ilyen válaszokkal szolgáltak: „aki bűntetteket követett el, annak felelnie is kell érte”, „mindennek ki kell derülnie, ami megtörtént”, „megpróbálják kideríteni az igazságot”, „a szerbiai igazságszolgáltatás nem minőségi”, „a háborús bűnösöknek felelniük kell tetteikért. A Hágai Bíróság legitim az ilyen perek esetében”, „a Hágai Bíróság igazgatja a világban a békét”, „a bűnösöket meg kell büntetni”, „igazságosak”, „minden bűnöst meg kell büntetni. Ha ezt mi nem tudjuk megtenni, ott a nemzetközi bíróság”, „aki hibázott, felelnie kell és felelősséget kell vállalnia, a mi bíróságunk viszont ilyesmire képtelen”, „akik ölnek, azokat meg kell büntetni”, „Milošević megérdemli azt, amit kapott”, „tetszik nekem, amit Sloboval tesznek – úgy kell neki”, „példaként kell szolgálnia az eretneknek, hogy mindenki okuljon, aki ilyesmivel próbálkozna”, „nagy hibákat követtek le, meg kell nézni, ki a felelős” stb.

A negatív véleménnyel bírók formulái: „mert nem ítélik meg a fejlett országok bűnelkövetői fölött”, „jobb helyzetben van a többi ex-jugoszláv állam”, „ez a bíróság egy paraván”, „nem igazságos”, „maguk sem tudják, mit akarnak, mert ha tudnák, nem húznák-vonnák ennyi évig”, „a népnek kelle-

ne vizsgálja a hibákat, Slobo a népért küzdött” és hasonlók. A dönteni nem tudók álláspontja: „lassan dolgoznak”, „lennie kéne egy háborús bűnök vizsgálo bíróságnak, de nem lehetünk biztosak benne, hogy az mennyire elfogulatlan”, „meg kellene hozni a törvényt” stb.

A megkérdezett szerbeknek csak 11 százaléka vélekedik pozitívan a bíróságról, míg 74 százalékuk negatívan, 14 százalékuk pedig nem döntött. Ezek az eredmények sokkal rosszabbak annál, mint amelyeket 2001 januárjában kaptunk a szerbiai felnőtt lakosság körében a többlépcsős valószínűségi mintavételen alapuló kutatás során (Ilić, 2001). Szem előtt kell tartani, hogy a mostani kutatás során szándékosan olyan szerbeket kérdeztünk – függetlenül attól, hogy őslakosokról vagy telepesekről van szó –, akik olyan régióban élnek, ahol a II. világháború során követtek el háborús bűntetteket.

Érdeemes megnézni azokat a különbségeket, amelyek a bíróság elutasításának indoklásakor keletkeznek. A betelepítettek és utódaik a Hágai Bíróságra azt mondják, hogy „ez nem bíróság, hanem a szerb nép elleni bosszú”, „a NATO meghosszabbított keze, annak fizetett ügynökei”, „csak a szerbek főlött ítéleznek”, „negatív a véleményük a szerbokról”, „nem objektív”, „elfogult”, „csak a szerbeket büntetik, senki más”, „az agresszorok alapították meg, és a bíróság nekik dolgozik”, „a bíróság célja nem az igazság kiderítése, hanem a nemzetközi közösség téves lépéseinek igazolása”, „politikai, nem jogi irányultságú”, „ne adjunk ki senkit sem, mert akiket kiadtunk, azok többsége szerb, pedig másokat is ki kellett volna adni”. A mérsékeltbb vélemények formái: „nem fair, kétségtelen ugyan, hogy bűnösök a mieink, de a bíróságon csak az derül ki, hogy csakis ők a bűnösök, noha a veszekedéshez mindig két fél kell”, vagy: „mindenkinek felelnie kell, aki bűnt követett el”.

A vajdasági őslakos szerbeknek jobb a véleményük a bíróságról: 16 százalékuké pozitív, 66 százalékuké negatív (a telepes szerbknél és utódaiknál az arány 6, illetve 82). Az őslakosok negatív véleményeinek formulái: „a szerbeket már előre elítélték”, „nem értem a bíróságot”, „minden államnak magának kell megoldania a problémáit”, „bizonyítékok nélküli a bíróság”, „a szerbekre hajtának”, „nincs jogi alapja a bíróság fölállításának”, „politikai intézmény”, „nem csak a szerbek bűne a háború”, „világos, hogy ellenségesen viszonyul a szerbekhez”, „nem ugyanazokat a kritériumokat alkalmazzák a szerbekkel, a muzulmánokkal és a horvátokkal szemben”, „minden állam maga döntsön a saját büntetéseiről, mi sohasem voltunk agresszorok”. A mérsékeltbb vagy pozitív vélemények: „szükséges rossz”, „bíróság, amellyel együtt kell működni”, „kivétel nélkül mindenkinek Hágába kellene mennie”, „el kell ítélni a háborús

bűnösöket”, „ez az egyetlen módja annak, hogy megfizessenek rémtetteikért”, „a mi bíránk nem kompetensek, hogy ilyesmiről ítéelkezzenek”. Látható, hogy az őshonos és a telepés szerbek véleménye nem csak százalékban más, de a megfogalmazásában is – érthető, hogy a telepések, akiknek erős kapcsolataik vannak rokonaikkal és földijeikkel a háborús Horvátországból és Boszniából, a Hágai Bíróság nagyobb nyomását érzékelik.

A jelenség egy kifejezett formája: Knićanin

Knićanin (Rezsőháza, Rudolfsnad) a II. világháború végéig németek lakta település volt. A háború után Dél-Szerbiából telepítettek ide szerb lakosságot. Közvetlenül a település mellett évekig működött egy tábor a német civil lakosság számára. Az utóbbi időben több publikáció is megjelent róla az egykori vajdasági németek újságjaiban, illetve Horvátországban is, főképpen V. Gajger, a fiatal zágrábi történész tollából. Az újonnan alapított vajdasági német egyesület is foglalkozik a témával, a hallgatás falának áttörésében pedig a belgrádi Szerb-Német Baráti Egyesület járt az élen.

Knićanin nem koncentrációs tábor, de mindenképpen olyan gyűjtőhely volt, ahol az éhségtől és betegségtől igen nagyszámú német civil halt meg, több, mint bármely más helyen Jugoszláviában. A helybéliek, akárcsak a szomszédos Perlez (Perlasz) idősebb lakói, az informális beszélgetések során megemlítik az igazán embertelen körülményeket, amelyek közt éltek és haltak az internált németek. Egy másik szinten, ott, ahol a társadalomtudomány és az ideológia már érintkezik, a knićanini civil áldozatok állandóan a „bűntettek aritmetikájának” tárgyát képezik, ami által politikai célokat kívánnak elérni. Az áldozatok számának fölnagyításához biztosan hozzájárult a jugoszláv kommunista történetírás hallgatása. Ez misztifikálta a knićanini tábor, és megnövelte a politikai manipuláció lehetőségét. Másfelől kétségtelen, hogy igen sok ártatlan civil halt meg itt, s hogy a német foglyokat egészen másképpen kezelték Titó Jugoszláviájában, mint a többi etnikai csoportot.

Knićanin megértése a „múlt megértésének” aktuális fontossága miatt nem támaszkodhat csupán a helybéliek informális állításaira vagy az emigráns és a horvát sajtó írására. Szóltunk már arról, hogy 2000 és 2001 között jelentős változás állt be a knićaniniak körében a német temető megkoszorúzóival szemben. A kutatás – melynek során a knićaniniak szándékosan túltreprezentáltak voltak – adatai másról beszélnek, mint a helybéliektől és a szomszéd-

dos perleziectől kapott szóbeli vallomások és a tudományos vagy politikai jellegű, e témába vágó írások.

Kničanin mai lakói ma is azon vannak, hogy ignorálják az előző lakók sorsát. Arra a kérdésre, hogy „hallottak-e valamilyen büntettről, amelyről azt állítják, hogy a kommunisták követték el, és ha igen, milyenről?”, csak egy esetben említődött meg, hogy „a szerbek tisztogatást végeztek a németek körében” (itt különösen kifejező a „tisztogatás” szó használata!), és a leggyakrabban kommunista büntettként „Goli otok”-ot említik meg, illetve a kommunisták egymás közti leszámolásait. Kommunista büntettként jelenik meg az, hogy „megölték azokat is, akik etették őket (a gazdagokat), a kútba dobták őket”, „Informbiro”, „konfiskálás”, „nem hallottam semmiről – azon kívül, hogy egymást büntették meg”, „Beli dvor”, „a föld kisajátítása”, „Lepoglava”, „Sremska Mitrovica” és más hasonlók. Egyesek pedig azt állítják, hogy „a kommunisták semmiféle büntettet nem követtek el”, mások szerint pedig „biztosan történt valami, csak jól elrejtették a nyomokat”. Igen gyakran notóriusan hamisnak tűnnek az olyan válaszok, minthogy „nem tudok visszaemlékezni”, „nem hallottam”, „nem tudom”, vagy még naivabban: „nem hallottam – de ha beszélnek is róla, az nem igaz”. Mindemellett pedig szinte teljesen biztos, hogy a kničanini táborban igen sokan haltak meg, az áldozatok száma mindenképpen ötjegyű. A vajdasági németek azt a sorsot élték át, amelyet a 20. században több, más etnikai csoport is: a hadsereg visszavonulása rendszeresen magával hozza a nép szenvedését. Ezt a krajjinai szerbek is megtapasztalhatták 1995-ben, illetve a kosovói szerbek 1999 júniusában. Ez a szabályszerűség bizonyosan nem igazolhatja a civil lakosság ellen elkövetett büntetteket – s mindegy, milyen nemzetiségről van szó –, de szem előtt kell tartani, ha a múlt reinterpretációjáról, vagy ha a mai interetnikus viszonyokra tett hatásáról van szó.

Arra a kérdésre, hogy „mit gondolnak, a Vajdaságban mely nemzet szenvedett a legtöbbet a II. világháborúban, s milyen módon?”, a kničanini válaszadók – akiket tehát a háború után telepítettek ide –, általában a németek és magyarok által megölt szerbeket említik: „a szerbek – a Duna és a Tisza jege alatt úsztak”, „a szerbeket a Tiszába és a Dunába dobálták”, „a szerbek a magyaroktól”, „a szerbek, kivégezték őket”, „a szerbeket a Bácskában a magyarok, a Szerémségben az uszதாக, a Bánátban a németek”, „a szerbek és a románok – az első kolonizálás önkéntesei”. A szerbek mellett elég gyakran áldozatként jelennek meg a zsidók és a „cigányok” (romák), és csak nagyon ritkán a németek és a magyarok. A háború a megkérdezettek többsége szerint már

1944-ben véget ért, a bosszú idején elkövetett bűntettek társadalmi elfeledése pedig domináns jelenséggé válik. Akkor, amikor konkrétabb formában azt kérdeztük: „Mit gondol, a Vajdaságban mely nemzetiség szenvedett a legtöbbit a kommunista hatalom alatt, és milyen módon?“, már valamivel differenciáltabb válaszokat kaptunk. A megkérdezettek többsége még mindig a szerbek szenvedéseit emelte ki: „a szerbek a konfiskálás miatt”, „a gazdagabb szerbek a konfiskálás miatt”, „a szerbek – kizavarták őket munkahelyeikről és elrabolták vagyonukat”, „a szerbek a Vajdaságban a kommunistáktól szenvedtek”, „a szerbek – a nacionalizáció és a többi”, „a szerbek – politikailag, közvetve”, de más típusú válaszok is akadtak: „a nemzeti kisebbségek – a németeket elzavarták Knićaninból”, „mindenki szenvedett a konfiskálástól”, „a németek és az őslakosok”, „a németek, mert a rossz oldalon álltak”, „a rezsim összes ellenfele”, „minden nemzet”, „mindenki egyaránt” és hasonlók.

Itt kevésbé fontos az a régi metodológiai szabály, miszerint maga az eszköz, azaz konkrét esetben maga a forma és a fölött kérdés „fölerősítése” hat az eredményre, és érdekesebb az, hogy az antikommunizmus hat a toleranciára a más etnikai csoportokkal szemben elkövetett bűntettekkel kapcsolatosan. Az antikommunizmus a Balkánon többnyire az etnikai nacionalizmus és sovinizmus formájában jelentkezik, és ahogyan az a politikában lenni szokott, a közös ellenség (ez esetben a kommunisták) megléte legalább néha mérsékli az etnikai riválissal szembeni álláspontot.

A még konkrétabb formába öntött kérdésre – „Mit tud azokról a bűntettekről a II. világháború utáni időkből, amelyeket a vajdasági nemzeti kisebbségekkel szemben követtek el?” – többek közt ilyen válaszok érkeztek: „nem voltam itt”, „nem a betelepítéskor éreztünk, hanem később, 1965-ben”, „elüldözték a németeket”, „Knićanin gyűjtőközpont volt a svábok részére, itt haltak meg, de ez az ínségnek köszönhető, amit saját maguk okoztak (tifusz)”, „mindenkit eltüntettek, aki nem volt hozzájuk hasonló”, „mindkét fél követett el bűntetteket”, „bosszú”, „elüldözés”, „sokat szenvedtek az ártatlanok”, és egy sor olyan válasz, miszerint „nem tudok erről semmit”, „nem tudom”, „volt, de pontosan nem tudom, mi”, „voltak, de hogy milyenek, nem tudja” és hasonlók. Szembetűnő az etnikai kisebbségek ellen elkövetett bűntettek relativizálása, a revansra való hivatkozás, annak kiemelése, hogy Knićanin lakossága később lett betelepítve és semmi közük hozzá, de az is, hogy egyesek elismerik a történeteket és implicite elítélik.

A kisebbségek ellen elkövetett bűntettek – az őslakos és a betelepített szerbek szemszögéből

A Knićaninban kapott adatok a kisebbségek ellenében elkövetett bűntetetről egy szélesebb körű felfogásra utalnak a vajdasági szerbek körében.

Arra a kérdésre, hogy „Hallott-e olyan bűntetetről, amelyekről azt állítják, a kommunisták követték el, s ha igen, milyenekről?”, a szerb nemzetiségű válaszadók vagy azt mondják, hogy ilyen bűntettek nem voltak (35 százalék), vagy ugyanilyen gyakorisággal állítják azt, hogy a kommunisták egymás közti leszámolásairól hallottak. A nem kommunista politikai ellenfelekkel szembeni bűntetetről 9 százalékuk hallott, a kisebbségek elleniekről pedig kicsivel több, mint 3 százalékuk. A betelepített szerbek gyakrabban állítják, hogy ilyen bűncselekményekről nem tudnak, mint az őshonos szerbek (41 százalék, szemben a 31 százalékkal). Ez magyarázható azzal, hogy a betelepítettek nagyobb mértékben részesedtek a kommunista hatalomból, és noha ez alighanem igaz, mégis óvakodni kell a „kulturális rasszizmus”-tól, ami jelen van a vajdasági közvéleményben, s mely szerint a telepések „természetes módon” hajlamosak a kommunista eszmék elfogadására, illetve képtelenek megváltoztatni felfogásukat és viselkedésüket. Az őshonos szerbek gyakrabban említik meg a kommunisták közti leszámolásokat (38 százalék, szemben a 31 százalékkal), illetve a nem kommunisták ellen elkövetett bűntetteket (11 százalék, szemben a 6 százalékkal). Másfelől, a telepések gyakrabban említik az etnikai kisebbségek ellen elkövetett bűntetteket (4 százalék, szemben a 3 százalékkal). A válaszok formái többnyire hasonlóak mindkét csoportban, ezért nincs értelme különválasztani őket: „Goli otok”, „a németek elküldése a knićanini táborba és megkínzásuk”, „a Crna Gora-i csetnikek meggyilkolása Szlovéniában és Horvátországban 1945-ben”, „a csetnikek családjainak megölése Hercegovinában”, „hogy a németek embereket öltek Kragujevácon, de ezért a kommunisták a felelősek, mert a németek megölésére kényszerítették az embereket, noha tudták, ez bosszút von maga után”, „főleg Crna Gorában a II. világháború után, hogy megőrizték az erőszakkal megszerzett hatalmat”, „a Titóval nem azonos módon gondolkodó politikusokat”, „a legnagyobb bűnük, hogy megölték istent, és a tömeget arra kényszerítették, tagadja meg – ez mindennek a gyökere, a többi csak következmény”, „a saját nemzetiségű, de másként gondolkodók elleni bosszú”, „a kommunisták letámadták és összefogdosták a magyarokat, meggyújtották a búzákat”, „a csurogi magyarok elűldözése”, „5000 németet – nőket, gyereke-

ket, öregeket – megöltek a táborban és a kničanini parkban temették el őket, a férfiakat meg oroszországi táborokba hurcolták”, „hallottam a ’45-ös és ’46-os büntettekről, de pontosan nem tudom mi történt”, „államosítás, vagyonekbozás és a földművesek ‘kötelességei’”, „tisztogatások Belgrádban 1944-ben” stb.

A kérdésre, hogy „Mit gondol, a Vajdaságban mely nemzetiség tagjai szenvedtek a legtöbbet a II. világháború alatt, és milyen módon?”, a szerb válaszadók leggyakrabban a legnagyobb áldozatként a szerbeket jelölték meg (77 százalék), majd a zsidókat (3 százalék), a németeket és a magyarokat (kevesebb, mint 2–2 százalékuk), és végül a romákat (1 százalék). Az őslakos, illetve a telepés szerbek válaszai közt nincs lényeges különbség, ám a telepések gyakrabban válaszoltak „nem tudom”-mal, ami érthető, hisz ezen időszakban még nem is éltek a Vajdaságban. A válaszok mégsem érdektelenek. A telepések leginkább úgy beszélnek az áldozatokról, hogy „azok a szerbek és a magyarok voltak az egymásközi leszámolásokban”, „a szerbek a harcok során”, „a szerbeket a magyarok a jég alá dobálták”, „a szerb értelmiség Újvidéken (a Dunába ölték őket)”, „a szerbek a szerémségi fronton”, „a szerbeket és zsidókat megölték, a folyóba dobták őket, a németeket elzavarták” stb. Az őslakos szerbek: „a romákat tömegesen megölték”, „a szerbek – a terror miatt”, „a zsidók – a tisztogatás során”, „a szerbek a megszállók és a kommunisták alatt”. Válaszaikban leginkább az jelenik meg, hogy „’44-ig a szerbek, aztán a többiek is”, „a szerbek a tisztogatások alatt”, „a németek – elzavarták és mindenüktől megfosztották őket”, „a szerbek és magyarok – a gyilkosságok miatt”, „a szerbek – irtották őket, etnikai tisztogatások zajlottak”, „a németek – tisztogatások, kiköltöztetések”, „leginkább a szerbek” stb.

Ama kérdésre, hogy „Mit gondol, a Vajdaságban mely nép tagjai szenvedtek a legtöbbet a kommunisták uralkodása idején, és milyen módon?”, a szerb válaszadók leggyakrabban a szerbek szenvedését említik meg (40 százalék), 12 százalékuk szerint „mindenki egyformán”, egyesek a németeket (5 százalék) vagy a magyarokat (4 százalék), ritkábban a romákat (1 százalék alatt) említik. A válaszadás elkerülése sokkal gyakoribb a telepés (12 százalék), mint az őshonos szerbeknél (2 százalék), ami ugyancsak ezen csoportoknak a kommunista időszakhoz való eltérő viszonyulásáról beszél. Az őslakosok gyakrabban említik, hogy a szerbek szenvedtek leginkább ezen időszakban (43 százalék), mint a telepések (37 százalék), a magyarokat egy nűansznyival többen említik a telepések, mint az őslakosok (5 százalék, szemben a 4 százalékkal), a németeket viszont fordítva (6 százalék, szemben az 1,5

százalékkal). Ezek az eredmények érthetőek, nem csak annak függvényében, hogy a telepések számára szimpatikusabb a meg nem osztott hatalom, hanem, mert az őslakosok nem tettek szert közvetlen haszonra a németek elüldözése révén, míg emezeket a német falvakba, a német birtokokra telepítették be, s kevésbé hajlandóak múltjuk ezen aspektusára visszaemlékezni. Másrészről, kvalitatív értelemben nincs lényeges különbség az őslakos, illetve a telepés szerbek válaszaik között.

Arra a kérdésre, hogy „Mit tud azokról a büntettekről, amelyeket a II. világháború után követtek el a Vajdaságban a nemzeti kisebbségek ellen?“, a szerb válaszadók 58 százaléka kimondottan úgy válaszolt, hogy ilyen büntettek nem voltak, 20 százaléku válaszolt „nem tudommal”, és csupán további 20 százaléku említett meg konkrét esetet. Az őslakos és a telepés szerbek válaszaik közti különbségek szembeűnőek: hogy nem voltak ilyen büntettek, az előbbiek 61 százaléka, az utóbbiak 55 százaléka állítja; „nem tudom”-mal a telepések 24 százaléka, az őslakos szerbek 16 százaléka válaszolt. Büntettekről a telepések 12 százaléka, az őslakosok 29 százaléka beszélt. Mindez érthető, hisz a telepések a legnagyobb büntettek idején még nem is érkeztek meg, különösen a nem magyarok ellen elűvetett büntettek esetében igaz ez. Másrészről, a telepések – vagy legalábbis az idősebbek – tanúi voltak a több évre táborba zárt vajdasági németek elleni föllépéseknek, hacsak nem olyan gyilkosságokról van szó, mint amilyenekre közvetlenül a Vajdaság fölszabadulása után, 1944-ben került sor Bavaništén (Homokbáűvnyos) vagy Lazarevön (Lasarfeld).

A válaszok megformázásában jelen van egy fölismerhető sablon a kommunisták, „a saját oldal” képviselői által elűvetett büntettek megítélésében: a telepések kijelentik, „hogy nem ismeretesek előttem, kivéve természetesen a hittan betiltását”, „semmit se tudok”, „nem hallottam ilyesmiről” és hasonlók. Az őslakosok gyakrabban szólnak arról, hogy „elzavarták a magyarokat és a németeket”, „voltak kisebb bosszűk, de azokat elhallgatták”, „voltak, a revansizmus következményeiről van szó”, „hallottam a revánsról, de a részletekről nem”, „pszichológiai és gazdasági nyomást gyakoroltak rájuk”, „szervezett esetekről nem tudok”, „a németek és magyarok elűvetése és elűdözése”, „a kničanini sváb tábor”, „voltak a Bácskában, de ezek az 1942-es karácsony miatti bosszű eredményei”, „űdöztetések, gyilkosságok, etnikai tisztogatás”, „voltak igazolhatatlan büntettek” és hasonlók. A telepések olyan célcsoportként tűnnek fel, amely a büntettekről keveset tud, és amely szándéka szerint nem is akar többet megtudni.

Az elvárásoknak megfelelően a fiatalabb szerbek hajlamosabbak elismerni a nemzeti kisebbségek ellen elkövetett bűntetteket, azokkal ellentétben, akik szemtanúi voltak mindennek. Az 1973-ban és utána született szerbek 25 százaléka hozott föl ilyen példákat, míg a többi generációs csoportban ez az arány 19 százalék. Mindez arra utal, hogy a bűntettek meglétéről való ismeretek a családon belül kommunikációs csatornákon keresztül terjedtek, minek során a fiatalabb megkérdezettek, akik tudatában vannak, hogy nem felelősök, hajlamosabbak a jelenségről nyíltabban beszélni. Gyakorlatilag ez az eredmény elégségesnek tekinthető, hisz arról beszél, hogy a vajdasági szerbek legfiatalabb generációi kezdenek megszabadulni a múlt terheitől.

A magyarok ellen elkövetett bűntettek

A kisebbségek ellen biztosan követtek el bűntetteket, így a kikérdezett vajdasági szerbek ismeretei lényegesen különböznek a valós helyzettől. Mióta a Vajdaság 1918-ban a később Jugoszláviának elnevezett állam része lett, a kisebbségek tagjai eltérő mértékben és különböző hullámokban voltak kitéve represszióknak. Az utóbbi tíz év repressziójáról már volt szó (erről lásd Samardžić, 2000). D. Boarov már az 1925-ös választások kapcsán megemlíti a vajdasági német vezetők elleni fizikai támadásokat. Ugyanekkor, ahogyan arról Szilágyi beszél, sor kerül a nem szerb nemzetiségű mesterek diplomáinak felülvizsgálására, a kereskedelmi engedélyek visszavonására, cégeik nem foglalkozhatnak export–import kereskedelemmel. Boarov emlékeztet arra, hogy a magyar hatóságok később elrendelték mintegy 150 000 személy kiköltöztetését a Délvidékről (Vajdaságból), míg a valóságban 20–30 000 személyt költöztettek ki (Boarov, 2001). Az újvidéki és sajkási razzia során 1942 januárjában mintegy 4000 szerb, zsidó és roma vált áldozattá. Szilágyi szerint 1941 áprilisában mintegy 20 000 embert üldöztek el vagy zártak táborba. Ugyanő állítja, hogy 1942 januárjában mintegy 2500 szerbet és 750 zsidót gyilkoltak meg Újvidéken, Szenttamáson, Becsén, Csurogon és Zsablyán. Boarov véleménye, hogy a magyar megszállás alatt mintegy 30 000 embert öltek meg a Vajdaságban. Megemlíti, hogy 1944 során mintegy 200 000 vajdasági német vonult vissza a Wehrmachttal, és mintegy 140 000-et zártak táborba. Rudolf Weiss, a Német Népi Szövetség elnöke szerint a táborokban és más módon mintegy 100 000 német vált áldozattá. Boarov leírja, hogy a demográfusok szerint az első háború utáni népszámláláskor a magyarok száma 48 ezerrel nőtt meg, ami arra utal, hogy sok német magyarnak vallotta magát. Valami

hasonló történt 1991-ben, amikor sok horvát másnak vallotta magát a közeledő háborútól, az elüldözéstől való félelmében. A 400 000 jugoszláviai német vagyonát konfiskálták, kivételt csupán az igen kisszámú partizánnal tettek. Boarov szerint a vajdasági pártvezetés a németekhez hasonlóan a magyarokat is kitelepíttette volna, de ezt Tito elvetette a Szovjetunió miatt, amely a létrehozandó szocialista Magyarországot ellenőrizte.

A vajdasági „vérbosszú” idején szerencsétlenül járó magyarok számát igen eltérően becsülik meg – a „vérbosszú” egyébként nem csak a Bácskára terjedt ki (ezért is került be a mintába a bánáti Debelyacsa). Boarov különféle forrásokat hoz fel, amelyek 4 000-tól 40 000-ig terjedő számokkal operálnak, kiemelve, hogy leginkább a 20 000-es számmal lehet találkozni, ami megfelel a magyar megszállás alatt megölt vajdasági szerbek, zsidók és romák számának. Szilágyi kevésbé visszafogott, szerinte 1944 során több tízezer embert ölt meg (Szilágyi, é.n.: 73). A legtömegesebb bűntettek helyszínéeként a szakirodalomban leginkább Bezdánt, Zombort, Szivácot, Szabadkát, Bajmokot, Kanizsát, Zentát, Becsét, Temerint, Újvidéket és Debelyacsát említik meg. Az egyetlen „szerb” író, aki ezzel komolyabban foglalkozott, Aleksandar Kasaš (Kasaš, 1996), aki az elesett magyarok számát 5000-re teszi. Mészáros Sándor 30 000 áldozatról beszélt, az ismert magyar püspök, Mindszenty József pedig 50–60 ezerről. A bűntettek jasenováci aritmetikája „elkapta” a Vajdaságot is; az áldozatokkal, illetve a számukkal való manipuláció az aktuális politikai követelések igazolására szolgál, és kellemtlenül emlékeztet bennünket a hasonló jellegű kulturális-politikai történésekre a nyolcvanas és kilencvenes évek Horvátországában és Boszniájában, s amelyek a háborúra készítették föl az embereket.

Hogyan tekintenek a megkérdezett magyarok a saját nemzetiségük tagjai ellen elkövetett bűntettekre és a más nemzetiségűek szenvedéseire? Arra a kérdésre, hogy „Milyen példákat tud a magyarok ellen a II. világháború után elkövetett bűntettekre?”, a magyar válaszadók leginkább a II. világháború végén elkövetett bűntetteket említették (38 százalék), ezek után időmeghatározás nélkül a magyarok ellen elkövetettek (11 százalék). A válaszolók 20 százaléka kijelentette, hogy ilyesmiről nem tud, 5 százalékuk pedig, hogy erről nem akar beszélni. Általában véve a megkérdezettek jól ismerik a konkrét bűntetteket: az említett 38 százalék mellett másodsorban 12 százalékuk, harmadsorban pedig további 6 százalékuk beszélt konkrét esetekről, megemlítve a helyet és az időpontot.

A válaszok közt megemlítődnek „a gyilkosságok Temerinben 1944-ben”, „üldöztetések, gyilkosságok, vagyonelkobzás”, „Újvidék környékén 1945-ben több ezer embert megöltek”, „a Tisza-menti bűntettek”, „a II. világháború alatt a németek és a kommunisták a magyarokat gyilkolástták”, „a fõlszabadítók ártatlanokat öltek meg azzal, hogy kollaboránsok voltak”, „1941-ben a szerbek magyarokat öltek meg”, „egyes gyilkosságok politikai okokból”, „amikor a partizánok ártatlanokat öltek meg”, „a temerini kivégzések”, „sortüzek”, „táborok”, „Zentán”, „Újvidéken”, „Kanizsán”, „Temerinben”, „Csurogon”, „’45-ben 44 napig ölték a magyarokat Moholon”, „kivégzések Zentán (megölték a dédapámat)”, „Zsablyán deportálások voltak, az egymás közti viszonyok miatt egyeseket likvidáltak, de ez nem volt tömeges jelenség”, „a temerini tömeges kivégzések”, „gyilkosságok Szabadkán és Zentán”, „Zentán a szerbek és magyarok egymást öldösték”, vagy „1918-ban elvették a magyarok földjeit”.

Arra a kérdésre, hogy „Ön szerint ki a leginkább felelős a magyarok ellen elkövetett II. világháborús bűntettekért?”, a válaszadó magyarok a leggyakrabban a főbűnösnek a kommunista hatalmat említették (25 százalék), aztán a fasisztákat és a velük együttműködőket (18 százalék), egyéb tényezőket (12 százalék), a szerbeket (3 százalék), míg 26 százalékuk úgy válaszolt, hogy nem tudja, ki ezért a felelős. Ezek a válaszok kétségtelenül konformistának tűnnek. A kommunista hatalom megnevezése történelmileg elfogadható, a fasisztákra és a velük együttműködőkre való hivatkozás azonban nem eléggé meggyőző. A „nem tudom”-mal válaszolók nagysága is irreálisnak tűnik, a szerbek ilyen minimális mértékű megnevezése pedig arra utal, hogy nem akarják kiélezni a viszonyt a legnépesebb vajdasági etnikai csoporttal.

A bűnösök közt megemlítődnek „a politikusok, akik a politikájukat csinálták (hogy kik, arra már nem válaszol – a kérdező megj.)”, „a partizánok”, „leginkább Tito”, „a kommunisták”, „a sovinszták”, „a helybéli szerb tisztek”, „a németek és a kommunisták”, „az oroszok és a szerbek”, „az akkori hatalom”, „a németek”, „az olaszok”, „a partizánok akkori vezetői”, „a szerb kommunisták”, „az akkori hatalom (Tito, Ranković, a kommunisták)”, „a vezetők”, sőt, még Hitler is.

A kérdésre, hogy „Milyen módon nehezítik meg ma az életet a magyarok ellen elkövetett II. világháborús bűntettek?”, a magyar válaszadók abszolút többsége azt állítja, hogy ezek a bűntettek egyáltalán nem terhelik a vajdaságiak életét, 10 százalékuk szerint megmarad az emlékezet, a félelem és a bizalmatlanság, és csak 3 százalékuk szerint maradt meg e bűntettek nyomában

a gyűlölet és a bosszúvágy. Akadnak olyan válaszok, miszerint „gyakran emlegetik”, „az egyik és a másik felet is nyomasztják, mert mindkét oldal követett el bűnöket annakidején (kezdetben az egyik, később a másik fél)”, „lehet, hogy nem is emlegetnék, ha nem lennének most ezek a háborúk”, „nem a régiak, hanem az újak a nyomasztóak”, „az idősebbek többre emlékeznek”, „megterhelik az etnikumok közti viszonyt”, „nincs hatásuk”, „ez már elfelejtődött”, „az emberek nem beszélhetnek erről”, „az öregek nem szeretnek erről beszélni”, „engem nem nyomaszt, csak ne ismétlődjek meg”, „amíg nem derül ki az igazság, megmarad a feszültség”, „az idősebbeket megterheli, mert averzióval viseltetnek a szerbek iránt”, „a felejtésre törekszünk, s hogy többé ne történjenek meg ilyen dolgok, de ezek minket nem nyomasztanak”, vagy hogy „igen régi dolgok ezek, azokat kell megkérdezni, akik elvesztették valakijüket”.

Érdeemes itt egy összehasonlítást tenni. Arra a kérdésre, hogy „Milyen módon nehezítik meg ma az életet a szerbek ellen elkövetett II. világháborús bűntettek?”, a válaszadó szerbek 16 százaléka szerint a bűntettek nem terhelik a mai társadalmi életet, 38 százalékuk szerint félelmet és bizalmatlanságot keltenek, fölélést az emlékeket, 22 százalékuk szerint pedig gyűlöletet és bosszúvágyat szítanak. Drasztikusak a különbségek a magyar válaszadókkal való összehasonlításban. A fölmerülő kérdés az, hogy a szerbeknél az ilyen jellegű tartalmakra való sokkal intenzívebb emlékezés annak eredménye-e, hogy az utóbbi háborúk résztvevői voltak, hogy tapasztalataik vannak a szerbek ellen a Vajdaságon kívül elkövetettek bűntettekről, amelyeket nem magyarok követtek el, vagy valamilyen harmadik okról van szó?

Az első magyarázat nem fogadható el, mert az utóbbi idők háborúi a vajdasági magyarokat is érintették, akárcsak a szerbeket, még ha nem is azonos módon (itt a katonai mozgósítás miatt emigráló magyarok nagy számára gondolunk). A második magyarázat leellenőrizhető a telepés és az őshonos szerbek ezen kérdésre adott válaszainak összehasonlítása által. Az előbbieket ellen a magyarok nem követtek el bűntetteket, mivel a történések lezajlásakor sem ők, sem ősük nem voltak még a Vajdaságban, míg az utóbbiak igen.

Jól látható, hogy a történelmi emlékezet igen erős hatással van a jelenlegi vajdasági lakosok tudatára, és önmagában véve nagy romboló potenciállal bír, ami nem jelenti azt, hogy az aktívvá is válhat. A különféle etnikai csoportok több évtizedes, békés együttélése a Vajdaságban ezt a legjobban bizonyítja.

Arra a kérdésre, hogy „Hallott-e olyan bűntettekről, amelyeket a kommunisták követtek el, s ha igen, milyenekről?”, a magyar válaszadók 40 száza-

léka azt állítja, hogy nem hallott, 18 százalékuk említi meg az etnikai kisebbségek ellen elkövetett bűntetteket, 5–5 százalékuk pedig a kommunisták egymás közti leszámolásait és a politikai ellenfelek ellen elkövetetteket.

Ismét szemrevételezhető a hallgatás fala, és hogy az csak az e témáról szóló különféle kérdések által bontható ki. A nyílt kérdésre adott válaszok világosan rámutatnak arra, hogy a „vérbosszúról” való tudat élénkebb, mint azt a kvantitatív formák adatai mutatják: így megemlítődnek „a temerini gyilkosságok”, „a konfiskálás”, „a kínzások”, „a civilek legyilkolása Temerinben, Zsablyán és környékén”, „hallott róla, de nem tudja pontosan: padlássöprés, minden volt, a vagyon elkobzása”, „1945-ben a partizánok Újvidék környékén”, „papok és még mások meggyilkolása”, „civilek elrablása és legyilkolása”, „a debelyacsi pap és a befolyásos emberek meggyilkolása”, „amikor a partizánok az egyszerű embereket ölték meg”, „hallott róla, de ő akkor jól élt (az apja partizán volt)”, „megkínózták öregapámat, elkobozták a vagyonát”, „gyilkolták a magyarokat, mert nem szerették őket”, „Temerin, Csurog”, „kivégzések Zentán”, „a moholi gyilkosságok”, „tudom, hogy a partizánok összegyűjtötték és legyilkolták azokat a magyarokat, akik másképpen gondolkodtak”, „a zentai, csurogi, újvidéki gyilkosságok”, „gyilkosságok Csurogon, Zsablyán, Mosorinban, Zentán”, „tömeggyilkosságok nemzeti alapon”, „1944-ben a vajdasági magyarok kivégzése (Újvidék környékén)” stb. Ezek a válaszok azt mutatják, hogy a „vérbosszúról” való tudat sokkal élőbb, mint arra következtetni lehet, ha csupán statisztikailag nézzük az egyes kérdésekre adott válaszokat. Ha ezeket a vallomásokot olvassuk, Szilágyi és Cseres állításai – amelyeket ezen adatok ismerete nélkül akár antikommunista, etnonacionalista revansizmusnak is vehetnénk – sokkal mérsékeltebbnek tűnnek. Különösen érdekes a vagyoneklobzás momentumja, mert olyan motívumról van szó, amely a megkérdezett szerb őslakosoknál és a magyaroknál is megjelenik. A kommunizmus kritikája néha és valamiben egyesíti az etnikai riválisokat. Ez látszik a ma az országban hatalmon lévő szerb és magyar etnonacionalista pártok szövetségéből is. A nacionalizmus kommunista lehűtése (Gellner) fél évszázad alatt éppen azokon a kezdeteken alapult, amelyek magukba foglalták a tömeges bűntettek elkövetését is.

A kérdésre, hogy „Mit gondol, a Vajdaságban mely nemzet tagjai szenvedtek a legtöbbet a kommunista uralom alatt, és milyen módon?”, a megkérdezett magyarok itt is 40 százalékban válaszolták, hogy „mindenki – a kommunizmus miatt”, hogy aztán a magyarokat (7 százalék), németeket (5 százalék), szerbeket (4 százalék) stb. nevezzék meg. Látható, hogy mennyire elhanyagol-

lódik a civil német lakosság szenvedése, az ellenük elkövetett bűntettek a kommunista hatalom első éveiben. Másrészről az, hogy sokkal ritkábban nevezik meg a saját csoportjukat mint a kommunizmus legnagyobb áldozatát abban a viszonylatban, hogy mit válaszoltak arra, ki szenvedett a legtöbbit a II. világháború alatt, azt mutatja, hogy közvetlenül elismerik a különféle nemzetiségek tagjai iránti kommunista viszony szimmetrikusságát. A válaszok megformálása többnyire ezt az értelmezést bizonyítja: „mindenki egyformán szenvedett”, „minden nemzet tagjait üldözték, kivéve a szerbeket”, „egyiket sem különösebben”, „nem volt kivétel”, „a magyarok – nem tudtak elhelyezkedni”, „a magyarok – a vagyon elkobzása és a gyilkosságok miatt”, „a magyarok és a szerbek is, de ő csak erről hallott”, „mindenki ugyanúgy járt”, „az ideológiai ellenfelek mind egyformán”, „egyik nemzet sem volt különösebben semmibe véve”, „ez nem nemzeti alapon történt”, „a magyarok voltak a legszegényebbek, mert a nacionalizációval elvették földjeiket”, „nem mindenki ugyanúgy, de ez nem nemzeti hovatartozás szerint történt” stb.

Arra, hogy „Mit tudnak azokról a bűntettekről, amelyet a II. világháború alatt a vajdasági szerbek ellen követtek el?” a magyar válaszadók 68 százaléka hozott föl példákat, 14 százalékuk szerint ilyen bűntettek nem voltak, 12 százalékuk „nem tudja” stb. Ez az eredmény nincs összhangban azzal az elterjedt meggyőződéssel, miszerint a Vajdaságban a II. világháború alatt a legtöbbit a magyarok szenvedtek. De sokkal fontosabb, hogy az abszolút többség hallott a szerbek ellen elkövetett bűntettekről. Ez az ismeret azonban szabály szerint csak részleges: a válaszok általános formája az, hogy „voltak bűntettek, mindenki szenvedett”, „voltak, de nem tudja, milyenek”, „tudom, hogy voltak bűntettek, de nem tudok rá példát felhozni”, „konkrétan nem tudom, de volt”, „volt, például Újvidéken”, „hallott egyesekről, de nem tud fölhozni példát”, „a magyarok csináltak valamit 1944-ben, ezért volt 1945-ben a bosszú”, „táborba hurcolták őket”, „a szerbeket a Tiszába dobták, gyilkosságok”, „kivégzések Újvidéken”, „bűntettek Zsablyán, Újvidéken”, „biztosan voltak, de pontosan nem tudja”, „a horthysta magyarok követték el”, „hallott róla, de nem tudja, hogy hol történtek”, „tudom, hogy voltak”, „amikor bejöttek a magyarok, öldöklés volt”, „amikor bejöttek a magyarok, bűntetteket követtek el a szerbek ellen” „voltak, konkrétan nem tudja, a Tiszába folytatták őket” stb.

Itt szükséges néhány megjegyzést tenni. Az, hogy a magyarok által a szerbek ellen elkövetett II. háborús bűnökről való ismeretek elterjedtek, jó táptalajt jelenthet egy új, a múlttól egyre kevésbé megterhelt viszony kiépítésére a vajdasági magyarok és a legnépesebb etnikai csoport közt a tartományban. A ma-

gyarok sokkal inkább tudatában vannak azon bűncselekményeknek, melyeket saját népcsoportjuk tagjai követtek el a szerbek ellen, és sokkal inkább hajlamosak ezt elismerni, mint a szerbek a magyarok ellen elkövetett bűntetteket. Ezt különösen hangsúlyozni kell, mert a részletekről és az események nagyságáról való tudat hiánya miatt propagandaakciót kell indítani, egyrészt, hogy meggátolódjon a minimalizálás, és ami még fontosabb, hogy politikailag instrumentalizálják a korábbi történéseket, amennyiben méginkább elferdítik a múltat.

Mint láthattuk, az „egyszerű” vajdasági magyaroknak sokkal tartózkodóbb és kevésbé elferdített véleményük van az egykori történésekről, mint más értelmezőknek. Tudatában vannak annak az árnyalatnak, amelyet az egyes etnikumok tagjai fizetnek azért, ha a „nemzeti célok” megvalósítása kerül szóba. Nem mutatnak szimpátiát azon amerikai terv irányában sem, amely Miloševićet az „északi front” megnyitása révén üldözte volna el 1999-ben, akkor, amikor a globalizáció „gyalogosaiként” szolgáltak volna (Cf. Minorities in Serbia). Úgy tűnik, számukra világos volt, hogy az etnikai szolidaritás nem létezik, amiről meggyőződhetnek a krajina-i és boszniai menekültek sorsát látva.

Összességében véve, a vajdasági magyarok reális látásmódja azon bűntettek tekintetében, amelyeket néptársaik követtek el a szerb és zsidó lakosság ellen, a balkáni és a pannon körülményekhez képest szokatlanul megfelelő körülményt jelent, hogy Vajdaságban a különféle nemzetiségek békés, közös élete tovább épülhessen.

Következtetések

A múlt meghaladásának kérdése ma a Vajdaságban egy sor más problémával kapcsolódik össze. Ezek közül egyesek közösek (a Jugoszláviában elhalasztódott) tranzíciós sokkot átélte kelet-európai országokéval. Ugyanez érvényes a múlt terhére is, de nem csak az autoritárius rezsimek öröksége meghaladásának szükségességéről van szó, hanem a történelmi összefonódások olyan időszakairól, amelyeket a kölcsönös atrocitások, a diszkrimináció és a különféle etnikai csoportok üldözése jellemeztek. A Vajdaság esetében mindez összekapcsolódik a kisebbségi lakosság asszimilációjával, amely világosan látható, még akkor is, ha újabban föléledtek a kollektív jogok védelmének sztenderdjei is. Az alapvető folyamat a stabil interetnikus viszonyok körülményei közepette zajlik, ami miatt a Vajdaság az egykori Jugoszlávia egyetlen multietnikus része maradt.

A múlt meghaladása összefügg a saját csoport és annak tagjai felelősségének megfontolásával. Ez egyáltalán nem üti meg a szükséges mértéket, illetve a tranzíciós igazság elferdült kliséje közepette megy végbe, amely az autoritáriusból a demokratikus társadalomba való átmenet során alkalmazódik (Sklaar, 2000). A változások mégis érzékelhetőek: a megkérdezettek véleménye azokról a bűntettekről, amelyeket saját etnikai csoportjuk tagjai követtek el a magyarokon, illetve a szerbekben, nyíltabbak és kevésbé elfogultak azokhoz a véleményekhez képest, amelyeket Szerbia felnőtt lakossága vall a Boszniában és Horvátországban elkövetett bűncselekményekről (Cf. Ilić, 2001). A Vajdaság lakosságának nagy része „belefáradt” az etnikai nacionalizmusba, bár nagyobbik része – legalábbis ha a megkérdezett szerbegről van szó – túlságosan is fáradt az elmúlt évek tapasztalataitól ahhoz, hogy képes legyen a nacionalizmust kritizálni. A magyarok kritikussabbak, ami érthető, hiszen egy kisebbségi csoport tagjaiként sokkal inkább megéreztek azt a kárt, amit a nacionalizmus az ilyen csoportoknak okoz. Mindezek mellett, a megkérdezettek a múlt terheit illetően sok mindenben előrébb járnak a politikusok és értelmiségiek jelentős részénél, akik sokkal kevésbé hajlamosak szembesülni a tényekkel. Ez talán onnan ered, hogy az egyszerű polgárok mindenképpen kevésbé felelősek a nemzetek közti gyűlölet szításáért.

A polgárokat nem kell lebecsülni, és nem úgy kell rájuk tekinteni, mint az etnonacionalista csoportok által terjesztett eszmék egyszerű befogadóira. A másik részről viszont érthető, hogy haboznak, ha annak a felelősségnek a vállalásáról van szó, amely az ő vállukat nyomja. Arra a kérdésre, hogy „Érez-e valamiféle felelősséget azért a helyzetért, amilyenben az ország van?”, a szerbeknek 14 százaléka, míg a magyaroknak 13 százaléka mondta azt, hogy szembesülnek egyfajta felelősséggel. Ez az eredmény a több évtizedes kommunista uralkodás egyik rossz következményének tekinthető, mely rezsim arra törekedett, hogy a lakosságot távol tartsa a politikától és a döntéshozataltól. A kommunisták ezzel egyrésztől megakadályozták, hogy a lakosságot elkapja az etnikai nacionalizmus hulláma, de másrésztől meg nagyon is eltávolította őket attól, hogy a civil társadalom megteremtésén dolgozzanak. A megkérdezettek azon kisebbsége, akik hajlandóak felelősségüket beismerni, általában olyan típusú válaszokat adtak, mint „túl sokáig hallgattam és tűrttem”, „passzív voltam”, „nem voltunk idejében elég hangosak és világosak” stb. Egészen ritkán találkozunk más jellegű magyarázatokkal (például: „negatívan gondolkodtam más népekről – intoleráns voltam”, „azért, mert ahhoz a generációhoz tartozom, amely hozzájárult mindehhez”, „kollektív felelős-

séget érzek” stb.). A válaszadók túlnyomó többsége viszont semmiféle felelősséget nem vállal. Leginkább azt állítják, hogy nem hoztak döntéseket és nem voltak felelős pozícióban (érdemes néhány magyar válaszadót felidézni: „nem én vezettem az országot a háborúba, szorgalmasan dolgoztam és nem avatkoztam be a politikába”, „nem voltam olyan helyzetben a szavazáson kívül, hogy bármiről is dönthessek”, vagy „nem tőlem függött, én tanítónőként szépen neveltem a gyerekeket”, vagy a legösszefogottabban és igen gyakran: „azért, mert a politikusok a bűnösök”). A szerbek válaszai hasonlóak, bár ott néha megjelenik saját egoizmusuk vagy legalábbis a polgári passzivitás beismerése („magammal törődök”); egyébként leggyakrabban tipikus „vajdasági” válaszokkal és kifogásokkal találkozunk, ami tehát a szerbeket és a magyarokat egyaránt jellemzi: „tisztességesen foglalkoztam a saját munkámmal”, „az egyénnek nincs sok hatása a társadalomra”, „az egyén hatása igen kicsi”, „én nem vettem részt ennek a helyzetnek a megteremtésében”, „honnan tudnám én ezt” vagy „mi, parasztok nem vagyunk felelősek”, „semmiért sem vagyok felelős”, „semmiben sem vettem részt”, „szeretem a népemet és az államot és tisztelek minden pártot”, vagy hogy „nem voltam közvetlenül részese azoknak az eseményeknek, amelyek idáig vezettek”.

A betelepített lakosság körében szembe tűnően jelen van a félelem attól, hogy a németek visszatérnek a Vajdaságba. Ezt a csoportot az egalitárius hozzáállás is jobban jellemzi, mint a megkérdezett őslakos szerbeket vagy magyarokat. Az egalitarizmus összekötődik az etnikai nacionalizmussal, egymást erősítve, s egy xenofób szindrómát eredményezve; a Vajdaságba a kilencvenes években érkező nagyszámú szerb menekült – szülőföldjük eredete hasonló a telepesekével – méginkább növeli az irracionalitást a többi etnikai csoporthoz való viszonyban. A kničanini példa jól jelzi ezt mai lakosságával, amely eredete tekintetében ugyan nem függ össze a legújabb menekültekkel, de ugyanakkor a korábbi helyi lakosok sorsát ignorálni igyekeznek, attól félve, hogy megjelennek azok mai képviselői, és a megváltozott körülmények közepette el kell fogadniuk őket.

Újabb veszélyt jelent a vajdasági stabil interetnikus viszonyokra a Szerbiában ma domináns liberális nacionalizmus, amelyről előljáróban már szólunk, és amellyel összefüggésben arra kell gondolni, hogy etnikai–területi sávok szerint akarják szétszabdalni a közösségeket (miközben az etnikai elit szeretné meg a hatalmat az adott helyen), illetve a kisebbségi csoportok asszimilációjára, minek során elismerődnek az egyéni jogok, de a kollektív jogok már nem. (Érdemes itt megemlíteni az olyan tipikus kijelentéseket, mint pél-

dául: „szeretném, ha nem hangoskodnának annyit a jogaikról, amikor világos, hogy ugyanolyan jogaik vannak, mint a többieknek”, „ne kérjenek sokat, mégiscsak kisebbségiek”).

A kutatás eredményeit nem kell dramatizálni, inkább a gyakorlati akciókra kellene koncentrálni. A Hágai Bírósággal szembeni negatív viszonyulás a megkérdezett szerbek körében semmi újdonságot nem jelent. A mi kutatásunk először mutatta ki az őslakosok és a betelepített szerbek véleményei közötti különbségek a második legszamosabb vajdasági etnikai csoporthoz, és – kisebb mértékben – a múlthoz való viszony tekintetében. A megkérdezett magyarok jelentős számának őszintétlensége önmagában véve is jó mutatója annak, hogy veszélyeztetve érzik magukat. A megkérdezett szerbek esetében viszont a korábbi kutatásokhoz viszonyítva érezhető a más nemzetiségekkel szembeni kisebb averzió, bár meg kell jegyezni, hogy a mintavételben megmutakozó eltérések nem teszik lehetővé a pontos összehasonlítást.

Az őslakosok összességében nézve inkább antikommunista orientációjúak, ugyanakkor nyitottabbak a kisebbségekkel való együttélés irányában, mint a jövevények és utódaik. Mégis, hogy a megkérdezett őslakos szerbek türelmessége produktív is legyen, ahhoz más megoldásokkal is össze kellene kombinálni, amelyek prioritást élveznek (például hogy előbb a saját csoportjukban megnyilvánuló sovinizmussal számoljanak le). Ez volt a jellemző a hatalommegosztás nélküli időszakra, és ez azért is érdekes, mert mindkét megkérdezett etnikai csoport kielégítőnek tartja ezt a korábbi időszakot. Ez a retrospektív revízió és a múlt utólagos bearanyozása (mely időszak egyáltalán nem volt ideális) magyarázható a polgárok nehéz élethelyzetével, gyakorlatilag azonban általa a vajdasági interetnikus viszonyok javítása is elősegíthető. A kommunisták számlájára sok minden írható, de tény, hogy a represszió és a fölvilágosodás kombinálásával „lehűtötték” az etnikai nacionalizmusokat, és hogy a múlt terhe a Vajdaságban ugyan uralkodásukból ered – de nem az etnikai diszkriminációból, ha kivételként tartjuk számon a jugoszláviai németek elüldözését és az ellenük elkövetett büntetteket, továbbá a vérbosszút a Bácskában és Debelyacsán. A hatalommegosztás nélküli időszak glorifikálása, ami ma széleskörűen elterjedt, egy konkrét akció során hozzájárulhat az etnikumok közti viszonyok javításához – egy liberális szemlélet alkalmazása során. A Tito ideje alatt megtapasztalható életszínvonal ugyanis jórészt az etnikai konfliktusok hiányának és a nacionalizmusok szétverésének köszönhető, továbbá a világ felé való nyitottságnak is. Tito és közvetlen követői nem voltak xenofókok. A gyakorlatban azt kell megmutatni, hogy a kommunista poli-

tika e tulajdonsága és az akkori jó anyagi helyzet közt volt kapcsolat, s hogy ezek a tapasztalatok ma is alkalmazhatóak, természetesen az egyéni és kollektív jogok maximális betartása mellett.

A megkérdezett magyarok sok tekintetben a veszélyeztetett csoport pszichológiájáról tanúskodnak. Ezt zömük nem agresszív módon teszi; általában igen kicsi a nyílt szerbellenesség a megkérdezettek körében. Ez alighanem azért van így, legalábbis egyes megnyilatkozásaik erre utalnak, mert ha Magyarországon találják magukat, a saját etnikumukon belüli távolságokat is érzik. Láttuk, hogy a történelmi emlékezet élő, s erősen hatással van a mai vajdasági lakosok tudatára. Magában hord ugyan romboló szándékot, de ez nem jelenti azt, hogy majd végbe is megy. A megkérdezett magyarok jóval tudatosabbak a saját nemzettársaik által a szerbek fölött elkövetett bűnökkel kapcsolatban, és sokkal hajlamosabbak beismerni azokat, mint az a fordított esetben van. Ez igen fontos. A vajdasági szerbek a legnépesebb etnikai csoport a tartományban, és több, mint szükséges, hogy búcsút mondjanak annak a mítosznak, miszerint a saját csoport mindig csak áldozat, és sosem hóhér. A magyarok tekintetében azt is ki kell emelni, hogy a magyar sovinizmus paroxizmusa Magyarországon a kilencvenes évek elejétől nem járt különösebb következményekkel a Vajdaságra nézve. Csurka István nem érdekes az itteni magyarok számára. Ugyanez érvényes Horthyra és társaira is.

A szerbek és a magyarok is érzik az etnikai jellegű politizálás terén a miloševići fordulat jelentőségét, amely a nyolcvanas években ment végbe Jugoszláviában. A megkérdezett magyarokkal ellentétben a szerb válaszdók sokkal ritkábban ítélik el a miloševići politika kapcsán a nacionalizmust. Amikor azt kérdezték tőlük, mit szeretnének, hogy a magyarok változtassanak a viselkedésükön, a szerb válaszdók gyakran válaszolták azt, hogy a vajdasági magyarok mint emberek nem zavarják őket, de zavaróak azért, mert magyarok. A változó idők szellemisége nagyban hatott a megkérdezettek tudatára, amennyiben respektálják az individuális emberi jogokat. Ám a megkérdezett szerbek a kollektív jogok fölemlegetését – amelyek megakadályozzák az asszimilációt – elfogadhatatlanként élik meg. Ez az intoleráns magatartás világosan látható volt az elemzés során.

Ez a kérdés talán bonyolultabb, mint első pillantásra tűnik. Közvetlenül rákérdezve, a szerb válaszdók relatív többsége úgy gondolja, hogy a kisebbségieknek biztosítani kell a plusz kollektív jogokat, sokan úgy látják, hogy minden polgári jogot biztosítani kell a számukra, de nem lényegtelen számú az a kisebbség, amely szerint a kisebbségieknek már így is túl sok joguk van.

De ezek az adatok sokkal jobbak a 2001. januári eredményektől, amelyeket a valószínűségi mintavételi eljáráson alapuló kutatáskor kaptak Szerbiában. Ugyanígy nincsenek összhangban azokkal a gyakori, nyilvánosan a vajdasági magyarokhoz intézett felhívásokkal, hogy ne, vagy kisebb mértékben használják nyilvánosan a magyar nyelvet, ami igen kifejezett diszkriminációt és etnonacionalizmust jelent. A poén pedig éppen az, hogy a megkérdezett szerbek körében igen nagy konfúziót tapasztalhatunk a kollektív jogok és ezeknek az egyéni jogokhoz fűződő viszonya kapcsán.

További kérdéseket is fel kell még tennünk. A megkérdezett magyarok körében széleskörű a diszkrimináció érzése, és ez fontos tény, akkor is, ha nincs alapja, de ha van, akkor meg különösen az, mint például a társadalmi élet egyes területein található példák, ahol tényleg létezik etnikai diszkrimináció, illetve ahol a 2000. október 5-i fordulat után is igyekeznek ezt fenntartani, illetve gátolni a megszüntetését. A vajdasági szerbek – még ha nem is elhanyagolható részük válaszolt úgy, hogy gyerekeiket hajlandók lennének a kisebbségek nyelvére taníttatni – a multikulturalizmust a kisebbségek tolerálása mellett elválasztják a szerb kulcs szerint felfogott multikulturalizmustól. Ilyen körülmények közepette a kisebbségek tagjai olykor joggal látják azt, hogy a multikulturalizmus hangoztatása mögött valójában asszimilatorikus törekvések nyilvánulnak meg, illetve egyfajta etnocentrizmusban látják a kiutat, ahol saját etnikai elitjük hatalma alá kerülnek, amely mégiscsak többet ígér az etnikai identitás megőrzése terén.

A megkérdezett magyarok megfigyelt ragaszkodása a vajdasági autonómiához nagyon fontos tényező. Anélkül, hogy az autonomistákat támogatóknak, úgy tűnik, a vajdasági autonómia a bizalom megteremtésének alapja lehet. A magyarok bizonyosan és jó okkal idegenkednek a Szerb Vajdaságtól, ahogyan joggal félnek a „szerb multikulturalizmustól” is, de jó tapasztalataik vannak a nemzetek fölötti Vajdaságról. Ez azonban csak egy megjegyzés.

A kutatás tágabb kontextusában külön problémát jelent a nemzet veszélyeztetettségének érzete, legyen szó akár a múlt reinterpretációjáról, vagy a valós vagy vélt veszélyeztetettségéről az adott pillanatban. Emellett egyes momentumok fontosabbak a többinél. A vajdasági szerbek veszélyeztetettségérzetét olykor azzal indokolják, hogy a magyar pártkörök területi autonómiát követelnek a kilenc észak-vajdasági község részére. (Hét községben a magyarok abszolút többségben vannak; ezen a területen a vajdasági magyarok kevesebb, mint háromötöde él, az 1991-es census szerint a magyarok alkották itt a lakosság 57 százalékát; Samardžić, 2002).

Az olyasfajta felfogások, miszerint „nagyobb nyomást gyakorolnak a szerbekre, mint a kisebbségekre”, s amelyek abból a teljesen alaptalan tapasztalattól származnak, hogy a nemzeti kisebbségek aránytalanul több hatalommal bírnak a Vajdaságban a szerbekhez képest, gyakorta azzal függnek össze, hogy egyes szerbek bizonyos környékeken nincsenek megelégedve azzal a zsákmánnyal, ami a 2000. évi rezsimváltás során a markukba jutott – ez nemcsak az etnonacionalizmust jelzi, hanem a szerbek bizonytalanságát is. A perszónális, illetve az eseményekkel kapcsolatos preferenciákra való rákérdezés eredményei arra utalnak, hogy a szerb etnikai tudat központja – akárcsak a magyaroké – a Vajdaságon kívül van. A szerbek nem elhanyagolható része érzi magát veszélyeztetve, noha erre sokkal kevesebb reális okuk van, mint a nemzeti kisebbségek tagjainak, de maga az érzés valós társadalmi tényként könyvelhető el. Az, hogy az etnikai periféria tagjának érzik magukat, tovább növeli a türelmetlenségüket.

Mint Todor Kuljić írja: „a nemzet veszélyeztettsége az alapja az erősebb nemzeti öntudatra ébredés igazolásának, minek során háttérbe szorítják, elhallgatják vagy relativizálják saját múltjuk sötét oldalait. Szervezetten csak azokat az érzéseket ápolják, amelyek a nemzeti identitás erősítésében kézre játszanak (a ragyogó birodalmi múlt, a nép szenvedései, a nemzeti uralkodók és kulturális téren nagyot alkotók fölmagasztalása és kultuszuk istenítése és hasonlók). Az emlékezetből kisöprik a saját népük által elkövetett népirtásokat és a fasiszta jelenségeket, a provinciális lemaradottságot, az agresszív sovíniszta politika rövidlátóságát stb.” A vajdasági szerbek ilyen érzéseit nem csak a befolyásos belgrádi és a velük kapcsolatban álló vajdasági etnonacionalista körök propagandája erősíti, hanem az utóbbi háborúk során elszenvedett háborús vereségek, az ország gazdasági összeomlása, az előttünk álló elbocsátások okozta szociális pánik, valamint az ország fél-perifériális helyzete. A megkérdezett szerbek etnikai tudata nagymértékben egyoldalú, másrészt viszont alkalmas a változásra. Az őshonos szerbek kifejezetten ki voltak téve a kommunisták gazdasági elnyomásának a II. világháború után (Boarov, 2001), s ezt ők nem felejtették el, de összességében véve elégedetten tekintenek a Tito és epigonjai hatalma alatt eltöltött évekre. Az újvidéki és sajkási razzia, majd a bácskai vérbosszú után a magyarok, a szerbek és a többi nemzetiesség békésen tudott egymás mellett élni a fél évszázad során. Noha a megkérdezettek, főképpen a szerbek, nem ismerik jól nemzetük múltját, még kevésbé a különféle etnikumok békés együttélésének példáit a mai Vajdaság területén, érzik az etnikumon belüli szolidaritásról való nagy hazudozás alap-

talanságát, s érzik azt is, hogy a jugoszláv csomó kibogozásakor jobban jártak, mint egykori horvátországi, boszniai és kosovói polgártársaik. S noha, egyszerűen szólva, a megkérdezett szerbek a magyaroknál jobban hajlamosok arra, hogy magukat áldozatoknak lássák, és a saját nemzetük által elkövetett bűntettekért vagy az etnikai diszkriminációért való felelősséget elhárítsák maguktól, ám nem hajlamosok elfogadni az emlékezés sovínisztika politikájára jellemző akcentuseltolódásokat a múlt értelmezése tekintetében, azok cinikus-pragmatikus átdolgozását, ami a politikusokat és a nacionalista értelmiségieket jellemzi. S jó, hogy hajlamosak perspektívát váltani, ez a fontos. Az is jó, hogy a vajdasági etnikai csoportok ma nincsenek kitéve komolyabb fenyegetéseknek, ami azt jelenti, hogy nincsenek kitéve az egészségtelen etnikumon belüli homogenizációnak és mások kizárásának. 2000. október 5. óta, annak ellenére, hogy Szerbiában az etnonacionalisták kerültek hatalomra, s nem a polgári opció, e tekintetben is javul a helyzet.

Fordította: Horváth György

IRODALOM:

- Boarov, D.: *Politička istorija Vojvodine* [Vajdaság politikai története]. Novi Sad: Europanon Consulting, 2001.
- Cseres, T.: *Serbian Vendetta in Bacska*, <http://www.hungary.com/corvinus/lib/cseres>
- Đuliman, E. (szerk.): *Tешko pomirenje* [Nehéz megbékélés]. Oslo, Sarajevo: Norwegian Church Aaid, the Norwegian Helsinki Committee, 2000.
- Huntington, S. P.: *The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991.
- Ilić, V.: Responsibility at the service of a new identity –building the case in question: Serbia. In: M. Despot, V. Ilić, *The Hague Tribunal: Discort between us and the world*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights, 2001.
- Kasaš, A.: *Madjari u Vojvodini: 1941–1946* [A magyarok Vajdaságban: 1941–1946]. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1996.
- Kuljić, T.: O fašizmu, desnom ekstremizmu i teorijama o fašizmu krajem 20 veka [A fasizmusról, a szélsőjobboldalról és a 20. századvégi fasizmuselméletekről]. *Sociologija*, Vol. XLI, 1999. 4. sz.
- Minorities in Serbia*. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2000.
- Offe, K.: Disqualification, Retribution, Restitution: Dilemmas of Justice in Post-Communist Transition, *The Journal of Political Philosophy*, 1993. 1. sz.

- Samardžić, M.: *Položaj etničkih manjina u Vojvodini* [Az etnikai kisebbségek helyzete Vajdaságban]. Beograd: CAA, 2000.
- Samardžić, M.: *Novi režim i nacionalne manjine* [Az új rendszer és a nemzeti kisebbségek], 2002. <http://www.caa.org.yu/Srpski/Vojvodina/položaj.htm>
- Szilágyi, K.: *Dobri susedi, loši susedi?* [Jó szomszédok, rossz szomszédok], Matthias Corvinus Publishing, é. n.
- Sklaar E. és Andreassen B. A.: *Obračun sa teškim kršenjima ljudskih prava na prelazu u demokratiju* [Leszámolás az emberi jogok súlyos megsértésével a demokráciába való átmenet során]. Đuliman, E., szerk.: *Teško pomirenje*. Oslo, Sarajevo: Norwegian Church Aid, the Norwegian Helsinki Committee, 2000.
- Woodward, S.: *Balkanska tragedija: haos i kolaps posle Hladnog rata* [A balkáni tragédia: káosz és összeomlás a hidegháború után]. Beograd: Filip Višnjić, 1997.

VLADIMIR ILIĆ

Voivodina: the possibility of overcoming the past and leaving inter-ethnic skirmishes behind

This study presents the results of a survey, in which a total of 1500 Voivodina residents were questioned. The sample comprised three groups of 500 – native Serbs, Serbs who have moved to and settled in the area, and Hungarians. The research was conducted in villages where the past was most heavily-laden, due to the crimes committed against Serbs, Hungarians and Germans who had lived there earlier.

The author discusses the history and the ethnic homogenisation of Voivodina, and current Serbian nationalism. He also examines attitudes to the Court in the Hague (Hungarians support it much more than native Serbs, while “immigrant” Serbs have expressedly negative attitudes). He analyses ethnic prejudices and attitudes to the past. Crimes committed against minorities from the perspective of both native and settled down Serbs were examined in Knicanin. (This is a village which was repopulated, where Swabians had lived earlier and then a labour camp was set up in 1945). It turns out that the youngest generation of Voivodina Serbs have begun to break free from the burden of the past and since they are not affected directly they are more inclined to admit the existence of crimes. This is also true for crimes committed against Hungarians.

Historical memory has a rather strong effect on the minds of the current population of Voivodina and has a great devastating potential, though this does not mean that it will necessarily become active, as the peaceful co-existence of various

ethnic groups in Voivodina over several decades clearly shows. Hungarians are much more aware of the crimes that their group members have committed against Serbs and more inclined to admit them than Serbs are concerning crimes against Hungarians. At the same time, the majority of those questioned do not admit any responsibility for events of past periods (either under socialism or during the wars of the 1990s).

Vladimir Ilić considers the Hungarians' observed attachment to the autonomy of Voivodina as a very significant factor. Without supporting the autonomists, the author thinks that the autonomy of Voivodina could be the basis of creating trust.

BIBÓ MŰHELY

BALOG IVÁN

Az asszimiláció értelmezése Bibó Istvánnál¹

Részlet a szerzőnek Bibó István Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (továbbiakban Zsidókérdés...) c. írása hisztériaelemzését tárgyaló tanulmányából.

A zsidók és nem zsidók közötti kölcsönös tapasztalatok egy külön területe (pontosabban: vetülete) az asszimiláció versus zsidó öntudat, azaz az ineretnikus kapcsolatok – legalábbis, ha továbbra is *A néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről* című rövid írást tekintjük utolsó szónak a vonatkozó elméleti állásfoglalások közül. A Molnár Sebestyénnek írt válaszában, a *Zsidókérdést* magyarázva-korrigálva ugyanis Bibó az antiszemitizmus elleni harc három fő tere közül a tapasztalatokat ismételten kiemelve, az asszimiláció problémáját is idetartozóként említi,² majd a dehumanizált tapasztalatok egész kérdéskörét a többség-kisebbség viszonyának problematikájára kihegyezve gondolja újra.

Saját hagyományait követve, Bibó e kérdés tárgyalását is a vonatkozó diskurzusok áttekintésével, valamint azzal az igénybejelentéssel kezdi, hogy meghaladja egyoldalúságaikat és terméketlen ellentéteiket. Először azok a nézetek kerülnek napirendre, amelyek az asszimilációt lehetségesnek és kívánatosnak tartják, de vita van köztük arra nézvést, hogy ennek mik a kritériumai, illetve a legkedvezőbb feltételei. Ezután kerít sort az asszimilációellenes – többnyire antiszemita vagy cionista – argumentációkra: „Az ellenkező

1 Készült a J. and O. Winter Fund támogatásával.

2 Bibó 1986: 804.

értelmű leegyszerűsítések az asszimiláció lehetetlenségének vagy alig leküzdhető nehézségeinek az indokait emelik ki.”³

Az asszimilációpárti doktrínák között az első az emancipációt, a nyelvváltást és a rítusközösség szigorának bizonyos mérvű oldódását elégségesnek tartják a beolvadáshoz. A szocialisták az osztálytársadalom megszüntetésével együtt szükségesnek tartják a zsidók „etno-osztály”⁴ jellegének megszüntetését, és ezért tartják pszeudo-asszimilációnak⁵ azt, ami a felső- és középosztályban történik. Ezzel szemben áll az említett rétegekben népszerű vélemény, amely éppen a felfelé mobilitással azonosítja az asszimilációt. Végül a szerző külön kitér a főleg a saját egyházában elterjedt felfogásra is, amely mindenféle zsidó „összetartás” feladását követeli meg, a kikeresztelkedéssel megkoronázva. Az asszimiláció elutasítói kevesebb terjedelmet kapnak: képviselőik vagy a zsidó vonások, vagy a zsidó öntudat és szolidaritás, vagy az örök zsidó sors megváltoztathatatlanságát hirdetik – akár a zsidók ellen foglalnak állást (ld. fajelmélet), akár mellettük (pl. a zsidó nacionalizmus).

A fenti részizgazságok „összesenézése” érdekében Bibó előbb definiálja az asszimiláció fogalmát: „Asszimiláció az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak.”⁶ Bibó itt főleg az identitást pervazív módon befolyásoló közösségeket emeli ki: „nemzetek, törzsek, városállamok, vallási és rítusközösségek, rendek, osztályok”.⁷ Ezek közül a törzs, a városállam és a rítusközösség „konkrét”, vagyis különösebb tudatosítást nem igényel, mert be van ágyazva a mindennapi tapasztalatokba. A valláshoz, az osztályhoz és a nemzethez való asszimiláció viszont „nem folyhatik pusztán azokon az absztrakciókon keresztül, amelyekben a közösséget megjelenítik”,⁸ mint „a történeti tudat, politikai és gazdasági szervezettség, társadalmi norma- és iskolarendszer, az életvitel és társadalmi erkölcs eszményei”,⁹ hanem „sokkal szükségesebb hozzá a közösségi élet valamely konkrét közegében, kisebb egységében s annak valóságos életében való részvétel is.”¹⁰

3 Bibó 1986: 723.

4 A fogalomról lásd: Bonacich 1985.

5 Erre a felfogásra példa Szende 1985.

6 Bibó 1986: 723.

7 Bibó 1986: 724.

8 Bibó 1986: 724.

9 Bibó 1986: 724.

10 Bibó 1986: 724.

Ezek a kisebb, az absztraktat konkretizáló és Hajnal István hatását tükröző módon megidézett közösségek: „a megkeresztelkedés, a kereszténység vallási közösségeibe való belépés, az európai szabadgondolkodás közösségeiben és köreibben való részvétel, erős és intenzív belső életű termelési, szakmai, foglalkozási, intellektuális és munkaközösségekbe való beletartozás, egy ország irodalmi, tudományos és művészeti közösségeiben való alkotó munka vagy részvétel, közszolgálat, társas élet, iskola, vidéki élet, összeházasodás, barátság, személyes kapcsolatok stb.”¹¹ Ezekben az asszimiláló közegekben sajátíthatók el „a közösségi magatartásformák, eljárások, nyelvezet, konvenciók, játék – becsület – és érintkezési szabályok, hallgatólagos feltételek és követelmények, szolidaritás, példaképek, valamint – aktívabb, cselekvő harci közösségeknél – közösségi célok, eszmények és fegyelem teszik ki.”¹² Ezek ugyanazok a magatartásformák, amelyekkel a zsidók és nem zsidók egymásról szerzett tapasztalatai kapcsán foglalkoztunk, és amelyek nagy része szóról szóra egybevág Horváth Barnának az eljárásokról adott meghatározásával.¹³

E magatartásformák azok, amelyek az ún. közösségi vonások, vagyis a korábban már szintén taglalt közösségi tulajdonságok közül a lényegesebbek; fontosabbak, mint az ösztönök, amelyek „fizikai típusokban – nem egy fizikai típusban! –, temperamentumban, élettempóban, gesztusokban, kedélyben, humorban, zeneiségben, díszítő, ízlelő ösztönben, invencióban, munkatempóban”¹⁴ mutatkoznak meg, és pedig pontosan azért, mert „ugyanannyi vagy még nagyobb része van bennük nevelési, vallási, politikai rendszereknek, iskoláknak, történeti tapasztalatoknak, megrázkódtatásoknak, tanulságoknak, társadalmi vezetőknek és példaképeknek”,¹⁵ vagyis a fentebb „absztraktnak” nevezett tényezőknek. Az eljárásokon és az azok szocializációját előmozdító civil társadalmi autonómiák erején áll vagy bukik a szolidaritás, vagyis az „összetartás” kérdése is: „Az asszimilációt önmagában nem akadályozza, hogy asszimilált, beolvadt egyének vagy akár csoportok akár hosszú generációkon keresztül is megtartják nemcsak a bizonyos fokú különállás tudatát, hanem összetartásukat, egymás pártolására, előrevívésére, anyagi segítségére való készségüket, egymás iránti elfogultságukat, ahogyan ezt skótoknál, korzikaiaknál, székelyeknél és többek között zsidóknál is láthatjuk.

11 Bibó 1986: 730.

12 Bibó 1986: 726.

13 Horváth 1937: 29–32.

14 Bibó 1986: 726.

15 Bibó 1986: 726.

Az új közösség szolidaritásába való bekapcsolódás nem ezen múlik, hanem azon, hogy az asszimiláltak az új közösség ama kisebb, valóságos közösségeiben, melyeknek részeseivé lettek, magukévá teszik-e azok eljárásainak, vállalkozásainak, harcainak, szabályainak belső értelmét és céljait, avagy azokat pusztán megtanulva, csupán eszköznek nézik-e a maguk másféle szolidaritásának a szolgálatában; azaz meghamisítják-e.¹⁶ Mint később látni fogjuk, a zsidó hatalom létéről vagy nem létéről szóló okfejtéseiben a magyar zsidóságra vonatkozóan a magyarországi kapitalizmus „zsidó felét”, valamint kisebb mértékben a sajtót és egyes baloldali politikai szervezeteket tekinti a zsidó szolidaritás érvényesülésére is alkalmas közegeknek,¹⁷ másutt pedig a zsidó összeesküvésről szóló antiszemita agyrémnek minősíti azt a feltevést, hogy ezek titkos zsidó szervezkedés fedőszervei lettek volna.¹⁸

A konklúzió: „Asszimilálódni annyit tesz, mint egy valóságos, eleven közösség életének a folyamatában benne élni, magatartásformáit, konvencióit és követelményeit ismerni, gyakorolni és vállalni.” Ebből következőleg „az asszimilálódó oldaláról eredő nehézségek nem annyira a születési és etnikai vonások formájában jelentkeznek, mint inkább a közösségi... magatartásformákban, melyeket fentebb a zsidóság és környezet viszonyában leírtunk.”¹⁹ Az asszimilálódó eljárásainak milyensége azonban nem meghatározó, másodlagos jelentőségű tényező, mert „az asszimiláció legdöntőbb, legfontosabb... tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya”.²⁰ Az „éles, határozott alkatú, kirajzolt profilú közösségek”²¹ legfontosabb jellemvonása, hogy „világos, határozott szokásaik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, gyűlést tartani és versenyezni”.²² Az asszimiláló közösség eljárásairól itt hangzik el a súlyos kijelentés, amely az 1944 utáni Bibónak a zsidó asszimilációra vonatkozó nézeteire a legnagyobb mértékben nyomja rá a bélyegét, és egyben az azokban végbement fordulatot is magyarázza: „Komoly belső életű és komolyan egyensúlyozott közösségekben az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak, komoly közös-

16 Bibó 1986: 728.

17 Bibó 1986: 788–789.

18 Bibó 1986: 714., 719.

19 Bibó 1986: 727.

20 Bibó 1986: 729.

21 Bibó 1986: 616.

22 Bibó 1986: 616.

ség azt, akit egyszer befogadott, meg is védi, egyszóval komoly közösség semmiben s így ebben sem csal.”²³

Az asszimiláló közösség belső rendjére, egyensúlyára, eljárásaira vonatkozó nézeteit Bibó nem is a *Zsidókérdésben* fejtette ki a legkompaktabb módon, hanem az *Eltorzult magyar alkatban*. Itt a monarchiabeli magyar társadalom példáján, de elvi éllel szögezi le: „az asszimiláció zavartalansága elsősorban az asszimiláló közösség formáinak az épségén múlik”,²⁴ ez viszont hamis helyzetben nem lehetséges, mert „közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle szákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja”.²⁵ A fordított kiválasztás végül deformálja a mintaadás-mintakövetés folyamatát, így értelemszerűen a szintén hasonulásban, példakövetésben megnyilvánuló asszimilálódás szocializációs, akkulturációs folyamatait is. Az értékekhez és a valósághoz fűződő, az *Elit és szociális érzék* című tanulmányban már leírt módon megzavart viszony végül asszimilálóban és asszimilánsban egyaránt eltorzítja „az ép reagálókészséget”,²⁶ s ennél fogva „elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzeteket felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon”.²⁷ Ismét eljutottunk tehát a német nemzetiszocializmusról 1935-ben tartott előadás²⁸ alapproblémájához: a politikai cselekvésre való képtelenséghez.

A probléma egy másik, társadalomszerkezeti vetületében, ahol „széles társadalmi csoportok léteznek és hatalmas társadalmi erők működnek, amelyeknek belső erőviszonyai nem kizárólag, sőt nem is elsősorban születésrendi, hatalmi és vagyoni szempontok szabják meg, hanem döntően, esetleg túlnyomó részben egy szakma belső törvényei s az embernek és munkájának ebből származó rangja”,²⁹ kiformalódhat „egy olyan közösségi eljárás, értékelő és formarendszer, amelyhez egyáltalán asszimilálódni”³⁰ lehet. Ennek hiá-

23 Bibó 1986: 729.

24 Bibó 1986: 606.

25 Bibó 1986: 606.

26 Bibó 1986: 614.

27 Bibó 1986: 614.

28 Bibó 1990a: 107–129.

29 Bibó 1986: 510.

30 Bibó 1986: 749.

nyában ami asszimilálódás végbemegy, az nem a nemzethez, hanem „annak különböző osztályaihoz, intézményeihez, embercsoportjaihoz, mozgalmaihoz, eszményeihez”³¹ történik, és a nemzet absztrakt közössége fikatív objektíváció marad, amely nem tudja integrálni, feldolgozni mindazt, ami a „közösségi élet valamely konkrét közegeiben, kisebb egységében s annak valóságos életében”³² lejátszódik. Amint – hajnali ihletésű – politikatudományi előadásaiban Bibó kifejti, erre nem képes sem a rideg racionalitással felülről szervezett hatalom, amelynek ideáltípusa a török szultánizmus, sem pedig ennek ellentettje, ahol az alulról szerveződés ereje csak a zsarnoksággal szembeni passzív rezisztenciához elégséges, amire a cári orosz és (meglepő módon) a magyar fejlődést hozza példának. Erre csak a nyugat-európai modell alkalmas: „olyan kis egységeken épült fel, amelyek a maguk kis körében a pontosságoknak, az üzemszerűségnek, a szakszerűségnek a módjait a maguk használatára is már kiéptítették.”³³ A szabadság kis köreinek „együtvé adminisztrálásával”,³⁴ illetve ennek hiányával függ össze végül a *Békecsináló könyvének* és a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságának* egyik fő mondanivalója is: ahol nem alakult ki a harmadik rendet a politikai közösségbe ténylegesen beintegráló demokratikus nacionalizmus, ott a nemzetről való beszéd öncsaló „wishful thinking” vagy éppenséggel tudatos demagógia marad.

Az eddigiekben elmondottak értelemszerűen vonatkoznak két olyan fogalomra is, amelyek tartalmukban azonosak, de eltérő személyi körre vonatkoznak, és más-más ütemben, időbeli dimenziókban, ebből következően különböző történelmi folyamatokba ágyazottan játszódnak le: az egyik „egyének különálló, személyes, egyéni asszimilációja... , amikor a hangsúly az egyik közösség elhagyásán és valami máshoz, újhoz csatlakozáson van”,³⁵ a másik az együttes, globális asszimiláció, ahol „a hangsúly nem a közösség egyéni elhagyásán, hanem az egész közösség feloldódásán, meghatározó erejének fokozatos csökkenésén, a közösségi hovatartozás egyéb meghatározói mellett való háttérbe szorulásán van”.³⁶ Az egyéni asszimiláció „gyakran csak egy-két generáció után válik teljessé”,³⁷ a globális pedig még ennél is lassúbb.

31 Bibó 1986: 749.

32 Bibó 1986: 724.

33 Bibó MTA KK Ms 5116/19. 26.

34 Bibó 1986: 492–493.

35 Bibó 1986: 724. Ehhez hasonló definíciót ad Szabó István 1990.

36 Bibó 1986: 725.

37 Bibó 1986: 725.

Az asszimilációról szóló „általános rész” után tér rá Bibó a zsidóság asszimilációját boncolgató „különös részre”, előre véve ezen belül is mindazt, amit az európai zsidóság egészéről átfogó jelleggel elmondhatónak tart. Fenntartva, hogy a mindenféle asszimilációról fentebb elmondottak természetesen a zsidó esetre is vonatkoznak, megjegyzi, hogy a zsidók asszimilációja a nehezebb esetek közé tartozik. A nehézségeket okozhatják a két fél fenntartásai, ezen belül kisebb mértékben a zsidók több ezer éves, nagy hagyományú kultúrájának kötőereje. Az asszimilációt azonban főleg a környezet részéről megnyilvánuló stigmatizáció nyomása akadályozhatja. A stigmatizálás azonban még akkor is megzavarja ezt a folyamatot, ha siettetni, hiszen inkább *menekülni* kényszerít egy erkölcsileg lenézett kategóriából, és nem egy pozitívan értékelt másik közösséghez *vonz*. A zsidók és nem zsidók közötti érintkezés formái és az ezekről szerzett élmények pedig még gyötrelmesebbé teszik ezt a folyamatot. Bibó mindazonáltal hangsúlyozza: mindebből a zsidók asszimilálhatatlanságára következtetni vagy rasszista, antiszemita rosszhiszeműség, vagy cionista mitológéma. A szerző az utóbbit indokolva rámutat, hogy az asszimiláció ténybeli folyamat és nem posztulátumok kérdése, a Seinhez és nem a Sollenhez tartozik, de ez ugyanúgy elmondható ellentétéről, a disszimilációról is: az utóbbi ugyanolyan gyötrelmes és akár több generáción át is eltarthat, és ezért alternatívátlan, kizárólagos opcióként erőltetése ugyanolyan öncsaláshoz és hamis helyzethez vezet, mint az asszimilációé.³⁸

Bibónak a zsidók asszimilációjáról kialakított koncepciójának sarkalatos pontját képezik az asszimiláció és az öntudatosodás félútján álló zsidóságról kialakított nézetei, mert véleménye szerint éppen a kettős identitásúak tömegével szemben „vetődik fel igazán az asszimiláció és zsidó öntudat problémája”,³⁹ „mert ez egyszerre mutatja mindkettőnek a lehetőségét is és az alig leküzdhető nehézségeit is”.⁴⁰ Velük szemben vetődik fel a leginkább az együttes asszimiláció kérdése: „várható-e, hogy a környezet nyelvét beszélő és a szigorú rítust elhagyó zsidóság egészben úgy asszimilálódjék, hogy közösségként együtt marad, de ennek a közösségnek a jelentősége egy bizonyos vallási, eredetbeli és rítusbeli tradíció ápolására korlátozódik”,⁴¹ mint például a magyar protestánsoknál és az erdélyi örményeknél is. Ezzel kapcsolatban Bibó máris óvatosságra int, mert a judaizmus etnikai vallás jellege következté-

38 Bibó 1986: 729–733.

39 Bibó 1986: 737.

40 Bibó 1986: 737.

41 Bibó 1986: 738.

ben szerinte az előző példákkal összevetve azt látjuk, hogy „izraelita vallási tudat közösségi (ritusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen”.⁴² Ez nehezíti az együttes asszimilációt, ami különösen áll szerinte a neológ irányzatra, amely csak a szellemi elit számára „tisza álláspont”,⁴³ a többség számára azonban a zsidó közösségben félig benne maradás kifejezésére szolgál – szembeállítva a kikeresztelkedéssel, amely viszont annak végleges elhagyását szimbolizáló gesztus.

A processzualista társadalomelmélet kereteibe illeszkedő asszimiláció-felfogás következménye, hogy Bibó erre az elsősorban „a világvárosi kereskedelmi életben”⁴⁴ elhelyezkedő tömegre nézve igen fontos körülménynek tartja azt, hogy nem került be semmilyen „közelebről asszimiláló konkrét közösség életébe”,⁴⁵ különösen Közép-Európában,⁴⁶ ahol „a kapitalizmus elegendően erős belső előzmények híján nőtt hirtelen, gyarmati módon nagygyá; azokban a szakmákban tehát, ahol a zsidók elhelyezkedtek, nem volt egy már azelőtt is meglévő asszimiláló környezet”.⁴⁷ Ez a zsidóságnak „igen tekintélyes, sőt, aránytalanul nagy része”⁴⁸ „még a sok formátlan társadalmi képződményt ismerő Közép-Európában is egyike volt a leghatározatlanabb körvonalú, legamorfabb csoportoknak”,⁴⁹ és e felemás mivolta miatt mindent el lehetett róla mondani, de mindennek az ellenkezőjét is. Így aztán inkább hasonlított a nemzeti hovatartozás-tudat nélküli közel-keleti rítusközösségekhez vagy a nyugat-európai etnikumokhoz,⁵⁰ mint az említett erdélyi örményekhez.

Bibó szerint ez Európában mindenütt így van, de önmagában véve semmilyen problémát nem jelent. Tehát a fent nevezett tényezők mindegyike komplikálja a zsidóság együttes asszimilációját, „lehetetlenné azonban nem teszi, amint azt látjuk nyugodt fejlődésű országokban vagy vidéken, vagy bárhol, ahol a zsidóság szilárd feltételek között és békességes környezetben él”.⁵¹ Itt nyer azonban különös jelentőséget Bibó „*krizeológus*” mivolta, ami egy

42 Bibó 1986: 738.

43 Bibó 1986: 735.

44 Bibó 1986: 733.

45 Bibó 1986: 733.

46 Ilyen zsidó típusokról számol be a magyar mezővárosokról írva Erdei 1977: 80–82., 130–131., Márkus 1979: 79–118.

47 Bibó 1986: 733.

48 Bibó 1986: 733.

49 Bibó 1986: 734–735.

50 Bibó 1986: 736.

51 Bibó 1986: 739.

Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című munkában természetesen is, és amelyet a szerző a *Zsidók és antiszemiták* című fejezet elején így tesz egyértelművé: „Az antiszemitizmus elsősorban mint kóros társadalmi jelenség érdekel bennünket, legkivált abban a formában, melyben a legújabb időben Közép-Európában érvényre jutott.”⁵² A zsidó identitás egyes mintázatait – ahogy a német vagy a magyar nemzettudatot is – ezért Bibó főleg azon méri, hogy válságok idején mekkora teherbírással rendelkeznek, vagyis, hogy mennyire ép a valóságra való reagálóképességük. Ebből a szempontból vizsgálva, a szerző elvi éllel és már a magyar helyzet elemzésére rátérve állapítja meg, hogy a „modern antiszemitizmus, modern zsidóüldözések, modern zsidó öntudat”⁵³ az asszimiláció közbülső állapotában levő neológok esetében a környezethez való lassú, de biztos hasonulást illuzórikussá teszik, és éles döntési alternatíva elé állítják őket: vagy gyorsan és fenntartás nélkül asszimilálódnak, vagy egyértelműen egy zsidó kisebbségi öntudatot vesznek fel. Bibó azért is tartja az evolutív fejlődést illúzióknak, mert – valószínűleg a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságában* kifejtettekkel összefüggésben – evidensnek veszi, hogy a nemzeti legitimitás megoldatlan problémái miatt a térségben további krízisek várhatók.

Ez az álláspont több szempontból sem mentes a problematikus mozzanatoktól. Egyfelől, itt világlik ki, hogy abban a jellegzetesen bibói felfogásban, amely szerint a történelemben a hamisan konszolidált helyzeteket úgyis összeomlás követi, van egyfajta katasztrófizmus. Másfelől, még a kiemelkedően humanista *Zsidókérdésben* is itt egyfajta részvétlenség érezhető azzal – a Holocaustot többnyire túlélő budapesti zsidóknál valóban bizonyos fokig kevésbé asszimilált – vidéki zsidósággal szemben, amely a trianoni Magyarországra eső népirtásnak a legnagyobb arányban vált áldozatává. Azt, hogy itt valami nem egészen stimmel, az is mutatja, hogy a Huszár-interjúban maga Bibó is elmondja: sokáig nem tudott mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a magyar zsidók a Shoah után sem vándoroltak ki, sokáig nem ismerte fel, hogy az asszimiláció egyensúlytalanságai, zavarai az asszimiláció tényét cseppet sem lehetetlenítik el,⁵⁴ s ez közvetve magyarázza, hogy a *Zsidókérdés* miért csak 1948-ban született meg. Mivel azonban jómagam Bibó munkássága legnagyobb intellektuális hozadékának a megoldhatatlannak tűnő konfliktusok kezelésére kidolgozott módszerét, *Zsidókérdés* tanulmánya talán legnagyobb

52 Bibó 1986: 663.

53 Bibó 1986: 739.

54 Huszár 1989: 85.

morális erényének pedig éppen azt tartom, hogy egykori antiszemitizmusát sikeresen és neofita öntúllícitálás nélkül leküzdő szerző tollából származik, a továbbiakban arra koncentrálok: hogyan reagál az itt keletkező dilemmákra.

Bibó ugyanazért viseltetett averzióval a magyarországi neologizmussal szemben, ami miatt már a kiegyezés konstrukciójával is szembehelyezkedett. A dualizmus korszakában lejátszódó, párját ritkító ütemű zsidó asszimiláció során a magyarságtudat vonatkoztatási pontja a szent istváni magyar birodalom volt, vagyis egy olyan berendezkedés, amelyet Bibó az önrendelkezés elvével ellentétesnek és ezért tarthatatlannak minősített, éspedig azért, mert csak a nemzetiségek elszakadását is megengedő „asszimilációs társadalmi szerződést”⁵⁵ tartotta fairnek. Bibó képtelenségnek tartotta a monarchiabeli magyar társadalomba történő beolvadást is. Rendies jellegűnek titulálta az 1867–1918 közötti társadalmi struktúrát, mert – és itt Erdei Ferenc idevágó tézisét követve⁵⁶ – a magyar lakosság többségét ekkor kitevő parasztság a jogi értelemben vett felszabadulás ellenére, szerinte, továbbra is rendi viszonyok között élt.⁵⁷ Márpedig Bibó úgy gondolta, hogy a rendi társadalom „általában nem asszimilál, pontosabban nem az egész közösséghez asszimilál, hanem egyes kasztokhoz, csoportokhoz. Az egész közösséghez való asszimilálás csak a polgári társadalomban kezdődik meg és csak az osztály nélküli társadalomban folyik teljes szélességben.”⁵⁸ Másutt leszögezi: csak a következetes osztársadalmi emancipáció teszi lehetővé az igazi zsidóemancipációt, ami nélkül viszont hiteles asszimiláció sem lehetséges. Még egy nagyon lényeges, elvi igényű megállapítása kínálkozik ide, amely szerint az asszimiláció terén sem a beolvadás, hanem a dehumanizált magatartásformák és tapasztalatok leküzdése a fő kérdés.⁵⁹ Ezek legnagyobb hátulütője nem az, hogy kevésbé asszimilálttá teszik a zsidókat, hanem az, hogy asszimilációjuk egyensúlyát zavarják meg.⁶⁰

A felsorolt tényezők azok, amelyek Bibó szerint akadályozták a magyar zsidóság evolutív jellegű együttes asszimilációját, és szó sincs a korabeli diskurzusokban visszatérően megjelölt három okról, vagyis arról, „hogy az állítólag asszimilált zsidók sajtóságai túlságosan eltérnek a magyarság sajtóságaitól”,⁶¹ „hogy a külön zsidó közösség létezésének a hangos tagadása mellett

55 E metaforát lásd: Karády 1997.

56 Erdei 1941.

57 Bibó 1986: 601.

58 Bibó 1986: 593.

59 Bibó 1986: 808.

60 Bibó 1986: 749.

61 Bibó 1986: 747.

a maguk összetartását és külön érdekvédelmét továbbra is megőrizték”,⁶² és „hogyan különös energiával vetették magukat az ország gazdasági, politikai és szellemi életében való térfoglalásra”.⁶³ A nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos érvelés Bibó miatt kárhozza, hogy az ún. ösztönös közösségi vonásokat kéri számon a zsidókon, amelyek pedig sokkal jelentéktelenebbek, mint a tudatosak, ezekben – mármint a közösségi értékelés, eljárási és formarendszer terén – a „gazdanép” nem képes vezető, mintaadó szerepet betölteni, tehát a követést sem várhatja el. Az összetartással összefüggésben azt jegyzi meg, hogy a probléma pusztán artikulálása is – akár zsidó, akár a nem zsidó összetartásról van szó – olyan, sokkal fontosabb kérdésekről tereli el a figyelmet, mint „nemzeti összetartás és egyetemes emberség, hagyománytiszteltetés és radikális átalakulás”,⁶⁴ és szintén egy vezetési és elitválság jele. Arról nem is beszélve, hogy az ún. zsidó összetartást sokszor csak az antiszemitizmus elleni kényszerű védekezés szüli. A következőkben pedig rámutat: a térfoglalás csak látszat; a jelenség igazi magyarázata az, hogy a magyarországi zsidók és németek a saját szegmenseiken belül mentesek voltak a rendiség visszahúzó erőitől, ami viszont a magyar parasztság felfelé mobilitását elsősorban a saját etnikumán belül akadályozta.

A másik oldalról viszont a monarchiabeli asszimiláció fikatív objektivációjához ragaszkodás Bibó szerint nagymértékben gyengítette a zsidóság, főleg a hivatalos zsidóság realitásérzékét az antiszemita veszéllyel és az „asszimilációs társadalmi szerződés” terén beállt érdekmúlással szemben. A kiegyezés korának programszerűen asszimiláns kurzusa egymásba csúsztatta a Létet és a Legyet, és ezzel a zsidókat is egy hamis helyzet és egy – ezúttal: pozitív – félvezető, illúziókeltő tapasztalat részesévé tette, ami által védtelenebbé tette a Vészkorszak élményével szemben. Ezzel kapcsolatban fontos problémára tapint az a figyelemre méltó álláspont, amely Bibó asszimiláció-kritikáját a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi távolság mérésével kapcsolatos, újabb társadalomtörténeti kutatásokra támaszkodva empirikusan nem tartja eléggé megalapozottnak,⁶⁵ mondván: a zsidóság együttes asszimilációja a Monarchia idején, a „feltételek hamissága” és a társadalomfejlődési zavarok ellenére sem rekedt meg, sőt. Valójában azonban ezt Bibó sem állítja: ő a megrekedést a nyílt politikai antiszemitiz-

62 Bibó 1986: 748.

63 Bibó 1986: 748.

64 Bibó 1986: 751.

65 Kovács A. 1993.

mus megerősödésétől számítja,⁶⁶ a Monarchiával és a magyar neológokkal kapcsolatos kételyei pedig az együttes asszimiláció közbülső, átmeneti fázisának evolúciójára vonatkoznak. Azt kérdőjelezi meg, hogy egy országban, ahol a zsidók „valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és előítélet állotta útját, mint bárhol a világon... sőt, egyes vonatkozásban még több is”,⁶⁷ mennyi valóságalappal bír „a magyar nyelv megtanulásának és a népszámlálási vallomás megtételének a zajos megünneplése”, és egy közbülső állapot befejezett folyamatként feltüntetése, ami csak Nagymagyarország fennmaradásáig lehetett tartható fikció.

Ugyanakkor egyetértünk azzal a megállapítással, hogy e konstrukció hamissága elsősorban azt magyarázza, ahogyan a magyar zsidók a Holocaust idején megélték, amint a korábban befogadónak vélt környezet véglegesen kirekeszti és kiszolgáltatja őket.⁶⁸ A lényeg ebből a szempontból ismét az *experience*-en van, és nem azon, hogy hol, melyik országban milyen mértékben és gyorsasággal zajlott le a zsidó lakosság megsemmisítése. Az utókor számára lélektani és fenomenológiai értelemben csak a túlélők tapasztalatainak feldolgozása marad, vagyis az a mód, ahogyan a népirtás után megmaradt zsidóság a nem zsidó környezet magatartását hozzátartozói elpusztítása közepette és a történelmi előzmények láncolatába beágyazva átélte és utólag narratívve rekonstruálja, valamint ahogyan a Shoah után reagál a nem zsidó többség által erre adott válaszokra. Éppen ez adja az apropóját, hogy rátérjünk azokra a bibói szöveghelyekre, amelyek a II. világháború utáni zsidó identitásképletekről szólnak.

Maga Bibó is hangsúlyozza a ma már általánosan elfogadott tételt: a Holocaust utáni zsidóság döntően különbözik a Holocaust előttitől. Ez annak ellenére is így van, hogy a megmaradtak egy jelentős részénél a magyarságtudat nem változott, sőt, egyeseknél még erősödött is, hiszen túlélésüket éppen nagyobb asszimiláltságuknak és az üldözés ellen védelmet nyújtani tudó nem zsidó networkökbe való, nagyobb mérvű beágyazottságuknak köszönhetik. Sokkal többen vannak azonban azok, akiknek a nemzettudatát nem a Holocaust előtti „mózes-hitű magyarokra” jellemző gyanútlan, apolitikus felemáság, hanem az átélt tragédiák hatására ennek éppen a gyökeres ellentéte: a meghasonlottság, a legmélyebb válság jellemzi. Ők is két csoportra oszthatók: egyik részüknél ez a krízis nem tud és nem is akar disszimilálódásban levezetődni; továbbra is az országban akarnak

66 Bibó 1986: 752–753.

67 Bibó 1986: 747.

68 Ld. Karády 1997: 317., Mc Cagg 1992: 170–173.

maradni, de sem a „magyar”, sem a „zsidó” szót nem kívánják többé hallani sem – az egyiket azért, mert elárulva érzik magukat, a másikat pedig azért, mert származásuk miatt szenvedtek. Az ő esetükben az asszimiláció a végeletekig átpolitizálódott: ők csak bizonyos politikai rendszerekhez hajlandók asszimilálódni, mégpedig kizárólag olyanokhoz, amelyek száz százalékos garanciát nyújtanak az antiszemitizmus újjáéledése ellen – elsősorban a kommunista rendszerhez, vagy a polgári demokráciához. A másik csoport – az előzőekhez hasonló tapasztalatok által motiváltan – felmondta az asszimilációt, és vagy nemzeti kisebbségi öntudatra ébredve akar Magyarország polgára maradni, vagy kivándorlásra készül, akár az újonnan alakult Izraelbe, akár egyéb országba.

Mindezen opciókkal kapcsolatban ismét egy természetlenül polarizált vita alakult ki, amelyben az egyik fél megint egy százszázalékosan asszimiláns álláspontot foglal el, csak ezúttal nem kiegyezéspárti, hanem kommunista alapon, a másik pedig az ugyancsak abszolút disszimilációt hirdeti, az előzőhöz hasonló intoleranciával. Bibó ezt a vagy-vagyot is elutasítja, különösen pedig azt, hogy nem zsidók – a Shoah után! – zsidók számára teljesen amorális és cinikus módon a kivándorlást, mint a zsidókérdés fájdalmas, de végleges „megoldását” ajánlják. Bibó elutasítása nemcsak a „végleges megoldás” kifejezés szörnyűséges aktualitásának szól, hanem mélyebb megfontolásokból is táplálkozik: „A társadalmi problémákat nem jó katonai „feladványok” módjára felvetni, mert a „megoldás” is nagyon háborúk és csaták módjára fog alakulni... Vannak kérdések, amelyeknél nem a megoldás „kulcsának” a keresése a döntő, hanem a probléma helyes érzékelése után az összes felvetődő lehetséges utak számára tiszta és mind tisztább tényleges feltételeket és atmoszférákat teremteni.”⁶⁹

Ennek szellemében Bibó ellenzi mind az asszimiláció, mind a disszimiláció kizárólagos erőltetését, mondván: mindkét megoldás híveinek érdeke, hogy az ellentétes alternatíva számára is biztosítsanak mozgásteret, mert ezzel többek között a saját álláspontjuk tisztázását segítik elő. Ezt a felfogást az különbözteti meg Illyés Gyula *Sorsválasztók* című darabjában proponált „vagy egyik – vagy másik” modelltől, hogy Bibó a Vészkorszak utáni időszakra nézve már nem az antiszemitizmussal szembeni gyanútlanyságot tartotta a legfőbb rossznak, hanem éppen a félelem, a gyanakvás és az erőszak légkörét: „Végül nem kevésbé fontos az is, hogy ne erőltessük senkire az egyik vagy a másik megoldási módot, sőt még a kettő közti választást sem.”⁷⁰

69 Bibó 1986: 760.

70 Bibó 1986: 761.

Még egy problémakör van, amelyben Bibó igen érdekes és differenciált álláspontot foglal el, s amely egyúttal asszimiláció-felfogásának általános érvényű részét is képezi. Felteszi a kérdést: zsidó hatalmat jelent-e és zsidó összetartás eredménye-e, hogy az 1945 utáni magyar kommunista párt vezetésében és tagjai között jelentősen felülreprezentáltak a zsidó származásúak? A válasza nemleges, és ezt azzal indokolja, hogy egyrészt összefüggő zsidó hatalom sehol a világon nincs (a zsidó összeesküvés fantazmagóriáját a legabszurdabb antiszemita agyrémnek tartja), másrészt ilyesmiről csak abban az értelemben beszélhetünk, „hogyan kereshetünk a társadalomban olyan, egészben nem zsidó hatalmi szervezeteket, melyeknek működésében és hatásában bizonyos pozíciók és hatáskörök betöltőinek zsidó volta döntő, összeműködést irányító és szabályozó szereppel bír. Ebben az értelemben zsidó hatalom volt annak idején a magyar kapitalizmus zsidó fele... Kisebbségi mértékben ugyanilyen lehetőségeket tartalmaztak a sajtó és kultúraterjesztés apparátusának egy része, valamint egyes baloldali politikai szervezetek.”⁷¹ Bibó hozzáteszi: mindebben nem volt „zsidó szempontú összefüggő terv és mélyreható közösségi öntudat”, és ezért ez az „összeműködés” és összetartás (amelyről fentebb azt mondta, hogy az asszimilációt önmagában nem akadályozza⁷²) a következőket tartalmazta: „olyan szervezet volt, mely a társadalom teljes szélességében szétágazott, az ismeretség, kölcsönös szolgálatok, közös vállalkozások és érdekeltségek, egzisztenciaalapítás és egzisztenciafenntartás személyes és anyagi szálaival kapcsolódott egymáshoz, és ezt az egész hálózatot megfelelő pillanatban „a” zsidóknak és egyes zsidóknak mint zsidóknak valamiféle ügye, érdeke, szükséglete, nehézsége, sérelme, követelése szolgálatában meg lehetett mozdítani, eszközül lehetett használni, áldozatkészségre lehetett bírni”.⁷³

Bárhogyan is alakulnak a zsidó–nem zsidó arányszámok a párt- és államapparátusban a korábbiakhoz képest, a fenti kritériumok a kiépülőben levő totalitarizmus viszonyai között semmiképpen sem érvényesülhetnek, ez pedig a zsidó hatalom létezését lehetetlenné teszi: „Csak a társadalom szélességében elágazó társadalmi szervezetek alkalmasak arra, hogy a társadalmi szolidaritás különféle viszonylatai és szövődékei rájuk telepedjenek; a kommunizmus pártjának olyan a fegyelme és az egész belső szerkezete, hogy... annak a lehetősége, hogy a pártot valaki pozíciójának veszélyeztetése nélkül

71 Bibó 1986: 788–789.

72 Bibó 1986: 728.

73 Bibó 1986: 788.

tartósan, rendszeresen, intézményszerűen más, a társadalom szélességében és másfelé elnyúló érdekösszefüggések szolgálatába állítsa.”⁷⁴

Az asszimilációról szólva befejezésül egy olyan szöveget helyezünk górcső alá, amelyben Bibó az asszimilációra vonatkozó téziseit a közösségi tapasztalatokról és magatartásformákról vallott felfogása szellemében és egyúttal az 1944 utáni történések tükrében foglalja össze. Ezek a passzusok a *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről* című, már többször idézett, rövid írásból valók. Itt a szerző tudatosan a többség–kisebbség viszony általa humanizáltnak tekintett, ideáltipikus mintázatait konfrontálja a korabeli Magyarországra kidolgozott – általa kivétel nélkül dehumanizáltnak tartott mintáktól meghatározott – empirikus tipológiával.

Előbb a többségnek a kisebbség iránti attitűdjeit tipizálja, és ezen belül megkülönbözteti (1) a befogadó, barátságos beállítottságot, amely a kérdéses etnikumot nem is tekinti kisebbségnek; (2) a kisebbségi mivoltot számon tartó, a külsoport iránt közömbös és (3) a kisebbségtől elkülönülő, azt nem kedvelő magatartást. Utóbbival kapcsolatban megjegyzi: zsidókkal kapcsolatban „lehet nem igazságos és nem is mindig veszélytelen”,⁷⁵ de nem tekinti hisztérikusnak. A kisebbségnek a többséghez való viszonya szintén háromféle lehet: „először a többséghez teljesen hasonult, asszimilált kisebbség, másodszor a többséghez való hasonulást több vonatkozásban gyakorló, de a maga külön közösségét számon tartó, öntudatos kisebbség, végül a többséggel szemben külön belső életet élő, elkülönült kisebbség”.⁷⁶ Itt érdemes felfigyelni arra, hogy Bibó a második típust is a másik kettővel egyenrangúnak tartja, ami cáfolja azt az értelmezést, miszerint a homogén nemzetállam híve lett volna; ő a hisztériamentes közélet híve volt, akár homogén, akár heterogén, nemzetállami vagy szupranacionális kivételben.⁷⁷

Az optimálissal Bibó így állítja szembe – először a többségre nézve – a reáltípusokat, amelyeket dehumanizáltaknak, hisztérizáltaknak tekint, mert „vagy rémképeken, vagy elszenvedett bántalmakon, vagy megalapozatlan rangtudaton, vagy indokolatlan kisebbségi érzésen alapulnak”.⁷⁸ „Melyek ezzel szemben a leggyakoribb valóságos emberi magatartásformák a környezet részéről? Először a zsidógyűlölettől égő, rémtapasztalatokat őrző és rém-

74 Bibó 1986: 791.

75 Bibó 1986: 806.

76 Bibó 1986: 807.

77 Ezt az interpretációt képviseli Kovács A. 1993.

78 Bibó 1986: 808.

képeket tápláló antiszemita, másodsor a zsidókkal szemben tudatosan rangkülönbséget és távolságot tartó nem zsidó, harmadsor a zsidókkal a rangkülönbséget számon tartva érintkező, leereszkedően barátkozó nem zsidó és végül az előírásos filozemita.⁷⁹ Az utóbbival kapcsolatban Bibó kifejti, hogy ezt az különbözteti meg a kisebbség felé barátságos beállítottságtól és a zsidók szenvedései iránti beleérző, megértő viszonyulástól, hogy egyszerűen azonosítja magát a zsidóknak az üldöztetések miatt kialakult félelmeivel, ami világképüket irreálissá teszi.⁸⁰

A kisebbségnek a többséghez fűződő, tényleges attitűdjei a következők: „a környezettől elszenvedett sérelmek és üldöztetések őrző, gyanakvóan és támadóan elkülönülő zsidó; másodsor a környezettől való elkülönülést valamilyen gyakorlati, politikai megfontolásból nem hangsúlyozó, de minden konkrét helyzetben éberén számon tartó zsidó; harmadsor a környezethez való hasonulást túlhangsúlyozó asszimiláns; negyedsor a környezethez teljesen asszimilált, de befelé a zsidóság vagy zsidó eredet lélektani terhétől megkönnyebbülni nem tudó vagy nehezen tudó ember.”⁸¹

Bibó itt ismét aknamezőre tévedt, hiszen a tudásszociológiai-interpretív paradigma alkalmazása, a hisztéria-terapeuta szerepkör felvállalása következtében az idézett sorok is alapul szolgálhatnak egy fajüldöző⁸² vagy minimum egy „szimmetria-követelményt”⁸³ érvényesítő felfogás számára. Az a Bibó azonban, aki 1944-ben még maga is minimum felelőtlen volt ebben a témában, 1948-ban már kiváló „aknaszedővé” érett.

A Huszár-interjúban Bibó így emlékszik vissza szemléletváltásának okaira: „... Nem figyeltem arra, hogy az »asszimiláns« álláspont nem őszinte voltának leleplezése nem ugyanaz, mint az asszimiláció lehetőségének a hitlerizmus szörnnyű, de időleges közjátékának a hatására való tagadása. Én mindenestre e szörnnyű közjáték után arra számítottam, hogy a nyílt csoporttudat cionista vagy nem cionista jellegű, de tömeges és nyílt vállalása következik. ... Ezzel szemben teljes szélességében helyreállt az asszimilációs álláspont és szándék: kommunistává vált zsidók magyar kommunistaként a magyar nem-

79 Bibó 1986: 806.

80 Ennek mai képleteiről lásd: Kovács É. - Vajda 1994.

81 Bibó 1986: 807. Erről ld. Kulcsár 2000.

82 Erre ld. Hadas-Karáczy 1995, illetve ennek elképesztő antiszemita kiforgatása a Fradi privatizálását követő MIÉP-es támadások során: „Feljelentették a MIÉP alelnökét...” 2001.

83 A 2000 című folyóiratban vita folyt arról, hogy Gyurgyák János könyve (Gyurgyák 2001) „szimmetriát” követel-e zsidók és antiszemiták között, vagy sem. A vitával kapcsolatban lásd: Horváth Iván 2001, Spiró 2001, Veres 2001, Bazsányi 2001, Trencsényi 2002.

zet nevében a hazaáruló fasisztákat leplezték le, és ítélték el; deportálást megjáró emberek sokasága hozott világra gyermekeket, akiknek mikor felnőttek, nem mondták meg, hogy a zsidó mivoltához valami köztük van, és zsidó helyett üldözöttet kellett mondani. Mindebben természetesen sokszor végletes formában megjelentek az asszimiláns álláspont nem őszinte magatartásai. ... Az én számomra azonban ezek a jelenségek elsősorban nem tisztítóak voltak, hanem azt a felismerést érlelték meg, hogy az asszimiláció folyamata átmeneti elakadás után megállíthatatlanul megy tovább. ...”⁸⁴

IRODALOM

- Bazsányi 2001*: Bazsányi Sándor: Gondolatmenet. 2000, 2001 december. 12–14.
- Bibó 1986*: Bibó István: Válogatott tanulmányok II. köt. Magvető, 1986. *Bibó 1990a*: Bibó István: Válogatott tanulmányok IV. köt. Magvető, 1990.
- Bibó MTA KKMS*: Bibó István hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- Bonacich 1985*: Edna Bonacich: Class Approaches to Ethnicity and Race. In: Yetman (ed.) 1985. 62–89.
- Erdei 1941*: A magyar paraszttársadalom. Franklin Kiadó, Budapest, 1941.
- Erdei 1977* [1937]: Erdei Ferenc: Futóhomok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- „Feljelentették a MIÉP alelnökét ...” 2001: Feljelentették a MIÉP alelnökét – Bognár az 1912-es felfogást idézi vissza. Népszabadság, 2001. július 8. 4.
- Gyurgyák 2001*: Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Hadas – Karády 1995*: Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történelmi vizsgálatához. Replika, 1995. 17–18. sz. 89–119.
- Horváth 1937*: Horváth Barna: A jogelmélet vázlat. Szeged, 1937.
- Horváth Iván 2001*: Horváth Iván: A szimmetriakövetelés. 2000, 2001 október. 3–13.
- Huszár 1989*: Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Bt., Debrecen, 1989.
- Karády 1997*: Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok. Cserépfalvi, Budapest, 1997.
- Katz 1961*: Jakob Katz: Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish – Gentile Relations in Mediaeval and Modern Times. London: Oxford University Press, 1961.

84 Huszár 1989: 85.

- Kende (vál.) 1997:* Bibó nyugatról – élteben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról. Válogatta és bevezetéssel ellátta: Kende Péter. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel – Budapest, 1997.
- Keszi 1937:* Keszi Imre: Németh László és a zsidóság. Libanon, 1937. 41–48.
- Kovács A. 1993:* Kovács András: A „Zsidókérdés”. (Néhány gondolat negyven év múltán.) In: Dénes 1993a. 198–207.
- Kovács É. – Vajda 1994:* Kovács Éva – Vajda Júlia: „Leigazoltam a zsidókhoz” – A „társadalmi zsidó” identitás élettörténeti gyökerei. Thalassa, 1994. 1–2. sz.
- Kulcsár 2000:* Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: A zsidóság útja. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 366–372.
- Márkus 1979:* Márkus István: Nagykőrös. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1979.
- Mc Cagg 1992:* William Mc Cagg: Zsidóság a Habsburg-birodalomban 1670–1918. Cserépfalvi, Budapest, 1992.
- Spiró 2001:* Spiró György: Zsidógyártás. 2000, 2001 november. 19–23.
- Szabó István 1990:* Szabó István: A magyarság életrajza. Akadémiai, Budapest, 1990.
- Szende 1985:* Szende Pál: Keresztény Magyarország és zsidó kapitalizmus. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Szerk. Miszlivetz Ferenc – Simon Róbert. ELTE, Budapest, 1985. 369–371.
- Trencsényi 2002:* Trencsényi Balázs: Megtalálni az angyalok hangját – és a részletekben lakó ördögöket. 2000, 2002 január. 9–19.
- Véres 2001:* Veres András: Egy elhibázott könyvről. 2000, 2001 december. 24–28.
- von Wiese 1931:* Leopold von Wiese: Beziehungslehre. In: Vierkant (szerk.) 66–81.
- Zenner 1987:* Walter P. Zenner: Middleman Minotities Theories: An Overview. In: Fein (ed.) 1987. 255–279.

BALOG IVÁN

István Bibó's interpretation of assimilation

Bibó discusses the issue of assimilation in a chapter of his study on the Jewish question. While he himself also acknowledges the then widespread criticism of assimilation, the interesting point of his perspective is that he takes great care not to turn such criticism against the Jews. According to Bibó, the nature of assimilation primarily depends on the rules set up by the majority community and whether these rules are maintained. However, if there is any anomaly in this respect the party trying to assimilate cannot be called to account for breaking the rules, or it is senseless to attempt such.

In Bibó's view the assimilation of Jewry took place exactly under these conditions in the age of dualism. The reason for the anomalous situation was the disorder of national legitimacy, meaning that the political class of the Hungarian part of an anti-democratic and multi-national empire (i.e. the Monarchy) employed the principles of 1848 (i.e. the values of a democratic nation state) in order to maintain its power, whereas in reality it represented anti-democratic nationalism and offered assimilation patterns to that.

This false situation, according to Bibó, led to the collapse of illusions concerning the assimilation of the Jews after World War I. The saddest proof of this, according to the author, was the passivity which accompanied their deportation in 1944 on the part of the majority of the Hungarian population.

KOVÁCS GÁBOR

Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában¹

Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus – az a három kulcskategória, amelyek köré *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* (1965–1974) [a továbbiakban: *Bénultság-könyv*] gondolatmenetei szerveződnek. Bibónak ez az öregkori írása e tekintetben korántsem áll egyedül az életműben. *Az európai egyensúlyról és békéről* (1943–44) [a továbbiakban: *Egyensúly-könyv*] ugyanúgy ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, mint az 1947-es *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Azonban számos idevágó gondolatmenet található az 1948-as *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, valamint az 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című esszéiben is.

Nemzet és nacionalizmus problematikájának fölfejtését – tekintettel a fogalomhasználat körüli zűrzavarra – érdemes némi fogalomtisztázással kezdeni. A *Bénultság-könyv* elején ezt maga Bibó is fontosnak tartotta. Ezért a nacionalizmus fogalmának – Anthony D. Smith nyomán – különböztessük meg négy jelentését: 1. *használják a nemzetté válás folyamatának jelölésére*, 2. *jelentheti a nemzeti érzést*, 3. *a nemzet megteremtésére irányuló mozgalmat*, 4. *a nemzetre vonatkozó agresszív ideológiát*.² Bibó a nacionalizmus kifejezést kizárólag a 4. értelemben használja, az agresszív és uralmi jellegű nacionalista ideológiától konzekvensen megkülönbözteti a nemzetté válás folyamatát, illetve a nemzet iránti érzelmi ragaszkodást kifejező patriotizmust.³

1 A Bibó István Szellemi Műhelyben 2002. október 3-án megvitatott szöveg lényegesen rövidített és szerkesztett változata.

2 Anthony D. Smith: A nacionalizmus. Heil Tamás fordítása. In: *Eszmék: a politikában: nacionalizmus*. Szerkesztette Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995, 9. o.

3 Bibó István: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. In: *Válogatott tanulmányok IV*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1990, 361., 363. o. (A továbbiakban Bibó

A *Bénułtság-könyvben* korábbi írásainak felfogásával egyező módon mindenekelőtt politikai közösségként definiálja a nemzetet: „(...) a nemzet alig vitathatóan társadalmi közösség, és pedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát* és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*. Fel szokták sorolni még a *történelmi* összetartozást, *nyelvi* azonosságot és *gazdasági* életképességet mint a nemzet kritériumait (...)”⁴

A „mi”-tudatban részesednie kell a közösség bizonyos hányadának, e nélkül nem lehetséges nemzet. A modern nemzetek kialakulásának lényegi mozzanata ennek a tudatnak a demokratizálódása. Bibó ezzel kapcsolatban a politikai közösség birtokbavételéről beszél, egy olyan folyamatról, melynek során a nemzet és a nemzeti tudat részesévé válik a nem nemesi származású *populus*, vagyis a nemesi kiváltságokból nem részesedő parasztság és polgárság is. Ebből a demokratizálódási folyamatból táplálkozik a nemzetté válás dinamikája. A *Bénułtság-könyv* a modern nemzeti tudat erejét mindenekelőtt annak komplexitásában látja: „(...) igen ősrégi, az emberiség történetében évezredek óta mindenütt nagyon is döntő szerepet játszó lojalitásformákat egyesített magában a nemzeti tudat egyetlen nagy áramlatban: átfolyt beléje a nemzetiségi, törzsi összetartozáson fűződő lojalitás, a letelepedett lakóhelyi közösséghez, szülőföldhöz, városhoz fűződő polgári lojalitás, a szakrális és harci vezetőhöz, majd az uralkodóhoz fűződő kísérei, alattvalói lojalitás. S nemegyszer előfordul az is, hogy vallási, társadalmi lojalitás, vagy politikai mozgalmak, pártok iránti lojalitás is tényezője lett a nemzetalakulásnak és összetevője a nemzeti lojalitás kialakulásának.”⁵

Bibó szerint a nemzetté válás általa paradigmaticusnak tekintett nyugat-európai eseteiben a szabadság ügye – vagyis mai szóhasználattal: az individuális autonómia ügye – és a nemzet ügye egy ügy; a közép- és kelet-európai régiók politikai hisztériáinak oka az individuális szabadság és a nemzeti egység szempontjainak összeütközése. Ebből származnak a különböző torzulások. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának torzulásait elemezve Bibó rámutat, hogy a Rajnától keletre eső országokban a homogenizáló jelle-

István: *Válogatott tanulmányok I-IV.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986–1990 = *Bibó I-IV.*)

4 A nemzetközi államközösség... *Bibó IV.* 344. o.

5 Uo. *Bibó IV.* 347. o.

gú demokratikus tömegérzelem, vagyis a nacionalizmus éppenséggel romboló hatású volt; eredményeképpen a nemzet ügye és a szabadság ügye szembe került egymással.

Bibó érvelésének központi eleme az, hogy a nyugat-európai régióban magának az államnak a természete változott meg. Az állam itt is uralmi szervezetként született meg – e tekintetben mit sem különbözött más területek és korok premodern államaitól –, azonban itt végbement az államhatalom természetének az átalakulása, amit Bibó a hatalom racionalizálódásának és humanizálódásának nevez. Közép- és Kelet-Európában a nacionalizmus azért bizonyult romboló hatásúnak, mert olyan társadalmakban fejtette ki a hatását, amelyekben egyfelől nem ment végbe a születésrendi társadalmi struktúrák lebontása, másfelől pedig ezzel összefüggésben nem történt meg a hatalomnak azoknak a modern liberális technikáknak a segítségével történő humanizálása és társadalmi kontroll alá vonása sem, amely technikákat az 1947-es akadémiai székfoglalóban részletesen elemzett. Tehát itt nem következett be az államnak az a színeváltozása, amelynek során az állam harci szervezetből – az 1956-os írások kifejezését használva – erkölcsi személyiséggé vált.⁶ Bibó a demokráciát a műgonddal alkotó ember életformájaként definiálva nagyon hasonlóan jellemzi a modern társadalom életformaváltását, mint Ernest Gellner, aki a modernitás fő jellemzőjének a becületközéppontú és agresszív premodern harci ethosz végleges háttérbe szorulását tartja, jóllehet végkövetkeztetése a Bibóétól különbözik. Gellner ugyanis arra futtatja ki a gondolatmenetét, hogy a modern, a békés életformák dominanciáján alapuló európai kereskedőtársadalmak előtt a harcias premodern közösségek számára elérhetetlen technológiai és ezen alapuló katonai fölény távlatai nyíltak meg, nem pedig arra, hogy a modern állam erkölcsi személyiséggé vált volna.⁷ Bibó a modern társadalmak egalitarizmusából – ahogyan ő fogalmaz: minden ember egyenlő méltóságából – vezeti le az államszervezet belső humanizálásának szükségszerűségét.⁸

Bibó koncepciójában a nemzeti tudat kategóriája központi jelentőségű. A nemzeti tudatban – szögezi le – egy közösség tagjai nemcsak egymással kapcsolódnak össze, hanem egy adott területtel is, tehát a nemzeti tudat szükség-

6 Bibónak ez az álláspontját nyilvánvalóan minden bizonnyal erősen befolyásolta Horváth Barnának a *Jogszociológiában* kifejtett véleménye: Horváth Barna: *Jogszociológia*. Fordította Zsidai Ágnes. Budapest: Osiris Kiadó, 1995.

7 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, 1983, 91. o.

8 A nemzetközi államközösség bénultsága... *Bibó IV.* 350. o.

képpen egy bizonyos territóriumhoz is kötődik. Nyugat-Európában a nemzeti tudat vonatkoztatási kereteként funkcionáló államterület határai a középkor végétől többé-kevésbé állandóak maradtak, míg Közép- és Kelet-Európában korántsem ez volt a helyzet. Itt a középkori államhatárok nem szilárdultak meg, éppen ellenkezőleg: bizonytalanná váltak, megváltoztak, eltűntek. A területi státusz bizonytalansága pedig a nemzeti tudat zavaraihoz vezetett; a történetileg valamikor fennálló államkeret és az általa határolt terület újbóli birtoklásának vágya ennek a tudatnak központi eleme lett, ilyenformán ez a tudat, jóllehet formájában demokratikussá vált, azaz ezeknek társadalmaknak a többsége részesedett belőle, tartalmában hatalmi jellegű maradt. A *Bénułtság-könyv*ben Bibó a nemzeti tudatokat egy olyan képzeletbeli skálán helyezi el, amely az illető társadalmak egyénei számára biztosított szabadságfokot jelöli.⁹

Európa különböző régióiban nemzetfejlődés egymást követő etapokban zajlott. Bibó az első, a nyugat-európai etapot alapvetően spontán folyamatként írja le, míg – az *Egyensúly-könyv* régió-tipológiája szerint – a német és olasz, illetve a kelet-európai régióban az értelmiség tudatos módon igyekezett megteremteni, illetve terjeszteni a nemzettudatot és ezen keresztül életre hívni a nemzetet. Ilyenformán e területeken a nemzet szándékos emberi cselekedetek nyomán létrejövő képződmény. A nemzetteremtés – a társadalomfejlődés és a területi státusz zavarai miatt – itt jár együtt azokkal az agresszív uralmi ideológiákkal, amelyek számára Bibó fenntartja a nacionalizmus címkéjét. A nemzeti tudat elemei közül túlsúlyba jut az etnikai-nyelvi komponens. Bibó argumentációjában ennek oka egyértelműen az, hogy a politikai keret itt csak posztulátumként létezik, olyasvalamiként, ami pusztán *Sollen*, amit mindenekelőtt meg kell teremteni: „(...) az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában oly magától értetődően, világosan körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját nemzeti és állami keret realitása, a főváros, a gazdasági és politikai összeszokottság, az egységes társadalmi elit stb. stb. (...) a nagy Németország (Grossdeutschland), az egyesült Olaszország (Italia unita), az újjászületett Lengyelország (Polonia Restituta), a független Magyarország, a szabad Csehország stb. stb. bármennyire gyökeres lélektani realitások voltak is, és bármennyire heves érzelmek fűződtek is hozzájuk, mégiscsak posztulátumokban élő dolgok voltak. (...) A nemzeti keret tehát

⁹ A nemzetközi államközösség bénułtsága... *Bibó IV.* 351-352. o.

valami olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan félteni kellett nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének közönyétől s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.”¹⁰

Ha Bibó gondolatmeneteit megpróbáljuk elhelyezni a kortárs elméletek kontextusában, akkor kiderül, hogy ezek több ponton párhuzamokat mutatnak Ernest Gellner nacionalizmus-konceptiójának bizonyos elemeivel. Annak ellenére így van ez, hogy kiindulópontjaik különbözőek. Gellner a nacionalizmust tágabban értelmezi, mint Bibó: ezt a címkét ő nem pusztán az agresszív uralmi ideológiák számára tartja fenn, hanem nála ez az a politikai alapelv, amely azt mondja ki, hogy a politikai és a nemzeti határoknak egybe kell esniük.¹¹ Gellner az egyéni szabadságon és a társadalmi mobilitáson alapuló modern társadalmat és nemzetállamot ugyanúgy összetartozónak gondolja, mint Bibó. Hogy aztán ebből az alaphelyzetből mégis miért jöttek létre kollektivistikus jellegű nacionalizmusok, azt a nacionalizmus-tipológiájában magyarázza meg.¹² Ez a tipológia is sok tekintetben emlékeztet a Bibóéra, jóllehet annál kétségkívül árnyaltabb és kidolgozottabb. Gellner 1994-ben megjelent utolsó könyvében Európa időzónáiról, vagyis a nacionalizmus időben egymást követő etapjairól beszél.¹³ Nyugat-Európa esetében – ismét csak Bibóhoz nagyon hasonló módon – erősen hangsúlyozza a középkori előzményeket, vagyis azt a dinasztikus államszervezetet, amely már a középkorban megteremtette a kulturális és politikai határok egybeesését.

Bibó István és Ernest Gellner vonatkozásában legfeljebb fontos párhuzamokat tudunk felmutatni, mást nemigen. Ez nem is lehet másként, hiszen nem ismerték egymás munkásságát. Hugh Seton-Watsonnal (1916–1984) és nacionalizmus-elméletével azonban másként áll a helyzet. A brit történésznek és Bibónak a sorsa keresztezte egymást. Személyes találkozásukra valamikor 1946–47-ben került sor, amikor a későbbi neves nacionalizmus-szakértő, a londoni egyetem Kelet-Európa Tanszékének majdani vezetője bejárta a szovjet csapatok által megszállt Kelet-Európát.¹⁴ Találkozásukat Szabó Zoltán

10 Az európai egyensúlyról és békéről. *Bibó I.* 331–332. o.

11 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. 1. o.

12 Uo. 88–109. o.

13 Ernest Gellner: *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*. London–New York: Penguin books, 1994, 113–118. o.

14 Ezt egyik könyvének előszavában Hugh Seton-Watson említi meg: Hugh Seton-Watson: *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* Methuen–London: 1977.

tán a koalíciós időkre és Bibóval való ismeretségére emlékezve így idézi föl: „Később időnként vacsoravendég volt pesti szállásomon, [ti. Bibó István – K. G.] ilyen vacsorán ismerte meg Révai Andrást, aki holtig és lankadatlan szorgoskodással maradt hű embere és Hugh Seton-Watsont, akivel egy nevedőra múlva olyan akadálymentes szóértésbe keveredtek, franciául természetesen, mintha kétezer éve ismernék egymást; Periklész kora óta.”¹⁵ Hugh Seton-Watson a későbbiekben sem tévesztette szem elől Bibót. 1961 márciusában ő is ott volt azon neves személyiségek között, akik a magyar kormánytól az egykori államminiszter szabadon bocsátását kérték.¹⁶ Bibó könyvtárában pedig ott volt az angol történésznek egy 1963-ban megjelent könyve, amelyet – nyilvánvalóan óvatosságból – Bibó nevének említése nélkül dedikált a magyar kollégának.¹⁷ Maga Bibó a *Bénułtság-könyv* előszavában a rájelentős hatást gyakorló szerzők között említi meg a brit történész nevét, mint aki hozzá hasonlóan különbséget tesz a nemzet létezése mint szociológiai tény és a nacionalizmus mint agresszív uralmi ideológia között. Olvasmányjegyzéke és olvasmánykivonatai között ugyancsak fölbukkan Hugh Seton-Watson neve. Egyrészt egyik könyvének bibliográfiai adatait találjuk itt meg,¹⁸ másrészt pedig Hugh Seton-Watson egyik előadásának Bibó által oldalszéli emlékeztetőjelekkel ellátott 21 oldalas angol nyelvű gépiratát.¹⁹ Bibó azt tartotta lényegesnek, hogy a brit történész ugyanolyan fontosságot tulajdonít a nemzeti tudat létezésének, mint ő maga az *Egyensúly-könyv* és a *Bénułtság-könyv* vonatkozó gondolatmeneteiben, illetve az, hogy annak nemzetfejlődési tipológiája számos ponton párhuzamosan fut az övével. A nacionalizmust Hugh Seton-Watson kettős értelemben használja: szóhasználatában ez egyrészt jelenti a nemzet létrehozására irányuló politikai mozgalmat, másrészt pedig ennek a mozgalomnak az ideológiáját. Határozottan leszögezi, hogy őt az első, tehát a mozgalom érdekli. A nacionalista ideológiákról ismét csak a Bibóéra nagyon is emlékeztető álláspontja van. Nacionalizmusról mint önálló ideológiáról szerinte sem lehet beszélni: amit így neveznek, az nem

15 Szabó Zoltán: *Ősök és társak*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984, 245. o.

16 Bibó István (1911–1979) *Életút dokumentumokban*. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995, 543. o.

17 A szóban forgó kötet: Hugh Seton-Watson: *Nationalism and Communism*. Essays 1946–1963. New York: Frederick A. Praeger, 1963. A dedikáció tényére Dénes Iván Zoltán hívta föl a figyelmet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

18 Hugh Seton-Watson: *Nationalism and Communism*. Essays 1946–1963. New York: Frederick A. Praeger, 1963.

19 Bibó István olvasmányjegyzéke, illetve kivonatai. MTAKK Ms 5117/3, 6., 54–75. o.

más, mint a népszuverenitás 18. századi elméletének valamilyen variánsa; olyan kotyvalék ez – mondja szarkasztikusan – amelyben általában föllelhetők a szocializmus félig-meddig nyers darabjai is.²⁰ Nagyon hasonlóan vélekedik erről a kérdésről maga Bibó is akkor, amikor a *Béneltség-könyvben* Toynbee-val polemizálva leszögezi, hogy a kor nagy eszmeáramlatai közül épenséggel a nacionalizmus tekinthető a legkevésbé koherens ideológiának.

Folytatva Bibó nemzet- és nacionalizmus-felfogásának a kortárs és jelenkori nacionalizmus-konceptiókkal való vázlatos összevetését, nem vitás, hogy Benedict Anderson 1983-ban megjelent és hamarosan világhírűvé vált könyvében, az *Imagined Communitiesben* (Képzelt közösségek) kifejtett elméletének talán kevesebb találkozási pontja van Bibó elképzeléseivel. Mindazonáltal ilyenek mégiscsak vannak, és ezek jelzik Bibó gondolkodásmódjának rugalmasságát és nyitottságát. Mindenekelőtt megközelítésük bizonyosfajta rokonságára kell rámutatni. Anderson kiindulópontja kulturális antropológiai jellegű: szerinte a nemzet voltaképpen képzelt közösség (imagined community), amely tagjainak képzeletében létezik. Ez azonban önmagában még nem a nemzet differentia specificája, mert ez minden elemi méretűnél nagyobb közösségre igaz. Vagyis minden olyan közösség, amelynek tagjai számosabbak annál, hogy egymást személyesen ismerhessék – tehát amely meghaladja a család vagy a nemzetség méretét – tagjai képzeletében létezik, vagy – ahogyan Charles Taylor fogalmaz – a társadalmi képzeletvilág terméke.²¹

Benedict Anderson szerint az imaginárius közösségek természete a modernitás első századaiban több tényező együttes hatására alapvetően megváltozott. Ezen tényezők között mindenekelőtt a kapitalizmust és az új kommunikációs technológiát, vagyis a könyvnyomtatást említi; ezekhez járultak még a felvilágosodásnak és a francia forradalomnak a népszuverenitásról szóló tanai. Ezek hatására nemcsak az idő és térképzetek szekularizálódtak – megjelent a semleges pontokból álló tér és az üres, egy időben zajló evilági események által kitöltött szimultán jellegű idő képzete – hanem a képzeletbeli közösségek felépítése is alapvetően megváltozott. Az isteni legitimitással rendelkező politikai tekintélyek megkérdőjeleződtek, az új képzeletbeli közösségek önmagukat immár nem mint az időtlen vallási-politikai centrumhoz különböző hierarchiakon keresztül kapcsolódó tagok összességét képzelelik el, hanem mint egy időben ugyanazokat az újságokat és könyveket olvasó,

²⁰ Hugh Seton-Watson: *Nations and Nationalism*. 3. o.

²¹ Charles Taylor: Nacionalizmus és modernitás. Fordította Tarbai Gabriella. *Világosság* 1995, 8–9. sz. 9. o.

tehát ugyanazt a nyomtatott nyelvet ismerő és beszélő emberek világát. Megjelenik a modern nemzeti tudat, vagyis az evilági időben előre haladó, tagjait horizontális kapcsolatrendszerrel összekapcsoló modern nemzet képe. Anderson ezt a modern nemzetet a következőképpen definiálja: „Antropológiai szellemben a nemzet következő definícióját javaslom: ez egy képzelt politikai közösség – mint elképzelt közösséghez inherens módon tartozik hozzá mind korlátozott kiterjedése, mind pedig szuverén jellege. (...) A nemzet képzeletbeli közösségként korlátozott terjedelmű, mert még a legnagyobb nemzet is, még ha egy milliárd emberi lényt is fog át, mégiscsak véges – bár esetleg változékony – határokkal bír, amelyeken túl ott léteznek a többi nemzet (...) A nemzet mint képzelt közösség szuverénként jelenik meg, mert maga a fogalom egy olyan korszakban született, amelyben a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az Isten által elrendelt hierarchikus dinasztikus királyság legitimitását.”²²

Nem kétséges, hogy az Anderson-féle „társadalmi képzeletvilág” koncepciója Bibónál is alapvető, még ha ez a szofisztikált fogalom így nem is jelenik meg nála. A nemzeti tudat fogalmát ugyanis nagyon hasonló értelemben használja, mint Anderson az imaginárius közösségét. A nemzet nála is mindekelőtt csoportpszichológiai entitásként konstituálódik és a különböző nemzet típusokat voltaképpen ennek a csoportpszichológiai fenoménnek, vagyis a nemzeti tudatnak a konkrét tartalma különbözteti meg egymástól. A patriotizmus mint érzület alapvető fontosságú nemcsak Bibó, hanem Anderson számára is. Ugyanis ez az érzület az, ami a nacionalizmus érzelmi felhajtóerejét adja. Bibóhoz hasonlóan ő is úgy vélekedik, hogy a nacionalizmus páratlan sikereit nem lehet sem szegényes ideológiai tartalmával, sem pedig csoportérdek-ideológia mivoltával kielégítően megmagyarázni. Ezen felül vagy ezek mellett föl kell tételezni egy érzelmi többletet. Ezt szolgáltatja a patriotizmus, amely megmagyarázza azt a nagyfokú érzelmi ragaszkodást, amely arra indít valakit, hogy adott esetben életét áldozza hazájáért.²³

Nemzet és nemzetállam

Nem kétséges, hogy a 20. század kelet-európai történelmének és az 1989-et követő évtized balkáni fejleményeinek a tükrében a nemzetállam

²² Benedict Anderson: *Imagined Communities*. London–New York: Verso. Revised Edition, 1993, 5-7. o.

²³ Uo. 141. o.

fogalma nagyon is jogos ellenérzéseket kelt. Erőszakos asszimiláció, kikényszerített áttelepítés, deportálás, végül pedig a jogfosztás logikájának hátborzongató kiteljesedéseként az etnikai tisztogatás eufemizáló címkéjével ellátott tömeggyilkosságok képe rémlik föl szemünk előtt. Az utóbbi időben többször fölvetették azt, hogy tulajdonképpen a térség mizériáit oly alaposan ismerő és azokra orvosságot kereső Bibó István maga sem tudott kiszabadulni a nemzetállami narratíva fogságából. Kétségtelen, hogy a nemzetállam fogalma központi jelentőségű volt Bibó munkásságában: az 1789-es francia forradalmat követő évszázadok fő történelmi trendjét az önrendelkezésen alapuló nemzetállamok sokaságából álló államközösség kialakulásában látta. A kérdés azonban éppen az, hogy Bibó mit is értett ezen a fogalmon és hogyan kapcsolta ezt össze az önrendelkezéssel. A *Bénultság*-könyvben maga is úgy látja, hogy erre a kapcsolatra vonatkozóan két szélső, egymást opponáló álláspont létezik: „Itt van tehát az önrendelkezési elvnek és a nemzetnek az egész demokratikus szabadságesszmével kezdettől fogva meglevő s mind a mai napig egészében eleven és szoros kapcsolata, mely szerint *demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam*, másrészt az a másik egyenlet, mely szerint *nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*. Ezekben az egyenletsorokban valahol hibáknak kell lenniök, s mindennek előtt ezeket kell megkeresnünk.”²⁴

Bibónak az a véleménye, hogy mindkét egyenletsor csak bizonyos feltételek teljesülése esetén igaz. Az *Egyensúly*-könyv és *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* azokat a feltételeket vizsgálja, amelyek fennállása esetén a második egyenletsor igaz, míg a *Bénultság*-könyv témáját az adja, hogy milyen eljárásokra és intézményekre van szükség az első egyenletsor igazságának teljesüléséhez. Azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik az első egyenletsor teljesülését, a Bibó által Max Weber-i értelemben ideáltipikusnak tartott nyugat-európai fejlődés paraméterei, míg a második egyenletsor feltételei az ettől való elkanyarodást kikényszerítő, Közép- és Kelet-Európa állapotát leíró strukturális, társadalompszichológiai és nemzetközi tényezőket jelenítik meg. Az ideáltipikus fejlődést leíró, sokat idézett gondolatmenet Bibó politikai gondolkodásának a credója, amely egyértelműen az általa történelmi devianciának tekintett homogenizáló és elnyomó nemzetállam ellen irányul: „Ahhoz, hogy egy európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közös-

²⁴ A nemzetközi államközösség bénultsága. *Bibó IV.* 343-344. o.

ség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. (...) Demokratizmus és nacionalizmus két közös gyökerű mozgalom, melyek mély összefüggésben vannak, s ha ez megbillen, súlyos zavarokra vezethet. Ez történt Közép- és Kelet-Európában, ahol a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, amelyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása s a demokráciának végső konzekvenciáig valló vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki. Ebből a megrázkódtatásból születik a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma: az antidemokratikus nacionalizmus. Sajnos, annyira megszoktuk már, hogy észre sem vesszük, micsoda fából vaskarika ez: elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.”²⁵

Némiképpen zavaró lehet, hogy Bibó sokszor – főleg korábbi írásaiban – demokratikus nacionalizmusról vagy demokratizmusról beszél akkor, amikor mai fogalmaink szerint inkább liberális nacionalizmusról van szó. Eszmetörténetileg demokratizmus és liberalizmus ugyanis nem egészen ugyanaz.²⁶ Azonban a kontextusok általában világossá teszik, hogy Bibó az egyes embert megillető szabadságokra gondol, nem pedig az egyéni szabadságokat megsemmisítő antiliberális kollektivistá totalitárius demokráciára. Nagyon is jól tudja, hogy ez utóbbi mit jelent: a német nemzetiszocializmust éppen ilyen politikai berendezkedésként írja le. A kérdést végül is egyértelműen eldönti az 1947-es székfoglaló, vagy *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus–kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte* című kései töredék; ezekben ugyanis Bibó hosszasan fejtegeti, hogy a Rousseau-féle monolit jellegű népszuverenitás koncepciókat hogyan ellensúlyozták a Montesquieu-re visszavezethető liberális hatalommegosztási technikák. Mindamelletts kétségtelen az is, hogy Bibó túlmegy a tiszta liberális állásponton és a liberális hatalomgyakorlási technikák fontosságának hangsúlyozása mellett mindig is jellemző rá egyfajta plebejus jellegű, radikális demokratizmus.

25 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bibó II.* 219. o.

26 Erre vonatkozóan lásd: Szabó Miklós: A liberalizmus elvi kérdései II. In: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Válogatott tanulmányok. Budapest: Medvetánc Könyvek, 1989, 54–55. o.

Azonban a nemzetállammal kapcsolatos dilemma ezzel még nem oldódik meg. Talán segít az értelmezésben, ha ezen a ponton dióhéjban összefoglaljuk a kortárs nacionalizmus-teóriák nemzetállam fogalmát, és Bibó álláspontját ebben a kontextusban próbáljuk meg elhelyezni. Will Kymlicka és Christine Straehle a legújabb nacionalizmus-irodalmat áttekintve megállapítják, hogy az elmúlt évtizedben a nacionalizmus-elméletek robbanásszerű reneszánsza tapasztalható.²⁷ Áttekintve és tipizálva ezeket az elméleteket, arra a megállapításra jutnak, hogy – ezekben az egyébként egymástól sok tekintetben különböző konstrukciókban – központi helyet kap a nemzetállam fogalma; voltaképpen már Rawls igazságosság-elmélete is nemzetállami keretet tételez fel. Kymlicka és Straehle – miközben annak megállapításaival nem ért egyet és helyette az ún. kozmopolita demokráciát ajánlja – hosszasan tárgyalja az utóbbi években kibontakozó ún. liberális nacionalista iskola – ami persze nem azonos a 19. század liberális nacionalizmusával – nézeteit.²⁸ Az iskola szerzőinek gondolatmenetei általában abból indulnak ki, hogy a liberális politikai demokrácia –, amelynek technikái mellett Bibó oly kitartóan érvel *Az európai társadalomfejlődés értelmének* jól ismert gondolatmeneteiben – megvalósításának azért optimális kerete a nemzetállam, mert ez képes leginkább a gyakorlatba egyidejűleg átültetni ennek a politikai formának a három fő alapelvét: a társadalmi igazságosságot, a deliberatív jellegű demokráciát és az egyéni szabadságot. A liberális nacionalizmus szerint ugyanis csak a nemzeti identitás képes biztosítani azt a közös azonosságtudatot és bizalmat, valamint közös kulturális hátteret, amely szükséges az előbbi alapelveknek, kiváltképpen a társadalmi igazságosságnak és a deliberatív jellegű demokráciának a megvalósításához. Avishai Margalit és Joseph Raz az önrendelkezés alanyának tekintett és átfogó csoportként definiált nemzettel kapcsolatban azt emeli ki, hogy az egyének, a szabadságjogok alanyának azért fűződik alapvető érdeke a nemzet létezéséhez, mert ez számára az egyéni identitás elsődleges vonatkoztatási kerete. Az ehhez való tartozás nem teljesítményként, hanem valamiféle adottságként jelenik meg. Charles Taylor szerint a nemzeti identi-

27 Will Kymlicka–Christine Straehle: Kozmopolitizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. Fordította Jakab Dénes Barna. *Kellék* Filozófiai folyóirat, 2001, 17. sz. 27–55. o.

28 Erre vonatkozóan lásd: Yael Tamir: *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993, David Miller: *On Nationality*. Oxford: Oxford University Press, 1995, Margaret Canovan: *Nationhood and Political Theory*. Cheltenham: Edward Elgar, 1996.; Avishai Margalit–Joseph Raz: A nemzeti önrendelkezés. Fordította Szanyi Imre. In: *Esszék a politikában: a nacionalizmus*. 115–116. o.

tás az egyén személyes méltóságának és önbecsülésének, végső soron személyes identitásának a megőrzése miatt fontos; az előbbi az utóbbinak egyfajta garanciájaként képzelhető el.²⁹ Az egyébként a liberális nacionalizmust és a nemzetállamot elvető, helyette liberális multinacionalizmust és társnemzeti államot ajánló Kis János ugyancsak hasonlóan vélekedik nemzeti identitás és személyes emberi méltóság viszonyáról.³⁰

Bibó István, amikor a nemzetállam fogalmát használja, voltaképpen nagyon hasonlóra gondol, mint a modern liberális nacionalizmus előbbiekben idézett képviselői. Olyan államra, amelyben érvényesül az általa is alapvetőnek tartott hármas elv: a társadalmi igazságosság, a deliberatív demokrácia, illetve az egyéni szabadság. Amit ő nemzetállamnak nevez ezeknek az elveknek a politikai kerete. Bibó – bár természetesen nem nacionalizmus-szakértő és nem használja a kérdésről szóló mai szakirodalom kifinomult és időnként szörszálhasogató terminológiáját – nagyon is tudatában van az itt fölmerülő súlyos kérdéseknek. Mindenekelőtt többség és kisebbség, többségi és kiseb-

29 „A nacionalizmus modern kontextusa az is, hogy a méltóság keresésében kifelé fordul. Egyetlen emberi identitás sem alakul ki tisztán belülről. Mindig van valamilyen szerepe benne a másik embernek. De lehet, hogy a másik csak tisztán kontrasztként szerepel, annak meghatározására, hogy mi az, amiben mi mások: jobbak vagy rosszabbak vagyunk (...) De játszhat a másik közvetlen szerepet is, ha szükségem van az ő elismerésére, hogy bízzam identitásomban. Ez mindig így volt a hozzánk közel állók vonatkozásában, de ami a kívülállókat illeti, a premodern korszakban nem járt jelentőséggel. Az identitást másokra vonatkoztatva, de nem azok reakciói alapján határozták meg. Mikor ez utóbbi bekövetkezik, a kölcsönhatás módja kulcsfontosságúvá válik (...) Azt szeretném itt érzékelteni, hogy a modern világban az identitások egyre inkább ebben, a másokhoz való közvetlen viszonyban, az elismerés terében alakulnak (...) A modern nacionalista politika az identitáspolitika egy válfaja. Valójában ez az előkép: a nemzeti küzdelmekből ered az a modell, amelyet a feminizmusra, a kulturális kisebbségek harcaira, a homoszexuális mozgalomra stb. alkalmaznak” Charles Taylor: Nacionalizmus és modernitás. Fordította Tarbai Gizella. *Világosság* 1995, 8–9. sz. 19. o.

30 Kis János a kisebbségi nemzeti identitás vonatkozásában írja a következőket: „Természetesen a kisebbséghez tartozó egyének jó az, ha személy szerint tapasztalja, hogy az állam elismeri kultúráját és történetét. De legalább ilyen fontos, a nem fontosabb számára, hogy közösségének többi tagja, sőt a többség is tapasztalja! A kisebbségi egyének elsősorban nem ahhoz fűződik érdeke, hogy a nemzeti múzeumba látogatva *ő maga* lássa kultúrája és története emlékeit, hanem ahhoz, hogy tudhassa: *más emberek*, aki oda látogatnak, látni fogják. Nem abból merít büszkeséget, hogy vásárpontja elzarándokol a múzeum kisebbségi termébe (talán soha nem is járt ott), hanem abból a tudatból, hogy az állam minden polgárának megüzentte: kisebbség története és kultúrája ugyanolyan fontos, mint a többségé. Neki, *mint egyéneknek*, elsődleges érdeke fűződik az önbecsüléshez, s ezt az érdekét az állam védi azzal, hogy *közösségének* biztosítja a jogot a nemzeti múzeumban (és a kulturális hagyományok elismerésének más térségein) való jelenléthez.” Kis János: Túl a nemzetállamon II. rész. *Beszélő* 1996. április, 30. o.

ségi nacionalizmus problematikájáról van szó. Azok a szerzők, akik visszautasítják a kortárs liberális nacionalizmus nemzetállamra vonatkozó koncepcióját, ezt mindenekelőtt azért teszik, mert amellet érvelnek, hogy ez a mégoly jóindulatú és liberális nemzetállam is hajlik népességének egyneműként való szemléletére, azaz homogenizálja polgárait. Azonban a nemzetállamot és a liberális nacionalizmust elvető liberális szerzők súlyos dilemmával kerülnek szembe. Úgy tűnik, hogy a nemzetállam elutasítása szükségképpen maga után vonja a kollektív jogok elismerését; ez pedig fölveti azt a liberális teoretikusok számára kínos kérdést, hogy vajon ezáltal nem sérül-e a liberalizmus alapelvét jelentő etikai individualizmus.³¹ Vajon nem vezet-e kollektivizmushoz az, ha az egyéni igények és jogosultságok mellett elismerjük bizonyos csoportigények és jogosultságok legitimitását is. A szerzők egy része a kiutat abban látja, hogy fölveszi a liberális elméletbe a kollektív jogokat – mint Will Kymlicka³² vagy Kis János³³ – vagy pedig elismeri ugyan a különböző csoportok kulturális érdekeit, viszont megmarad az egyéni jogok elsőbbségének álláspontján – így tesz például a Kymlickával erősen polemizáló Chandran Kukathas.³⁴ Bibó nem dolgozott ki tételes elméletet a kisebbségi

31 A problémára vonatkozóan lásd: Kende Péter: *Önrendelkezés Kelet- Európában* tegnap és ma, illetve Bretter Zoltán: *Liberalizmus és önrendelkezés*. In: *A hatalom humanizálása*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1993, 166-190. o.

32 Kymlicka szerint az a csoport, amelynek kultúráját az egyén elsajátítja azért fontos, mert ez biztosítja az egyén számára fölmerülő választási lehetőségek készletét, amely ilyenformán az egyéni autonómia kontextusát jelenti. Erre vonatkozóan: Will Kymlicka: *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1992. 8. fejezet: *The Value of Cultural Membership*. 162-181. o.

33 „Az egyén (...) csak valamilyen készen talált kultúrát elsajátítva válhat autonóm életvezetésre képes személlyé – tehát önálló céljai csak akkor lehetnek, ha már adva van, saját kultúrájával együtt, a közösség, melynek gyermekeként felnövekszik. Ha ez az értelmezés helytálló, akkor valóban választani kell liberalizmus és kollektív jogok között. Én azonban úgy gondolom, hogy ez nem az egyedül lehetséges, s nem is a legjobb elmélete a kollektív jogoknak. (...) Kétségtelen, a közösségek szerepe az egyén életében más, mint az önkéntes társulásoké. Az egyén csak a társadalmi környezetében készen talált kultúrát elsajátítva válhat autonóm személlyé. Ebből azonban nem következik, hogy a kultúrát hordozó közösség ugyanúgy végső forrása volna erkölcsi követeléseknek mint az egyén. Először is, csak az egyénnek vannak szándékai, csak ő képes szenvedni és örülni, csak ő alkot elgondolást jóról, széről, igazról és helyesről. Csak az egyén olyan lény, akinek *önmagában* érdekek tulajdoníthatók; a közösségnek tulajdonított érdekek *származtatottak* (...)” Ld. Kis János: *Túl a nemzetállamon* II. rész. *Beszélő* 1996. április, 29. o. Egyén és közösség viszonyának ez a fajta felfogása igencsak hasonlít a Bibóéra.

34 „Nincs tehát szükség arra, hogy a liberalizmus alternatívát keressük, vagy hogy megszabaduljunk az individualizmustól, mely oly kedves a liberálisok szívének. Inkább meg kell

jogokról,³⁵ mindazonáltal kétségtelen, hogy igencsak tisztában volt a kisebbségi lét gyötrelmeivel. Aki – amint azt a következő idézet bizonyítja – ilyen világosan látta a kisebbségi lét keserveit, az aligha lehetett a homogén nemzet-állam híve: „De még ott is, ahol a helyzet nem fajul idáig, [mármint az öldöklésig, lázadásig és az irtóháborúig – K. G.] a *kisebbségi élet* lassan elviselhetetlen állapotá válik. Az államhatalom – hacsak nem áll kifejezetten a faji szupremácia alapján – állandó lelkes szólammal öleli keblére másnyelvű állampolgárait, ugyanakkor azonban a kisebbségi ember, ha egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha *történeti* kisebbség, s még inkább akkor, ha *frissen odacsatolt* kisebbség. Ez az idegenség úgyszóval független attól, hogy civilizáltak vagy brutálisak-e az államhatalom módszerei. (...) Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, nyomott létté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál, a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan *elviselhetetlen*.³⁶

A bibói életmű egyik értelmezője Bibónak a dualizmus korabeli zsidóság asszimilációjával kapcsolatos állásfoglalását látja olyan bizonyítéknak, amely alátámasztja azt az interpretációt, mely szerint Bibó lényegében véve egy homogén nemzetállami közösség mellett érvel.³⁷ Bibó azonban – miközben tételesen valóban sehol sem írt ezekről – az önrendelkezési elv középpontba állításával koncepciójában implicit módon helyet adott a kollektív jogoknak. Az ún. nemzetkarakterológiai vitáról írva határozottan visszautasította

erősíteniük az egyéni szabadság vagy egyéni jogok alapvető jelentőségét, és meg kell kérdőjeleznünk azt a gondolatot, hogy a kulturális kisebbségek kollektív jogokkal rendelkeznek. Azonban hangsúlyoznom kell, ebből az álláspontból nem következik az, hogy a csoportoknak vagy kulturális közösségeknek ne lennének érdekei, vagy hogy bizonyos népcsoportoknak ne lehetnének jogos panaszai, melyeket orvosolni kell az igazságosság érdekében.” Chandran Kukathas: Vannak-e kulturális jogaink? Nagy László Ábel fordítása. In: *Eszmények a politikában: a nacionalizmus*. 70. o.

35 Erre Eiler Ferenc is rámutat tanulmányában, ld. A nemzeti kisebbségek helye Bibó István munkásságában. In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001, 75. o.

36 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bibó II.* 321. o.

37 Kovács András: A «Zsidókérdés». Néhány gondolat negyvenöt év után. In: *A hatalom humanizálása*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1993, 203-204. o.

a kollektivisztikus tendenciájú organicisztikus nemzetfogalmat. A 19–20. század fordulójától induló és az 1940-es évek elején tetőző nemzetkarakterológiai vita résztvevőinek többségét valóban egy ilyen organikus nemzetfelfogás jellemezte. Számukra a nemzet olyan organikus módon történetileg kialakult közösség volt, amely bizonyos karaktervonások összességéből kirajzolódó karakterrel bírt. A nemzethez való tartozás lényegében véve ebből a speciális karakterkészletből való részesedést jelentette. Könyvében Dénes Iván Zoltán az idevonatkozó Bibó-írásokat elemezve nagyon meggyőzően érvel amellett, hogy Bibó a nemzetkarakter-vita fogalmi apparátusát használva valójában kilép a vita keretei közül.³⁸ A vita résztvevőinek nemzetfelfogása ugyanis kollektivisztikus; a sajátos karakterrel bíró nemzeti közösség az elsődleges, ehhez képest az individuum másodlagos, derivatív jellegű. A metafizikai jellegű nemzeti lényeg mintegy kisugárzik a nemzetet alkotó egyénekre. Bibó ezt teljesen másként gondolja. Mindenekelőtt nála nincsen szó állandó nemzeti karakterről. Szerinte a nemzeti jelleg dinamikus természetű, a különböző történelmi korszakok kihívásaira válaszolva folyamatosan változik; idővel akár teljesen át is alakulhat. Bibónak ezt a dinamikus felfogását mutatja a *nép* fogalmáról adott definíciója is, amelyben a statikus-metafizikai jellegű nemzeti karaktervonások gondolatát a zsákutcsás fejlődés következményének tartja: „Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (people), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a megkülönböztetett nemzeti sajátosságok hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás «igazi» kritériumait, a nyelvet, népszokásokat stb.”³⁹ Ugyan ezt a fogalmat nem használja, de amire Bibó gondol, nagyon emlékeztet a ma használt identitás-fogalomra. Ugyanis szerinte az egyének nincsenek passzív módon alárendelve ennek a nemzeti jellegnek, hanem tevékenységükkel aktív módon hozzájárulnak annak módosulásához és esetleges megváltozásához. Bibó *Zsidókérdés-esszéjének* a nemzeti közösségről és az ahhoz történő asszimilációról szóló gondolatmenetéből pedig kiderül az is, hogy amit Bibó asszimiláción értett, az nem azonos a homogén nemzetállamba való tökéletes beolvadással és az addigi identitás teljes feladásával.⁴⁰

38 Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkot.* Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 141-154. o.

39 Az európai egyensúlyról és békéről. *Bibó I.* 324. o.; ill. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bibó II.* 195. o.

40 Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Bibó II.* 725-727. o.

Bibó koncepcióját a mai elgondolások fényében szemügyre véve azonban nem szabad elfeledkezni egy lényeges dologról. Arról tudniillik, hogy az egyéni és kollektív jogok viszonyáról szóló mostani vitákban a felek hallgatlagosan föltételezik egy messzemenően liberális államkeret és nemzeti közösség létezését. A multikulturalizmusról és a különböző közösségek jogairól szóló vitáknak ez kiindulópontja. Bibónak azonban ilyesfajta minta nem állt rendelkezésére. Nemcsak azért nem, mert ő a közép- és kelet-európai térséggel foglalkozott, hanem azért is, mert ez a politikai modell nemcsak a két világháború között nem létezett még, hanem az 1960-as és '70-es években, tehát a *Bénutság-könyv* megírása idején sem. A nyugat-európai etnikai reneszánsz és az amerikai multikulturalizmus, illetve az ezekre kidolgozott politikai elméletek és gyakorlati politikai megoldások ekkoriban még igencsak a jövő zenéjét jelentették. Elméletileg tehát Bibónak csak a nemzetállam fogalma állt a rendelkezésére. Annál is inkább, mert a föderációt a Habsburg-monarchia tapasztalataiból kiindulva mindig is elvetette: a többször is használt házasság-metaforával azt akarta érzékeltetni, hogy elintézetlen kérdéseket kényszer-föderációval megoldani nem lehet. Az 1989 utáni fejlemények, tehát a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesése voltaképpen igazolták ezt az álláspontot.⁴¹ Érdemes szem előtt tartani azt is, hogy a modern liberális nacionalizmus és a kozmopolita demokrácia vagy társnemzeti állam koncepciói közötti mai vitákban mindig fölmerül egy szempont. A kozmopolita demokráciára vagy a társnemzeti államra vonatkozó elképzelések legkevésbé meggyőző része általában az, amelyik a mikroközösségek sokaságából fölépülő társadalom kohéziós szerep betöltésére alkalmas normáit körvonalazza. A probléma itt ugyanis az, hogy miként lehet megalapozni olyan normákat, amelyekkel a különböző kulturális közegekből jövő állampolgárok érzelmileg is azonosulni tudnak. Az alkotmányos patriotizmus mint megoldás nyilvánvalóan csak akkor lehetséges, ha az alkotmány nem egyszerűen írott betű, hanem képes élő tradícióként funkcionálni. Ezt a problémát Bibó nagyon jól érzékelt: Ortega nyomán ezért tartotta alapvetőnek, a nemzeti közösség létezésének sine qua nonjaként, az ezt megalapozó és fenntartó közös történelmi élményt. A másik neuralgikus pont a modern vitákban a legitímáció problémája; az ugyanis hogy egy ilyen társnemzeti

⁴¹ Annak ellenére igaz ez, hogy Bibó a Szovjetunió és Jugoszlávia megítélésében nyilvánvalóan tévedett. Azonban ez tárgyi tévedés volt: úgy ítélte meg, hogy ezekben valódi nemzetalakulási folyamatok zajlanak. Ebből azonban nem következik a térséggel kapcsolatos szempontjainak érvénytelensége.

állam vagy kozmopolita demokrácia legitimitása milyen eljárásokkal alapozható meg. Nem kell különösebben bizonyítani, hogy Bibó életművének egyik központi kérdése éppenséggel a legitimitáció. Mint hamarosan látni fogjuk, ő mind a közös normarendszer, mind pedig a legitimitáció problémáját az önrendelkezés végső alaként való felmutatásával akarta megoldani.

A nemzetállam témakörének befejezéseként érdemes megemlíteni azt, hogy a nemzetről, nemzetállamról, egyéni és kollektív jogok viszonyáról szóló vitákban újabban felmerülő álláspontok közül a montreali egyetemen tanító Michel Seymouré a terminológiai különbségek ellenére sok tekintetben közel áll a Bibóéhoz.⁴² Mindenekelőtt azért, mert ő is a fogalmi pluralizmus álláspontját vallja. Új nemzetkonceptiót ajánl, amely egyesítené az etnikai és politikai nemzetfogalmat. Seymour szerint ezzel ki lehetne zárni az etnikai nemzetfogalom intoleráns-agresszív jellegét, illetve a politikai nemzetfogalomnak az etnikai-kulturális különbözőségekkel szembeni közömbösségét. Az ily módon létrejövő nemzetfogalom (*the sociopolitical concept of the nation*) a nemzetet egyszerre tekinti szociológiai és politikai közösségnek. Az ilyen nemzetnek azonban el kell ismernie saját plurikulturális karakterét, tehát a többség jogai mellett a területén élő különböző etnikai-kulturális kisebbségi csoportok kollektív jogait is. Seymour szerint a valóságban számos eset képzelhető el: a szociológiai-politikai nemzet megjelenhet szuverén államként, tehát újszerű módon felfogott nemzetállamként, de előfordulhat az is, hogy egy szuverén államon belül több ilyen szociológiai-politikai nemzet, az önrendelkezés valamilyen formájával bíró politikai közösség létezik. Azt, hogy mi a jó megoldás, mindig a konkrét körülmények döntenek el. Bibóhoz hasonlóan Seymour is alapvető fontosságot tulajdonít a nemzeti tudatnak. Nem feltétlenül szükséges, hogy a nemzet minden polgárának elsődleges preferenciája legyen a nemzethez tartozás tudata, hiszen a polgárok lojalitása általában számos csoport között oszlik meg, az viszont igen, hogy a többség valamilyen módon részesedjék ebben a nemzeti tudatban.

Az önrendelkezés mint kivezető út

Bibó úgy gondolja, hogy a kisebbségi és többségi nacionalizmus, valamint a homogenizáló jellegű nemzetállam zsákutcájából az önrendelkezési

⁴² Michel Seymour: On redefining the Nation. *The Monist*, Vol. 82, No. 3., July 1999, 411-445. o.

elv segítségével lehet kitörni. Az önrendelkezés az *Egyensúly-könyvnek* és a *Bénueltság-könyvnek* egyaránt kulcsfogalma, amely már az 1921–1933 között keletkezett fiatalkori írásában is megjelenik a területrendezési elvek egyikeként.⁴³ Mindvégig kitartott mellette, nem ingatták meg azok a kritikák, amelyek az első világháborút lezáró békerendelkezés következményeire rámutatva vitatták az elv létjogosultságát. Elie Kedourie például nacionalizmusról szóló és Bibó által is ismert könyvében amellett érvelt, hogy 1919-ben a doktoriner és a kelet-európai viszonyokat egyáltalán nem ismerő Wilson tévesen rávetítette az amerikai forradalom tapasztalatait az európai színtérre, és nem tett különbséget két dolog, az önrendelkezés joga és a nemzeti elv között. Az előbbi azt mondja ki, hogy a polgároknak joguk van megválasztani a nekik tetsző intézményeket, ez tehát a képviseleti kormányzásra vonatkozik. Azonban – mondja Kedourie – a képviseleti kormányzás olyan klasszikusa, mint John Stuart Mill még tudatában volt e különbségnek és úgy gondolta, hogy többnemzetiségű államban is lehetséges képviseleti kormányzás, míg Acton a nacionalizmusról szóló esszéjében egyenesen úgy vélekedett, hogy a nemzetek jogait legjobban éppenséggel az olyan birodalmak biztosíthatják, mint a brit vagy osztrák.⁴⁴

Az önrendelkezési elv és a nemzeti elv lehetséges összeütközésének problémájára maga Bibó is felfigyel, és a kérdésnek külön pontot szentel a *Bénueltság-könyv* önrendelkezést tárgyaló hosszú gondolatmenetében. Itt részletesen sorra veszi a lehetséges konfliktustípusokat és mindegyik típushoz hozzárendel egy lehetséges megoldást. A következő hosszabb idézetben lehetőség nyílik a terjedelmes eszmefuttatás néhány fontosabb csomópontjának áttekintésére. Erre azért van szükség, mert Kedourie ellenvetése ténylegesen létező alapvető problémára mutat rá. Az idézetből az derül ki, hogy Bibó az önrendelkezés elvének alkalmazásában rugalmasságot ajánl, és azt, hogy mindig tekintettel kell lenni a konkrét nemzetalakulás dinamikájának a természetére:

„Az önrendelkezési elv érvényét azonban a tényleges politikai gyakorlat során gyakran kétségbe vonják sokkal kevésbé nagy igényű programok, elméletek és kritikák nevében is. Sokszor egyszerűen azáltal, hogy konkrét államalakulási és területrendezési kérdésekben hol jóhiszeműen, a tárgyilagos dön-

43 Bibó István *dolgozata vitás európai kérdésekről*. MTA KK Ms 5111/3.

44 Elie Kedourie: *Nationalism*. Fourth, expanded edition. Oxford–Cambridge: Blackwell, 1993, 126–128. o. A mű szerepel Bibó már említett olvasmányjegyzékében, sőt Bibó kivonatolja az értelmiségnek a nemzetalakításban játszott szerepére vonatkozó részt.

tés igényével, hol rosszhiszeműen, politikai hatalmi célok érdekében az önrendelkezési elvet másképp fogalmazó, azzal konkurálni látszó vagy ellentétes, attól független vagy teljességgel más kiindulású elveket alkalmaznak, alkalmazni javasolnak, vagy reájuk hivatkoznak.

Ilyen mindenekelőtt a *nemzeti elv*, valamint annak variánsai, a *nemzetiségek elve* vagy a *népiség* (Volkstum) *elve* (...), a nemzeti elv, a nemzetiségek elve, a népiség elve nem jelentenek mást, mint utalást azokra az *objektív kritériumokra*, amelyeket az önrendelkezésen alapuló nemzetalakulás az adott esetben követett vagy világosan és előre láthatóan követni fog. A *nemzeti elv* kifejezés a hangsúlyt a *történetileg kialakult politikai keretek* kritériumára helyezi, a *népiség* elve az *etnikai, nyelvi kritériumokra*, a *nemzetiségeknek* a múlt században emlegetett elve viszont ezt a problémát nyitva hagyta.

E kétféle szempont századunkban jelentkezett ellentétként, mint a *történeti elv* és az *etnikai elv* szembenállása (...) Közép- és Kelet-Európában, valamint a világ több pontján a nemzetalakulás némi ingadozás után elvált a több okból bizonytalanra vált történeti keretektől, és teljes mértékben az etnikai, nyelvi kereteket kezdte követni. Ilyen fejlemény általában könnyen bekövetkezik ott, ahol a demokratikus és nemzeti tömegmozgalmak nem stabil, hanem vitatott állami keretekkel találták magukat szemben, és a nemzetalakulás egyszerre jelenti egyrészt a demokratizmus szellemi és tömegmozgalmait, másrészt a fennálló állami keretek átrendezését (...) Ez azonban nem azt jelenti, hogy e szempontokat egyenrangú «elvek»-ként az önrendelkezés alapvető demokratikus elvével *szembe* lehet állítani (...) olyan szélső esetekben, amikor a történeti vagy az etnikai elv semmiféle összefüggésben nincs az önrendelkezés és a nemzetalakulás folyamatával s annak ingadozásaival, ott az ezekre való rendszerint merőben hatalmi, uralmi célú hivatkozás önrendelkezési vagy nemzeti szempontból teljesen irreleváns (...) Mindkét esetben világos az önrendelkezési elv és az általa támogatott nemzeti kritérium elsőbbsége (...) Bonyolultabb ellenben (...) *primitív politikai tudatú közösségek* esetében az önrendelkezési elv és más elvek vélt összeütközése. Ezeknél ugyanis a lakosság tekintélyes részénél még nem lép fel aktuális önrendelkezési igény, mert ez csak a társadalmi, politikai, mozgalmi vezetők és értelmiségiek igényeként létezik, de csaknem mindig megvannak és leolvashatók azok a kritériumok és irányvonalak, melyek mentén a nemzetalakulás folyamata megindul és világos jelek szerint folytatódni fog. Ilyenkor rendszerint valami fennálló hatalmi érdek hivatkozik – csaknem mindig rosszhiszeműen – a *nép akaratára*, arra, hogy a derék, egyszerű népet nem érdekli az állam, az államha-

tár, a függetlenség, a szabadságharc, hanem csak a békesség, a munka és az anyagi boldogulás. Ezek azok az esetek, amikor rosszhiszemű kérdésfelvetés vagy propaganda révén az önrendelkezést még a népszavazás formájában is a nemzetalakulás megzavarására vagy megakadályozására lehet felhasználni. Ilyenkor előnyben kell részesíteni a nemzetalakulás megállapítható objektív (történeti, etnikai vagy egyéb) kritériumát a rosszhiszeműen és formálisan alkalmazott «önrendelkezéssel» szemben.”⁴⁵

Az önrendelkezési elvvel kapcsolatos kritikák sok esetben abból indultak ki, hogy az önrendelkezés elve anakronisztikus; a 19. század viszonyaiban gyökerezik és nem veszi figyelembe a 20. század alapvetően megváltozott viszonyait. Ez a gondolat képezi az alapját E. H. Carr kritikájának is, akinek 1942-ben megjelent *Condition of Peace* című könyvét Bibó ismerte: a mű német fordítása megvolt könyvtárában,⁴⁶ az angol eredeti bibliográfiai adatait pedig feltüntette olvasmányjegyzékében.⁴⁷ Carr – Kedouriehoz hasonlóan – alapvető hibának tartja azt, hogy a 19. században az önrendelkezés elvét azonosították a nemzeti elvvel. Renan tévedett – írja az angol szerző –, amikor a nemzetet mindennapi népszavazás, tehát racionális akarati aktus eredményeként definiálva a nemzeti hovatartozást egyszerűen egy szubjektív döntés következményének tekintette. Azonban – folytatódik a gondolatmenet – a helyzet ennél bonyolultabb, mert a nemzeti hovatartozás bizonyos objektív – nyelvi, kulturális stb. – kritériumoknak való megfelelést is jelent.⁴⁸ Ebből következően a nemzeti elv más természetű, mint az önrendelkezés elve, amely valóban racionális akarati döntésekben ölt testet; a kettő nem cserélhető fel. Az első világháború utáni békecsinálók azért estek ebbe a hibába, mert a nyugat-európai viszonyokból indultak ki; Nyugat-Európában ugyanis a nemzeti és állami keretek terjedelme ugyanaz volt, így ott a szuverén államhoz kötődő önrendelkezési elv és nemzeti elv nem került szembe egymással. Kelet-Európában azonban – a világ más tájaihoz hasonlóan – korántsem ez volt a helyzet. Carr szerint a hajdani Habsburg-monarchia népeinél az volt az alapvető probléma, hogy ott a nyelvi-kulturális kritériumok által meghatározott nemzet nem mindig jelentett egyben

45 A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. *Bibó IV.* 390-394. o.

46 Edward Hallett Carr: *Grundlagen eines dauernden Friedens*. Autorisierte deutsche Übertragung von Elisabeth Rotten. Zürich: Steinberg Verlag, 1943. A kötetre Dénes Iván Zoltán hívta fel a figyelmemet.

47 MTAKK Ms 5117/3. Ugyancsak ebből a jegyzékből tudjuk, hogy Bibó István ismerte Carr: *What is history* (magyarul: *Mi a történelem?* Fordította Bérczes Tibor. Budapest: Századvég Kiadó, 1993.) könyvét is, amelyből egyes részeket kivonatolt.

48 E. H. Carr: *Conditions of Peace*. London: Macmillan & Co. Ltd, 1944, 41. o.

nemzeti tudattal is bíró nemzetet. Következésképpen a nyelvi statisztikákból nem következett az, hogy nemzeti tudat is létezik. Ez ismét csak különbözött a nyugat-európai helyzettől, amelynek fő jellemzője nyelv és nemzeti tudat egybeesése volt. Az 1919-es békecsinálók fő tévedése az volt – érvel Carr –, hogy a nyugat-európai tapasztalataikból kiindulva a kelet-európai nemzeteket is olyan világosan körülhatárolható entitásoknak vélték, amelyeknek egyértelműen meghatározható jogaik vannak. Valójában azonban itt egyszerűen bizonyos emigráns értelmiségi csoportok léptek föl nemzetek szószólóiként. Holott az önrendelkezés nem nemzetek, hanem mindig konkrét személyek joga, amely bizonyos határok között magában foglalja a nemzetalapítás jogát is.⁴⁹ Az önrendelkezési elv azonban a 20. századnak a nagyméretű politikai és gazdasági egységeket kikényszerítő viszonyai között dezintegratív hatását. Carr – egyébként az előbbieken már tárgyalt mai kortárs liberális koncepciókra nagyon is emlékeztető – javaslata az, hogy szét kell választani nemzetet és államot; azaz föl kell számolni a nemzetállamot. Modern viszonyok között ugyanis a polgár mindig több közösségnek is a tagja; ezek – különböző szituációkban és különböző módokon – mind joggal tarthatnak igényt lojalitására, amely immár nem kizárólagosan az államé. Egyszerre van tehát szükség centralizációra és decentralizációra. A katonai és gazdasági centralizáció követelményei által megkövetelt nagypolitikai egységeken belül ugyanis számos nemzet megtalálhatja a maga helyét, tagjaik pedig ezen az alacsonyabb szinten gyakorolhatják az önrendelkezési jogukat.⁵⁰

Bibó a nemzetek fölötti integráció primátusára vonatkozó koncepciót – jóllehet nem Carr-ral hanem Toynbee-val polemizálva – hosszasan vitatja a *Bénultság-könyvben*.⁵¹ Miközben persze messzemenően egyetért azzal a megállapítással, hogy az önrendelkezési jog nem metafizikai jellegűként felfogott kollektív entitások joga, hanem mindig konkrét személyeké, éleselméjűen mutat rá azokra a nehézségekre, amelyek az önrendelkezési elv elutasításából fakadnak. Először is – mondja – nem világos, hogy miféle más olyan elvet lehetne ennek helyébe állítani, amelynek segítségével szabályozni lehetne az egymás mellett létező államok viszonyát. Másfelől Bibó meg van győződve róla – amint azt hosszasan fejtegeti már az *Egyensúly-könyvben* és *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában* is –, hogy nincsen királyi út, vagyis

49 Uo. 46-47. o.

50 Uo. 60-66. o.

51 A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. 6. Az önrendelkezési elv mint a magasabb nemzetközi integráció akadály. *Bibó IV.* 374-390. o.

a nemzetté válást nem lehet megtakarítani magasabb integrációs szintre való ugrással. Ugyanis – és ez képezi ellenvetése harmadik lépését – nyomban felmerül e magasabb integrációs szint legitimitásának a kérdése. Végeredményben Bibó – Fehér Ferenc kifejezését kölcsönvéve – attól tart, hogy az önrendelkezési elv mellőzése a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi intézményrendszer összeomlásához, valamiféle intézményi nihilizmushoz vezet.⁵²

Az önrendelkezési elv alkalmat ad Bibónak arra, hogy a nemzet ügyének és a szabadság ügyének azonosságára vonatkozó alapvető posztulátumát konkretizálni tudja. Itt derül ki – amire már utaltunk –, hogy Bibónál az önrendelkezés elvét egyének gyakorolják. E tekintetben alapvető jelentőségű az, amire Bíró Gáspár mutat rá könyvének Bibó István önrendelkezési koncepcióját tárgyaló fejezetében.⁵³ Vagyis Bibónál az önrendelkezés nem a metafizikai jellegűnek tekintett közösségi együttlétet alapozza meg mint abszolút végső értéket, hanem arra vonatkozik, hogy kik és hogyan döntenek az adott közösség együttlésének konkrét módozatairól.⁵⁴ Bibó ebből kiindulva állítja szembe az önrendelkezési elvet és az agresszív, kollektivistikus jellegű nacionalizmusokat. Az önrendelkezés ilyenformán mindenekelőtt az egyének önkormányzatra való jogát jelenti. Bíró Gáspárnál lényegre törőbben aligha lehetne ezt összefoglalni: „(...) 1956 megmutatta, hogy felkelhet egy nép a szabadságáért és függetlenségéért úgy, hogy önrendelkezési jogait nem nacionalista ideológiával, hanem egyszerűen a szabadság univerzális értékeivel indokolja és annak elemi igényével éli meg. Egy közösség általában akkor ke-

52 „Bibó eltökélt ellensége az intézményi nihilizmusnak, vagyis a nemzetközi intézmények kudarcai nyomán megnyilvánuló felszínes kétségbeesésnek és cinizmusnak. Bibó számára a nemzetek kapcsolatában a természetes állapotba való visszacsúszás egyenlő az intézmények összeomlásával. Ha megszűnnek létezni, vagy csak látszólagos a létezésük (ahogy a Népszövetség a húszas évek végétől kezdve), semmi sem tudja megakadályozni, hogy a nemzetközi konfliktusokban ne a brutális erő legyen a kizárólagos problémamegoldó módszer.” Fehér Ferenc: *Hogyan irányítsuk a világot?* Rawls és Bibó a nemzetközi közösség elveiről és működéséről. *Világosság* 1994, 8–9. sz. 13. o.

53 Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Osiris–Századvég, 1995, 98–114. o.

54 „Ez az a pont, ahol a nemzeti szabadság és önrendelkezés ügye szervesen összefügg az egyéni szabadság ügyével: vagyis itt kerülhet a két eszme visszavonhatatlan és végzetesül konfliktusba, de ebben az összefüggésben gondolkodva, a személy feltétlenségéből és az egyéni szabadság tiszteletben tartásából kiindulva megvalósítható harmonikus összeegyeztetésük is.” Uo. 109. o. Kardos Gábor a 2002. április 19–20-án tartott debreceni konferencián elhangzott előadásában azt emelte ki, hogy Bibó egyszerre volt utópista és realista. Az önrendelkezési jog a nemzetközi jog legáltalánosabb és legforradalmibb elve. Azért a legáltalánosabb, mert nem lehet pontosan tudni, hogy ki az alanya és meddig terjednek a határai. Kardos Gábor szerint az, amit Bibó az önrendelkezési jog operacionalizálására javasol, utópikus jellegű, viszont helyzetelemzése igen figyelemreméltóak.

rül olyan helyzetbe, hogy önrendelkezési törekvéseit politikailag artikuláltan képes megfogalmazni, ha nemzeti tudata nemcsak kulturális, hanem politikai kategóriákban is megfogalmazódik (...) Egészen leegyszerűsítve ez mindenekelőtt olyan szervezeti keretek megteremtését jelenti, amelyek tartalmát az önrendelkezés politikailag artikulált módozatai alkotják, külsőségeit pedig a modern tömegdemokráciák politikai részvételre vonatkozó általános játékszabályai határozzák meg.⁵⁵

Végezetül vegyük sorra áttekintésünk tanulságait! Röviden úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nemzetalakulással, nemzetek egymás közötti viszonyával, a nacionalizmussal és önrendelkezéssel foglalkozó gondolatmenetek kétségkívül a bibói életmű egyik gondolati centrumát jelentik. Maga a probléma szerves módon nőtt ki a fiatal Bibó jogfilozófiai és nemzetközi jogi érdeklődéséből. Ugyanakkor ez a kérdéskör nála mindig összekapcsolódott az európai társadalomfejlődésre és a politikai legitimitációra vonatkozó eszmefuttatásokkal. Kulcskategória az önrendelkezés, mint olyan elv, amely képes a nemzetközi intézményrendszer alapelveként funkcionálni. Bibó nemzetállam-fogalmának elemzése során pedig kiderült, hogy ez korántsem jelent homogén nemzetállamot. Szemléletmódja rugalmas volt és nyitott: ma is alkalmas a továbbgondolásra.

55 Uo. 108. o.

GÁBOR KOVÁCS

István Bibó's interpretation of nation, self-determination and nationalism

This study examines the concepts of nation, self-determination and nationalism in István Bibó's oeuvre, while also touching on the context of discourses about nationalism during his time and at present. It analyses writings by Bibó such as *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* (The Paralysis of International Institutions and the Remedies) (1965-1974), *Az európai egyensúlyról és békéről* (On European Equilibrium and Peace) (1943-44), *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (The Distress of the East European Small States) of 1946, *Eltorzult magyar alkat, zsákutács magyar történelem* (Distorted Hungarian Character, cul-de-sac Hungarian History) of 1948 and *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (The Jewish Question in Hungary after 1944), also written in 1948. Bibó, who consistently distinguishes between patriotism and aggressive nationalism, says that national consciousness is the chief characteristic of becoming a nation. A certain part of the community must share this specific "we" consciousness, without which a nation cannot exist. The democratisation of this consciousness is the essential process in the formation of modern nations. In this context Bibó talks about the development of the political community, about a process in which the population of non-nobility will share the nation and the national consciousness, i.e. it will also be valid for the peasantry and bourgeois who do not enjoy the privileges of the nobility. The dynamic of becoming a nation is fed from this democratisation process.

According to Bibó the cause of liberty, i.e. the cause of individual autonomy in the present use of the word, and the cause of nation are one in the cases of west European nation formations, regarded paradigmatically by him, and the reason for the political hysterics in the central and east European regions is the conflict between the concepts of individual liberty and national unity. A variety of distortions derive from that. Analysing the distortions of political culture in central and eastern Europe, Bibó points out that the democratic mass emotion of a homogenising character, i.e. nationalism, had a destructive effect in countries to the east of the Rhine; as a result the cause of nation and the cause of liberty found themselves in conflict.

LÁTHATÁR

GYERTYÁNFY ANDRÁS

Migráció, régiók, egységes piac Az Európai Unió keleti bővítése és a határon túli magyarok

Ez a tanulmány arról szól, hogy az Unió jogrendjének közép-kelet-európai átvételéből milyen automatikus változások következnek a határon túli magyarok helyzetében, elsősorban a migráció és a régiók terén. Véleményem szerint a magyar szakirodalom szerzőinek többsége célt téveszt akkor, amikor az Európai Unió „kisebbségi jogának” vizsgálatakor – kevés kivétellel – a nem uniós eredetű nemzetközi jogi szabályok „beszivárgását” vizsgálja az uniós joganyagba. Vagyis azt a kettős tény, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi normák némelyikét az Európai Parlament ajánlásai, határozatai átveszik, az Unió pedig alkalomadtán számon kéri az EBESZ vagy az Európa Tanács kisebbségvédelmi normáinak betartását a csatlakozásra váró országoktól.¹ Éppen az a tény, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi normák az uniós jogalkotásban évtizedek óta a nem kötelező parlamenti ajánlások szintjén akadnak el, mutatja, hogy nem érdemes a „nagy ugrásról”, vagyis a nemzetközi kisebbségvédelmi normáknak a kötelező közösségi jogba való beemeléséről álmodozni. Ami pedig a nem-uniós nemzetközi normáknak a kelet-európai országoktól való számonkérését illeti: az Unió külpolitikájának esetleges jelenségéről van szó, mely a pillanatnyi politikai helyzet függvénye. Még ak-

¹ Vogel Sándor: Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek. In: *Európai kisebbségvédelem – erdélyi nemzetiségpolitikák*. Csíkszereda, Pro-Print, 2001. 50–86.; Vízi Balázs: Az Európai Unió és a kisebbségek jogai. *Kisebbségkutatás* 2001/2, 275–287.; Csergő Zsuzsa – James M. Goldieger: Virtuális nacionalizmus. *Pro Minoritate* 2001/ősz, 3–5.; Judy Batt: Kisebbségi jogok és az Európai Unió keleti bővítése. *Uo.* 6–19.; Szalayné Sándor Erzsébet: *Javaslatok az Európai Unió közösségi joganyagának kisebbségvédelmi célú alakítására*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Intézete, 1999. 14 p.

kor is, ha ez – általában – jótékonyan hat a határon túli magyarok helyzetére. Bele kell törődni, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi szabályok az Európai Unió számára idegenek és alighanem azok is maradnak.

Az Unió és az etnikai kisebbségek kapcsán nem az előbbiekről érdemes beszélni, hanem két másik dologról. Az egyik, hogy az Unió jogában vannak olyan elemek – ilyen a 2000/43/EK irányelv és a C-274/96 Bickel, Franz-ügy –, melyek jelzik egy (ma még nem létező) uniós etnikai kisebbségi jog kialakulásának a lehetőségét, az uniós jog saját keretein belül, saját törvényszerűségei szerint. Ennek a kérdésnek az elemzését a szerző megtette egy másik tanulmányban.² A másik az, hogy az uniós jognak vannak olyan „mellékhatásai”, amelyek a határon túli magyarok helyzetét érintik. Olyan uniós jogszabályokról van szó, amelyeknek nem célja, hogy az etnikai kisebbségek kérdésével foglalkozzon, de mégis érinti azok életviszonyait: a következőkben ezekről lesz szó.³

1. MIGRÁCIÓ

Az egyik olyan lényeges terület, amelyet a közösségi jog átvétele befolyásolni fog, a határon túli magyarok Magyarországra való beutazása, itteni munkavállalása és letelepedése. A fejezetben külön kell szólni arról a helyzetről, amikor Unión belüli, és külön arról, amikor a külvilágból az Unióba történő migrációról lehet majd szó. Hogy a változások fölmérhetőek legyenek, a kiinduló helyzetet: a jelenlegi magyar szabályozást is ismertetem a fejezet egyes pontjaiban.

Beutazás

A mai állapot szerint a Magyarországra való beutazáshoz a 2001. évi XXXIX. törvény értelmében útiokmány, a beutazáshoz, tartózkodáshoz és az ország elhagyásához szükséges anyagi fedezet, és – ha Magyarországnak nincs vízummentességi egyezménye a külföldi anyaországával – rövid időtartamú, maximum 90 napig érvényes beutazóvízum szükséges. A határon túli

2 Az etnikai kisebbségek az Európai Közösség jogában címmel megjelenik a Jogtudományi Közlönyben.

3 Külön elemzést érdemelne, de itt csak arra van mód, hogy jelezzük: az uniós jog – különösen annak a közösségi jognak nevezett törzsanyaga – minőségileg más szintet képvisel, mint a nemzetközi jog. Míg a nemzetközi kisebbségvédelmi szabályok érvényesülését sokféle módon akadályozhatják az államok, a közösségi jog itt elemzett szabályai alól nemigen van kibúvó.

magyarok beutazását jelenleg kétféle egyezménycsoport: vízummentességi és kishatár-egyezmények is szabályozzák. A Romániával és Jugoszláviával kötött *vízummentességi* egyezmények a belső hatóságok által meghosszabbítható, a belépéstől számított 30 napos tartózkodást tesznek lehetővé a másik állam területén.⁴ A szlovák–magyar vízummentességi egyezmény 90 napos tartózkodást tesz lehetővé.⁵ (Ukrán állampolgárokra a vízummentességet szintén lehetővé tevő szovjet–magyar egyezmény vonatkozik, amelyet a mai napig nem hirdettek ki.) A *kishatár-egyezmények* a határ két oldalán 15 vagy 20 km-es sávban, meghatározott településeken állandó lakóhellyel rendelkezőknek a másik határsávba – de nem az ország belső területeire – utazását teszik lehetővé az útleveletől függetlenül kiállított határátlépési engedély birtokában. Románia esetében évente 12x6, Jugoszlávia esetében évente 8x10 napra léphetik át a határt a jogosultak. Az időtartamok különleges okból a fogadó állam hatóságai által kis mértékben meghosszabbíthatók.⁶ A csehszlovák–magyar egyezmény szerint az engedélyt csak meghatározott célra lehet kiadni: határmenti munkavállalóknak 12 havi érvényességgel, ismételt maximum 7 napos (de meghosszabbítható) tartózkodásra; utak, földek használatára ismételt egy napos belépésre; egyébként pedig különleges családi okból évente egyszer 5 napi tartózkodásra.⁷ A magyar–szovjet egyezmény egyszeri, 7 napos tartózkodásra jogosító engedély kiállítását különös családi okból teszi lehetővé.⁸

Az *Unión belül* a tartózkodási jogról szóló irányelvek⁹ szerint az Unió polgárai minden korlátozás és – a schengeni egyezmény végrehajtásáról szóló konvenció értelmében határellenőrzés – nélkül utazhatnak valamely személynazonosságot igazoló okmány birtokában, ha egy tagállam területén 90 napnál nem hosszabb ideig tartózkodnak. Egy tárgyalás alatt lévő javaslat szerint ez az időszak 6 hónapra növekedne.¹⁰

Az *Unión kívülről* az *Unióba* irányuló migrációt a schengeni egyezmény a közös államhatárokon történő ellenőrzés fokozatos eltörléséről (1985) és

4 1968. évi 7. sz. törvényerejű rendelet (tvr.), 1966. évi 4. sz. tvr.

5 160/1994. sz. kormányrendelet (Korm.r.).

6 1969. évi 43. sz. tvr., 1976. évi 19. sz. tvr.

7 1963. évi 15. sz. tvr.

8 20/1986. sz. minisztertanácsi rendelet (MT r.)

9 68/360/EGK, 73/148/EGK, 90/364/EGK, 90/365/EGK, 93/96/EGK irányelvek. Borbély Andrea – Lukács Éva: Munkavállalás és vállalkozás az Európa Unióban. In: Lukács Éva – Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001, 176–187.

10 COM (2001) 257.

a schengeni egyezmény végrehajtásáról szóló konvenció (1990) szabályozza, melyek az Amszterdami Szerződés óta az Unió „három pillére” közül az első, a tagállamokban leghatékonyabban érvényesülő „közösségi jog” szerves részei.¹¹ A Tanács rendeletben határozza meg, hogy mely országok állampolgárainak van szüksége vízumra a beutazáshoz. Jelenleg az 539/2001/EK rendelet van hatályban. Eszerint a környező országok közül Ukrajna és Jugoszlávia állampolgárainak van vízumkötelezettsége. Az egységes uniós vízumot bármelyik, a schengeni egyezményekben részes tagállam kiállíthatja, és az valamennyi tagállamban érvényes. Egységes illeték ellenében előre kell kérni valamely tagállam külképviseletén, kiadásának fő feltétele az utazáshoz, tartózkodáshoz és visszautazáshoz szükséges anyagi fedezet igazolása. Kovács Péter megállapítása szerint sok tagállam szinte teljesíthetetlen anyagi és adminisztratív követeléseket támaszt a beutazni kívánókkal szemben.¹² A schengeni vízum által okozott nehézségek elkerülésére elméletileg a következő lehetőségek mutatkoznak:

- Az említett konvenció 5. cikke lehetővé teszi, hogy a tagállam egy általa kötött *nemzetközi egyezmény* alapján vagy „nemzeti érdekre” hivatkozva a közös schengeni feltételek nem teljesülése esetén olyan vízumot állítson ki, mely csak a saját területére érvényes. Ilyen nemzetközi egyezmények lehetnének a fent említett, Magyarország által kötött vízummentességi és kishatár-egyezmények. Magyarország azonban a csatlakozási tárgyalások során megígérte, hogy a Schengennel össze nem egyeztethető szerződéseit a csatlakozás időpontjára megszünteti; a vízummentességi egyezmények pedig kétségtelenül ilyenek. A kishatárforgalom bizonytalanabb kérdés. Bár a szakirodalom szerint a német–cseh, német–lengyel és az olasz–jugoszláv határon is gyakorlat, a magyar csatlakozási folyamatot értékelő brüsszeli „országjelentések” mégis ismételten kifogásolják azt.¹³ Jelen formájukban mindenestre a kishatár-egyezmények csak rész megoldást jelentenek, mivel csak

11 Európai Közösségi Szerződés (EKSz) 61. és következő szakaszok. Az Egyesült Királyság és Írország nem részes az egyezményekben.

12 Kovács Péter: A schengeni vízumrendszer és a határon túli magyarság. In: Tóth Judit (szerk.): *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*. Budapest, Lucidus, 2000, 33–35.

13 Rétházy György: A schengeni rendszerű közösségi vízumpolitika kialakulása és alkalmazása Magyarországon. *Európai Tükör* 2001/5, 105–106.; Sallai János: A schengeni rendszer és a kishatárforgalom. In: Tóth Judit (szerk.): *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*. Budapest, Lucidus, 2000, 61–62.; *Report of the Commission on Hungary's Progress towards Accession*, 2001, Chapter 24, overall assessment.

a határzónába való utazásra jogosítanak fel. A másik oldalról az is tény, hogy a kárpátaljai és a vajdasági magyarság jelentős része a határ menti sávban él.

- Jugoszlávia esetében talán van remény a legtisztább megoldásra, vagyis arra, hogy az Unió belátható időn belül *eltörli a vízumkötelezettséget*. Ez a tagállamok közötti alku kérdése, amelyben ellentételezéseket is lehet vállalni. Portugália például annak fejében érte el a brazil állampolgárok mentesítését, hogy vállalta a többi tagállam területén jogellenesen tartózkodó brazilok visszafogadását portugál területre.¹⁴

- Nehéz megmondani, hogy *nemzeti érdekre* hivatkozva lehet-e majd csak Magyarországra érvényes vízumokat kiállítani. Nagy tömegben ez valószínűtlennek tűnik, a portugál–brazil példa is azt mutatja, hogy az előbbi pontban ismertetett út könnyebben járható, mint ez. Esetleg el lehet érni, hogy a beutazás bizonyos schengeni feltételeinek teljesülése, míg mások nem teljesülése esetén magyar vízumot lehessen kiállítani.

- A *tartós vízum* kiállítása jelenleg sértetlen tagállami hatáskör – ezzel tehát az egész kérdést meg lehet kerülni. Bővebben ld. a következő pontban.

A schengeni egyezmény végrehajtásáról szóló konvenció szerint azok, akik vízumkötelesek, turistaként hat hónap leforgása alatt összesen három hónapig tartózkodhatnak az Unió területén. Az ebből adódó korlátokat kétféleképpen lehet kiküszöbölni:

- A tagállam a konvenció hatályba lépése előtt – Magyarország esetén a csatlakozás előtt – kötött nemzetközi egyezmény alapján a Magyarországon tartózkodók lejárt schengeni vízumát *meghosszabbíthatja* saját területére nézve.

- A tagállam schengeni vízum lejártá esetén, a hat hónapon belüli új beutazás esetén *kiállíthat* csak a saját területére érvényes vízumot. Ennek a konvenció nem szab semmilyen feltételt.

A beutazással kapcsolatos változások mérlegelt ld. a következő pont után.

14 Grüber Károly: Pozitív, nemzeti alapú inzékedések a kisebbségi és a határon túli nemzetpolgárok identitásának megőrzésére Európában. *Pro Minoritate* 2001/6sz, 58.

Tartózkodás, munkavállalás

A vízummentességi egyezményekben rögzítettnél hosszabb magyarországi tartózkodáshoz jelenleg az előző pontban említett törvény szerint tartózkodási vízumra van szükség, amelyet a hatóságok meghatározott célra (tanulás, munkavállalás, gyógykezelés stb.) állítanak ki, és amely a tartózkodás céljához igazodó időre, de legfeljebb egy évre szól.¹⁵ Ha valaki ennél hosszabb ideig akar Magyarországon tartózkodni, akkor tartózkodási engedélyt kérhet, amelyet legfeljebb két évre állítanak ki, és meghosszabbítható. Minden egyes kérelmezéskor újra megvizsgálják, hogy a kérelmező megélhetése biztosított-e, és a kérelemben megjelölt okból tartózkodik-e az országban. A munkavállalási célú tartózkodási vízumot csak akkor állítják ki a magyar hatóságok, ha a kérelmező megkapta a munkavállalási engedélyt, vagy – ha önálló gazdasági tevékenységet kíván folytatni – megfelel a vonatkozó törvényi feltételeknek.¹⁶ A munkavállalási engedélyről a többször módosított 8/1999. sz. SzCsM rendelet rendelkezik.¹⁷ A külföldiek munkavállalásának korlátai:

- Az engedély azoknak adható ki, akik már munkaadót találtak, vagyis sem munkavállalási engedélyt, sem tartós vízumot nem lehet kérni munkakeresés céljából.

- A gazdasági miniszter minden év elején közzéteszi az abban az évben összesen kiadható munkavállalási engedélyek számát, amelyet meghaladó számban nem adható ki engedély.

- Az engedély akkor adható meg, ha a munkavégzés helye szerinti megyében az állást előzetesen meghirdették, és nem jelentkezett rá olyan magyar állampolgár, aki a betöltésére alkalmas („munkaerő-piaci helyzet vizsgálata”). Ez alól mentesül minden román állampolgár a 2001. decemberi magyar–román megállapodás alapján, és a státusztörvény alapján azok a határon túli magyarok, akik magyar igazolvánnyal vagy hozzátartozói igazolvánnyal rendelkeznek – de mindkét esetben csak évente legfeljebb három hónapig tartó munkavállalás céljából;¹⁸ mentesül továbbá évente 700 román és 800 szlovák állampolgárságú „gyakornok” (18–35 év közötti munkavállaló), és 8000 román és 200 szlovák szezonális munkavállaló.¹⁹

15 170/2001. sz. Korm. r.

16 1998. évi LXXII. tv.

17 Az 1991. évi IV. tv. 7.§.-hoz kapcsolódva.

18 2001. évi LXII. tv.

19 Szlovákia: 96/99., Románia: 245/2001., 246/2001. sz. Korm.r.

- Engedély legfeljebb egy évre adható, a meghosszabbításkor újra sor kerül a munkaerő-piaci helyzet vizsgálatára.

A külföldiek foglalkoztatásának szükséges kelléke, hogy a munkavállaló a munkafeltételek, munkaviszonyban töltött idő, a társadalombiztosítási terhek és jogosultságok tekintetében ne szenvedjenek el hátrányokat. A szomszédos államokkal kötött szociálpolitikai együttműködési megállapodások általában valamennyi társadalombiztosítási ellátásra kiterjednek, a jogosultságok megszerzése szempontjából lehetővé teszik a különböző országokban le-töltött szolgálati idők összeadását, és az ellátások határon túlra történő folyósítását.²⁰ A 2001. évi XXXIX. törvény alapján három éves jogszerű tartózkodás után (a tanulmányi célú tartózkodást ide nem értve) korlátlan ideig érvényes letelepedési engedélyt lehet kérni, a határon túli magyarokra azonban a hároméves korlát a törvény értelmében nem vonatkozik. Az engedély megadásának is feltétele, hogy a letelepedni kívánó személy és hozzátartozói megélhetése biztosítva legyen. Aki letelepedési engedélyt kapott, annak nincs szüksége engedélyre a munkavállaláshoz. Vízum, tartózkodási engedély, letelepedési engedély kiadása azonban a törvényes feltételek teljesítése esetén sem feltétlen, hanem a hatóság döntésétől függ.

Az uniós polgároknak 90 napnál hosszabb másik tagállambeli tartózkodás esetén igazolniuk kell, hogy megélhetésük biztosított, és megfelelő egészségbiztosítással rendelkeznek. A tartózkodás helye szerinti tagállam ötéves, megújítható tartózkodási engedélyt állít ki számukra. Az uniós polgár magával viheti házastársát, eltartott leszármazóját és felmenőjét, akik akkor is jogosultak tartózkodásra és munkavállalásra, ha ők maguk nem polgárai az Uniónak.²¹ A tartózkodási jogot egységesíteni szándékozó új javaslat tovább bővíti a tartózkodási jogot: hat hónap feltétel nélküli rövid tartózkodást követően csak nyilatkozatot kell majd tenni a megélhetés és a biztosítás megléte ügyében, négy év után pedig állandó tartózkodási jogot kap majd a másik tagállamba költözött uniós polgár.²² A más tagállamban történő *munkavállalásnak* nincsenek olyan korlátai, mint amilyeneket a magyar jog

20 Szlovákia: 1959. évi 41. sz. tvr., Ukrajna: 1963. évi 16. sz. tvr. Románia: 1962. évi 5. sz. tvr., Jugoszlávia: 1959. évi 20. sz. tvr.

21 1612/68/EGK rendelet, 68/360/EGK, 73/148/EGK, 90/364/EGK, 90/365/EGK, 93/96/EGK irányelvek, háttérjogszabály a Európai Közösséget létrehozó szerződés (EKSz) 18. cikke. Borbély – Lukács: i. m. 176–187. Nem jelenti ez azt, hogy a házastárs és a rokonok az uniós polgár saját tagállamában is automatikusan élveznék ezeket a jogokat: ezt a kérdést stílik kivétellel nem a közösségi jog, hanem továbbra is a tagállam saját joga szabályozza. Id. C-35, 36/82 Morson, Jhanjan v. Hollandia-ügy. Borbély – Lukács: i. m. 190.

22 COM (2001) 257.

(és általában minden állam joga) a külföldiek munkavállalása elé állít. Az uniós polgárok minden tekintetben egyenrangúak a tagállam saját állampolgáraival: nincs szükségük munkavállalási engedélyre, amiből következik, hogy sem időben, sem a hazai munkaerő-piac helyzete szerint, sem összlétszámukban nincs korlátozva munkavállalásuk. Munkafeltételek, díjazás, szociális és adókedvezmények terén, gyermekeik az oktatásban az állampolgárokkal azonos jogokat élveznek.²³ Aki munkát keres, annak legalább hat hónapig feltétlen joga van a tagállamban tartózkodnia.²⁴ Az önálló vállalkozók a munkavállalókhöz hasonlóan a tagállam saját polgáraival egyenrangú bánásmódot élveznek.²⁵ A munkavállalás, vállalkozás szabadsága azonban nem terjed ki a közszolgáltatásra (pl. minisztériumi állás) és a közhatalommal kapcsolatos tevékenységekre (pl. bírósági végrehajtó). A pedagógus munkája viszont nem feltétlenül minősül ilyennek, a tagállamok gyakorlata ingadozó ebben a kérdésben.²⁶ A társadalombiztosítási terhek és jogosultságok más tagállamba átvihetőek, hasonlóan ahhoz, ahogyan ez jelenleg is történik Magyarország és szomszédai között.²⁷

A *nem uniós polgárok* unióbeli munkavállalására, három hónapnál hosszabb ideig tartó tartózkodására jelenleg csak a harmadik pillér keretében született *nem kötelező* ajánlások vonatkoznak, vagyis ez alapvetően tagállami hatáskörbe tartozó kérdés.²⁸ A tartózkodási vízumokat a tagállamok állítják ki és azok csak a kiállító államra érvényesek, ha azonban a schengeni kritériumoknak megfelelően állították ki őket, az érvényesség kezdetétől három hónapig lehet velük a schengeni zóna egészében utazni.²⁹ Közös szabályok vannak jelenleg is a kelet-európai országokkal kötött társulási szerződésekben, amelyek a belépő Magyarország és a kívül maradó szomszédok viszonyát is érintik majd, ezek azonban elhanyagolható jelentőségűek.³⁰ Várható azonban, hogy előbb-utóbb ezen a területen is

23 1612/68/EGK rendelet, EK Sz 39. és köv. cikkek. Borbély – Lukács: i. m. 177.

24 64/221/EGK irányelv; 292/89 A királyi nő v. Immigration Appeal Tribunal ex parte Antonissen-ügy. Borbély – Lukács: i. m. 183.

25 EK Sz 43. és köv. cikkek.

26 147/86 Bizottság v. Görögország-ügy. Kommentárját ld. Forgács András: A személyek szabad áramlása és az oktatás. In: Lukács Éva – Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001, 242.

27 1408/71/EGK, 574/72/EGK irányelvek. Hajdú József – Lukács Éva: Népeségmozgások és szociális védelem az Európai Unióban. In: Lukács Éva – Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001, 274.

28 Official Journal 1996 C 80, 2; 1996 C 274, 3, 7, 10; 1999 C 67, 12. Steve Peers: *EU Justice and Home Affairs Law*. Harlow, Pearson Education, 2000, 84–88.

29 1091/2001/EK rendelet.

30 Lehetne jelentősége a társult országok önálló vállalkozóinak az Unióban való megtelepedését lehetővé tévő szabálynak (1994. évi I. tv., 44. cikk). Jelenleg bolgár, cseh és lengyel

megjelennek majd átfogóbb kötelező szabályok. Az Amszterdami Szerződés hatályba lépését (1999) és az 1999 végi tamperei európai tanácsi csúcserkeztetést követően a Bizottság 2000-ben és 2001-ben közzétette a közösségi bevándorlási politika alapelveire vonatkozó, óvatosan és tág keretek között megfogalmazott javaslatait, kifejezetten utalva arra, hogy sok tagállamnak van történelmi, kulturális kapcsolata nem tagállam országokkal, amire a közösségi szabályozásánál figyelemmel kell lenni; a javaslatok a migráció közösségi szintű ellenőrzését, a gazdasági bevándorlás a kibocsátó országokkal egyetértésben való szabályozását, és a bevándorlók társadalmi integrációjának elősegítését sorolják a főbb elérendő célok közé.³¹ A tartózkodási engedély kiadása a javaslatok elfogadása esetén is a tagállamok hatáskörében maradna, de az odaítélés módjának és a tartózkodási jogoknak egyes vonatkozásait közösségi irányelvek és a Tanács éves iránymutatásai határoznák meg. Mindazonáltal kérdés, hogy ezen a kényes területen van-e esély közös szabályok meghozatalára, ha azok mégoly „szelídek” is lennének. A Bizottság öt év óta próbálkozik ezzel, 1997-ben egy közös irányelv-javaslatba foglalta össze a munkavállalás, önálló vállalkozás, tanulás, és egyéb célból történő tartózkodás, családegyesítés és a letelepedés szabályait, ez azonban időközben lekerült a napirendről.³² Az újabb javaslatok közül pedig eddig csak a családegyesítés lehetőségének közösségi szintű megszilárdítását sürgető, és az alább ismertetett, munkavállalási célú bevándorlásról szóló javaslat látott napvilágot,³³ noha az alapelveket tartalmazó egyik említett dokumentum függeléke szerint 2001 első felében további javaslatok benyújtását tervezték. A szakirodalom az ismételt politikai szándéknyilatkozatok ellenére valószínűtlennek tartja, hogy egyhamar megegyezés szülessen a tartós migráció kérdéseiben,³⁴ addig pedig a tagállami cselekvésnek gyakorlatilag

ügyek vannak folyamatban az Európai Bíróság előtt annak megállapítására, hogy a szabály vajon feltétlen megtelepedési jogosultságot, vagy csak a meglévő korlátozások könnyítését jelenti-e. A szakirodalomnak a főügyészi véleményekre utaló előzetes válasza szerint csak az utóbbiról lesz szó, vagyis a jelenlegi magyarországi szabályoknak legfeljebb kismértékű enyhülése következhet be ezen a területen. Ld. Martin Heidemann-Robinson: An overview of recent legal developments at Community level in relation to third country nationals resident within the European Union, with particular reference to the case law of the European Court of Justice. *Common Market Law Review* 2001/3, 574–575.

31 COM (2000) 757 és COM (2001) 387.

32 COM (1997) 387.

33 A családegyesítésről: COM (1999) 638, majd COM (2000) 624.

34 Heidemann-Robinson: i. m. 528–529.; P. J. Kuijper: Some legal problems associated with the communitarization of policy on visas, asylum and immigration under the Amsterdam Treaty and incorporation of the Schengen-acquis. *Common Market Law Review* 2000/2, 363.

nincs korlátja. Nézzük mégis, hogy a *munkavállalásra* és önálló vállalkozásra vonatkozó bizottsági javaslat³⁵ esetleges elfogadása esetén mire lehetne számítani:

- Munkavállalási engedélyt csak „munkaerő-piaci vizsgálat” után adhatja ki a tagállam, azaz, ha a meghirdetett állást uniós polgárral (ez már mai állapotában is következik a közösségi jogból) vagy a tagállamban már legalább három éve dolgozó nem uniós polgárral nem lehetne betölteni. A sorban utánuk a csatlakozási tárgyalásokat folytató országokból jelentkezők következnenek, emiatt esetleg egy nem magyar nemzetiségű román vagy egy bolgár állampolgárnak előnye lehetne egy kárpátaljai vagy vajdasági magyarral szemben.

- A tagállamok éves keretszám erejéig fogadnának munkavállalási céllal érkező nem uniós állampolgárokat; a keretszám feltöltésénél nemzetiségi, nyelvi alapon nem lehetne hátrányosan megkülönböztetni senkit. Az előnyös megkülönböztetést azonban a tervezet nem tiltja, a keretszám értelmét pedig a tagállam befogadó és integráló képességének korlátjában jelöli meg. Nem lehetetlen tehát, hogy feltöltésénél a határon túli magyarok előnyt élvezhessenek.

- A már alkalmazásban lévő nem uniós munkavállalók munkafeltételek, társadalombiztosítás, szociális ellátások stb. szempontjából az uniós polgárokkal egyenrangú helyzetben lennének. Az egyenlő elbánás elvének kiterjesztése a nem uniós polgár munkavállalókra régóta megfogalmazott célkitűzés, két korábbi és egy új javaslat külön is megfogalmazza az uniós polgárookra vonatkozó szabályozás fontos elemeinek rájuk történő kiterjesztését.³⁶

- A tervezet szerint a tagállamok által kötött kétoldalú szerződések kedvezőbb rendelkezései érvényben maradnának, ilyenekkel tehát a magyarországi munkavállalás mégoly gyenge közösségi befolyásolását is ki lehetne iktatni. A korábban említettek közül ilyen szerződések a Romániával és Szlovákiával kötött „gyakornokcsere” és „szezonális munkavállalási” egyezmények, sőt az „Orbán–Nastase megállapodás” is.

- A tervezettel ellentétes azonban a státusztörvény három hónapos munkavállalásra vonatkozó rendelkezése: mivel nem nemzetközi megállapodás, alighanem hatályon kívül kellene helyezni.

A munkavállalásról szóló, itt elemzett javaslatnak az elfogadása azért sem lenne könnyű, mert jelenleg az Unió több tagállamában van azzal részben vagy egészben ellentétes szabályozás. *Görögországban* például azok a görög

³⁵ COM (2001) 386.

³⁶ COM (1997) 561 és COM (2002) 59 az 1401/71. i., továbbá COM (1998) 394 az 1612/86 r. kiterjesztéséről a nem uniós polgár munkavállalókra.

nemzetiségű albán állampolgárok, akik legalább egyéves vízummal utaztak be az országba, automatikusan – tehát munkaerő-piaci vizsgálat, sőt egyáltalán munkaadói ajánlat nélkül – kapnak hároméves, meghosszabbítható tartózkodási és munkavállalási engedélyt. Ezzel – a rendelet preambuluma ki is mondja – a görög állampolgárokkal egyenlő, és részben az uniós polgároknál is jobb helyzetbe kerülnek, hiszen azoknak a fent ismertetett szabályok értelmében hat hónapos sikertelen álláskeresés után elméletileg el kell hagyniuk az országot.³⁷ Az etnikai hovatartozásról a görög idegenrendészeti törvény 17. cikke szerint kétség esetén a belügyminiszter dönt. *Spanyolországban* az idegenrendészeti törvény preambuluma szerint a spanyol–amerikai, portugál, Fülöp-szigeteki, andorrai, egyenlítői guineai állampolgárok, a gibraltári lakosok, a volt protektorátusi területek lakosai és a szefárd zsidók előnyöket élveznek spanyol kulturális „identitásuk vagy affinitásuk” elősegítésére. Így munkavállalóként 5 helyett már 2 év munkaviszony után kaphatnak a munkaerő-piaci helyzettől függetlenül kiadható öt éves munkavállalási engedélyt, egyéni vállalkozóként pedig a kezdeti engedély kiadásánál előnyt élveznek; az egyéb célú tartózkodási engedélyeknél az általában (közösségi polgárok esetében is) megadható 5 éves helyett 10 éves tartózkodási engedélyre lehetnek jogosultak (18., 23. cikkek és a végrehajtási rendelet 21., 40. cikkek).³⁸ Chile, Peru és Ecuador állampolgárai – kétoldalú egyezmények alapján – a munkaerő-piaci helyzet vizsgálata nélkül, tehát kizárólag a munkaadó alkalmazást kilátásba helyező nyilatkozata alapján kaphatnak munkavállalási vízumot. Figyelemre méltó, hogy az albániai görögök, illetve a szefárd zsidók nem állampolgárság, hanem kifejezetten etnikai-származási alapon élveznek pozitív megkülönböztetést. A *portugál* idegenrendészeti törvény 85. cikke az általános 10 helyett 6 év tartózkodás után teszi lehetővé az állandó letelepedést azoknak, aki portugál nyelvű országok állampolgárai,³⁹ a Zöld-foki Közösség állampolgárai pedig egyezmény alapján „munkaerő-piaci helyzet vizsgálata” nélkül, munkaadói nyilatkozat alapján kaphatnak munkavállalási engedélyt. Hasonló, a közösségi jog szempontjából többé-kevésbé problémás szabályok léteznek több leendő, kelet- és közép-európai tagállamban.⁴⁰

37 1998. évi 4000/3/10 sz. együttes miniszteri rendelet, törvényi háttere az 1991. évi 1975. (idegenrendészeti) törvény.

38 Ley organica 7/1985, Reglamento de ejecucion de la ley organica 7/1985.

39 Lci 244/98.

40 Erről ld. Grúber: i. m. 52–63.

Egyébként a letelepedésre – uniós szóhasználattal a hosszú távú tartózkodásra – vonatkozó szabályok egységesítésére is van javaslat a Tanács napirendjén. E szerint a nem uniós polgárok egy tagállamban eltöltött öt év tartózkodás után – amelybe a tanulással töltött idő csak felerészben számítana bele – tízéves, meghosszabbítható tartózkodási engedélyt kapnának. Ez az illető tagállamban az állampolgárokkal egyenlő bánásmódra jogosítaná őket, beleértve azt is, hogy az uniós polgárokra vonatkozó szabályok szerint tartózkodjanak más tagállamokban.⁴¹ A javaslat elfogadása az előbbi, munkavállalást szabályozni szándékozó javaslatához és más migrációs témájú társaikéhoz hasonlóan meglehetősen kérdéses.

Az uniós migrációs szabályozás mérlege

Az uniós migrációs szabályok magyarországi életbe lépése a szintén *tagállammá váló szomszéd államokban élő* magyarok vonatkozásában jelentős könnyebbséget jelentene:

- A korlátlan munkavállalási jognak gazdasági jelentősége lehet. Például a szlovákiai magyarság döntő többségében a határ mentén él, a várható előnyöket esetleg határ menti munkavállalóként is élvezhetnék azok is, akik nem akarnának Magyarországra átköltözni. A szlovákiai magyarok lakta területeken a munkanélküliség az egyébként is magas szlovákiai átlagot is meghaladja; nem véletlen, hogy az említett kétoldalú gyakornokcsere-egyezmény alapján a szlovákiaiak számára biztosított keret teljesen betelik, míg Magyarországról alig akad jelentkező szlovákiai munkára.⁴²

- A mindkét oldali munkaerő-kereslet megeremtéséhez a határ menti együttműködés keretében uniós támogatást is igénybe lehet venni (ld. a 2. fejezetben).

- A képesítések elismerése az Unión belül a jelenleginél könnyebbé válna (ld. a 3. fejezetben). Ez nem csak a munkavállalók, hanem a diákok mobilitását is megnövelheti.

- Ezek fényében növekedhet a (fiatal) határon túli magyar munkavállalók Magyarországra településének mértéke. Mivel a versenyben jogilag

⁴¹ COM (2001) 127.

⁴² Ónodi Irén: Magyarok munkavállalása az Európai Unióban nemzetközi megállapodások alapján. In: Lukács Éva – Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001, 347.

egyenrangúak lesznek magyarországi társaikkal, itteni érvényesülésük kizárólag személyes döntésük és képességeik függvénye.

- A határellenőrzés kilencedfél évtized utáni megszűnése lélektanilag is jelentős lehet mind a két oldalon.

Az Unió *kívül maradó* szomszédos országokban élő magyaroknak elsősorban a turisztikai, látogatás jellegű beutazásnál kerülnének a jelenleginél nehezebb helyzetbe.

- A schengeni vízumra kötelezett országok állampolgárainak beutazása úgy tűnik, jelentősen megnehezedne. A Vajdaság esetében több, Kárpátalja esetében kevesebb kilátás van arra, hogy ezt a problémát ki lehessen iktatni. Nehezen járható útnak látszik a kishatár-egyezmények továbbfejlesztése, és csak Magyarországra érvényes vízumok kiállítása nemzeti érdekre való hivatkozással. Tartós magyar vízum kiállítása viszont jelenleg az Unió szempontjából problémamentes.

- Schengeni vízummal félévente csak három hónapig tartózkodhatnak a határon túli magyarok az Unióban és így Magyarországon. Ez a probléma azonban könnyen megoldhatóan látszik a lejárt schengeni vízum meghosszabbítása vagy új vízum kiállítása által, mindkét esetben csak magyarországi érvényességgel.

- A határon túli magyarok magyarországi munkavállalását a közösségi jog jelen helyzete szerint csak annyiban érintené a csatlakozás, hogy az uniós polgárok esetleges beáramlása és munkavállalása Magyarországon bizonyos fokig telítene a munkaerő-piacot, és ezért kevesebb munkalehetőség maradna az Unión kívülről érkező magyaroknak. Az uniós jog egyébként ma nem szabályozza ezt a kérdést.

- Bár valószínűtlennek látszik, előfordulhat, hogy a Tanács csatlakozásunkig vagy azután a közeli jövőben elfogadja a Bizottságnak a munkavállalásra vonatkozó javaslatát. Ekkor a státusztörvény munkavállalási kedvezményét – Románia kivételével – meg kellene szüntetni, a kárpátaljai és vajdasági magyarok pedig a csatlakozási tárgyalásokat folytató, de még föl nem vett országok állampolgárainál rosszabb helyzetbe kerülhetnének a magyarországi munkaerőpiacon. A státusztörvény tehát jelenlegi formájában nem ellentétes az uniós joggal, hanem csak – egy, kisebb jelentőségű ponton – azzá válhat.

- Amennyiben azonban Magyarország kétoldalú egyezményeit időben (a csatlakozás, illetve az új szabályok hatályba lépése előtt) továbbfejlesztené, a határon túli magyarokat a magyar állampolgárokkal – és így minden uniós ál-

lampolgárral – egyenlő helyzetbe lehetne hozni a magyar munkaerő-piacon. Ha Magyarország nem kötne további ilyen egyezményeket, az előző két pontban említett hátrányok csak azzal lennének enyhíthetők, hogy Magyarország a külföldi munkavállalók részére megszabott saját keretszáma feltöltésénél előnyösen megkülönböztetné a határon túli magyarokat, ez a pozitív diszkrimináció valószínűleg – de nem biztosan – kivihető lenne.

- Az egyéb (pl. tanulási) célú magyarországi tartózkodás, letelepedés szabályait a közösségi jog belátható időn belül valószínűleg nem fogja jelentősebben érinteni.

- A magyar állampolgárság megszerzése olyan kérdés, ami különösképpen kívül esik az Unió hatáskörén. A Maastrichti Szerződés által létrehozott uniós állampolgárság nem fölváltja a tagállami állampolgárságot, hanem arra ráépül: aki egy tagállamnak állampolgára, az Uniónak is állampolgára.⁴³ A tagállami állampolgárság megszerzéséről kizárólag a tagállamok döntenek.

2. A RÉGIÓK. A HATÁRON TÚLI MAGYAROK KÉPVISELETE AZ UNIÓS INTÉZMÉNYEKBE

Ez a fejezet azt a kérdést vizsgálja, hogy várható-e a határon túli magyarok által lakott területek autonómiafokának növekedése az uniós csatlakozástól. Régióknak minősülnének-e az Európai Unióban szokásos ismérvek szerint, és alanyai lehetnének-e közösségi regionális támogatásoknak. Röviden arra is utalok, hogy az Unió mely intézményeiben jelenhetnek meg választott határon túli magyar képviselők.

A regionális támogatások elosztása az Unióban

A regionális fejlesztést megvalósító öt pénzügyi alap: az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Európai Szociális Alap, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap, a Halászati Orientációs Finanszírozási Eszköz és a Kohéziós Alap (az első négyet szokás strukturális alapoknak nevezni)⁴⁴ 2000 és 2006 között éves átlagban 30 milliárd eurónyi éves költségvetéssel rendelkezik. A regionális támogatások nagy része (az úgynevezett 1. célcsoport) az elmaradott, az Unió egy főre eső átlagos bruttó hazai termékének 75%-át el nem érő régiók fejlesztését szolgálja. A Bizottság a tagállamok által szolgáltatott statisztikai adatok alapján tartja nyilván egy-egy terület fejlettségét, és

⁴³ EKSz 17. cikk.

⁴⁴ EKSz 158. és köv. cikkek.

e szerint dönt a támogatandó régiók listájáról. Három statisztikai területegyeség szerepel a közösségi nyilvántartásokban NUTS⁴⁵ I., II. és III. néven. A regionális támogatások 1. célcsoportjának címzettjei a statisztika szempontjából második legnagyobb NUTS II. egységek, melyek az Unióban átlagosan 1,83 millió fős lakosságot számláló területek.⁴⁶ A Bizottság javaslata szerint – mely a csatlakozó országok területi statisztikai rendszerének kialakítására vonatkozik – az új tagállamokban 800 ezer és 3 millió lakos közötti NUTS II. régiókat kellene létrehozni, a javasolt küszöbötől különleges közigazgatási vagy földrajzi okokból lehetne eltérni.⁴⁷ Ekkora régiókban a határon túli magyar lakosság könnyűszerrel minorizálható, kivéve esetleg az ezen a szinten is jelentős székelyföldi magyar tömböt; Romániában azonban úgy alakítottak ki nyolc, 2–3,8 milliós lakosságszámú NUTS II. régiót, hogy a Székelyföldet a Kárpátok mindkét oldalára kiterjedő „Központ” egységbe sorolták, ezzel megszüntetve magyar többségét. Pedig az Unió majd minden tagállamában vannak 100–300 ezres NUTS II. régiók is, legkisebb ilyen egység a finn Åland-szigetek 30 ezres lakosságszámmal. A Régiók Bizottsága – mely közösségi szinten hivatott arra, hogy a helyi és regionális érdekeket megjelenítse – a bizottsági javaslat módosítását indítványozta, és az autonóm területeknek az eredetileg nagyrégióknak járó NUTS I. státuszt adna akkor is, ha azok méretük alapján csak a II. vagy III. kategóriába tartoznának.⁴⁸ A különleges kis-regiók kialakítása azonban nem a Közösségtől, hanem kizárólag a tagállam közigazgatási rendszerétől függ, a tagállamon belüli erőviszonyok kérdése.

A regionális támogatások kisebbik része – az úgynevezett 2. célcsoport – szerkezetátalakítási nehézségek orvoslására szolgál, legyen szó hanyatló ipari, mezőgazdasági vagy halászati területekről. E célcsoport esetében a Bizottság meghatározza, hogy egy-egy tagállam lakosságának mekkora hányada részesíthető a támogatásból, de a tagállam határozza meg, hogy melyek legyenek a címzett területek. A munkaerő-piaci nehézségek leküzdését szolgáló 3. célcsoport és a Kohéziós Alapból származó támogatások címzettjei eleve a tagállamok.⁴⁹ Mindebből az következik, hogy a regionális támogatások kedvezmé-

45 Nomenclature des unités territoriales statistiques, a területi egységek statisztikai névjegyzéke.

46 Horváth Gyula: *Európai regionális politika*. Budapest-Pécs, Dialóg-Campus, 1998, 501.; Király Miklós: *A diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság joggyakorlatában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998, 339. és kövk.

47 COM (2001) 83.

48 *Bulletin of the European Union* 11/2001, 1.3.11.

49 Kende Tamás - Szűcs Tamás: *Az Európai Unió politikái*. Budapest, Osiris, 2001, 69.

nyezettje vagy a tagállam egésze, vagy egy NUTS II. régió egésze: ez pedig egyik esetben sem lehet valamilyen elsősorban magyar jellegű terület.

Kifejezetten magyar többségű egységek csak a NUTS III. szinten jelenhetnek meg. Míg a NUTS II. vagy NUTS I. egységeket sok tagállamban – megfelelő nagyságú közigazgatási egységek hiányában – több közigazgatási egység összevonása alkotja, a NUTS III. a mai gyakorlat és a Bizottság említett javaslata szerint is a tagállamban eleve létező valós közigazgatási egységekkel megegyező terület. Átlagos lakosság száma az Unióban 340 ezer fő, de minden tagállamban vannak 100 ezernél kisebb, akár 20, 30 vagy 40 ezres NUTS III. egységek is. A bizottsági javaslat 150 és 800 ezer fő közötti nagyságban határozná meg az új tagállamokban kialakítandó egységeket, amiktől itt is el lehetne térni a NUTS II.-nél említett okokból. Szomszédaink jelenlegi közigazgatási rendszere szerint Romániában vannak magyar többségű ilyen egységek (megyék). A NUTS III. szint viszont a jelenlegi támogatási rendszerben nem játsszik a II.-höz hasonló szerepet.

A határon túli magyar közösségek szempontjából nem kedvező az a tény sem, hogy a támogatások *tagállamon vagy NUTS II. régióon belüli* felhasználásáról is a tagállamok központi szervei döntenek. 1988 után a Bizottság – saját pozícióját erősítendő a tagállamokkal szemben – kísérletet tett arra, hogy mobilizálja a helyi és regionális civil szereplőket, és a regionális fejlesztési programok kialakításának jogát fokozatosan a tagállamok helyett egyfelől közösségi, másfelől állam alatti szintre helyezze; a 90-es évek derekától azonban a tagállamok sikerrel állták útját ennek a törekvésnek.⁵⁰ Jelenleg a nagyobb jelentőségű támogatások elosztásáról Németország és Belgium kivételével minden tagállamban a központi kormány dönt, a kisebb támogatásokat regionális szinten osztják szét, de szigorú központi ellenőrzés mellett; akad olyan tagállam is, ahol minden pénzfelhasználásról a központi kormányzat dönt.⁵¹ A civil „partnerség” követelménye 2000-től elvileg újra előtérbe került, legújabbban azonban a támogatási programok lebonyolítására minden tagállamban külön hatóságot állítottak föl, ami ismét csak a döntési jogosultságoknak a tagállami szinten való koncentrálódását segíti elő a közösségi és helyi szint rovására.⁵² A jelen állapot szerint tehát a határon túli magyarság valószínűleg pontosan akkora részt tudna kiharcolni magának a közösségi regio-

50 2052/88/EGK rendelet. Bache, Ian: *The Politics of the European Union Regional Policy*. Sheffield Academic Press, 1998, 137–143.

51 Horváth: i. m. 297–298.

52 Kende – Szűcs: i. m. 72. 78.

nális támogatásokból, amekkora részt a hazai erőforrásokból kiharcol magának: a közösségi jog ehhez kevés támogatást nyújtana. Van ugyan példa arra, hogy régiók, sőt helyi önkormányzatok az Európai Bíróság előtt próbálnak fellépni a jogaikat vagy érdekeiket sértő döntések ellen és számukra kedvező döntések elmaradása esetén. Eddig kb. negyven ilyen per indult, a közösségi jog alapján azonban csak akkor van esély kedvező bírói döntésre, ha az önkormányzat megfelelő autonómiafokkal bír ahhoz, hogy a közösségi jog kritériumai szerint a bíróság előtti eljárás kezdeményezője lehessen,⁵³ és nem pusztán egy általános jogelvre – diszkrimináció-tilalom, arányosság követelménye – vagy gazdasági érdekre – pl. a terület számára fontos iparág vagy munkavállalói réteg helyzete – hivatkozik, hanem a közösségi jogban szereplő, a területre vonatkozatható konkrét kedvezmény vagy elv megsértésére. Például sikeresek voltak azok a perek, amelyeket egyes tagállamok tengerentúli területei indítottak az EK Sz kifejezetten rájuk vonatkozó IV. része szabályainak megsértése miatt.⁵⁴

Az elmondottak alól kivételt képeznek azok a programok, amelyek a határon átnyúló együttműködések támogatását szolgálják. Az Európai Uniónak INTERREG és PHARE CBC nevű két nagy és tucatnyi egyéb ilyen programja van. A nemzetközi kereteket nem az Európai Közösségek, hanem az Európa Tanács fektette le két évtizeddel ezelőtt egy keretegyezmény formájában. Ennek alapján 1995-ben Európában 49 ilyen együttműködés létezett helyi vagy regionális önkormányzatok, gazdasági és civil szereplők között, a környezetvédelemtől a munkahelyteremtésen át a turizmusig sokféle területre kiterjedően. Magyarországon az évtized végére nyolc állandó határ menti együttműködés alakult ki (pl. Nyugat-Pannónia Eurorégió, Duna-Maros-Tisza Regionális Együttműködés, Kassa-Miskolc Euro régió).⁵⁵ A közösségi programok mind az Unió belső, mind külső határain működő együttműködések számára elérhetők, sőt az Unióval határos területek gazdasági, infrastrukturális, humán fejlesztésére is felhasználhatók. Ezek a pénzforrások tehát mind az Unión belülre kerülő, mind pedig az Unió határáként funkcionáló magyar–magyar határvidékek számára igénybe vehetők

53 EK Sz 230. cikk (4). bek. és 232. cikk (3). bek.

54 Pl. T-32,41/98 *Nederlandse Antillen v. Bizottság*, T-310/97 R *Nederlandse Antillen v. Tanács*. Piet van Nuffel: What's in a Member State? Central and Decentralized Authorities before the Community Courts. *Common Market Law Review* 2001/4, 872. 887–890.

55 Horváth: i. m. 254.; Stephanie Sersli – Kiszél Vilmos: *A határon átnyúló együttműködés irányvonalai*. Ipoly Unio, 2000.

lennének, illetve ez részben már ma is lehetséges. E körülmény jelentős gazdasági és politikai haszonnal járhat a határon túli magyarok számára. Ez a fajta közösségi támogatási mód a fent tárgyalt regionális támogatásokkal ellentétben politikai szempontokat is magába foglalhat, egy-egy problémás területre az Unió esetleg külön pénzforrásokat is mozgósít, példa erre a belső ír határ-régiókat támogató PEACE program.⁵⁶

Képviselet a Régiók Bizottságában és az Európai Parlamentben

Az Európai Unióban a Régiók Bizottsága hivatott a helyi és regionális érdekek megjelenítésére. A bizottság szerepe az uniós döntéseket kísérő véleményalkotásra korlátozódik, bár erre az alapító szerződések elmúlt évtizedbeli módosításai folytán egyre több területen jogosult.⁵⁷ Tagjait a tagállamok javaslatára nevezi ki a Tanács, de jelenleg gyakorlat, a Nizzai Szerződés hatályba lépése után pedig előírás lesz, hogy a tagállamok csak olyan személyeket javasolhatnak, akiket előzőleg az önkormányzati választáson megválasztottak helyi vagy regionális szinten. Hazai mandátumuk megszűnésével a bizottsági tagság is megszűnik.⁵⁸ A bizottság létszáma – jelenleg 222 fő – és az ebből következő tagállami keretszámok azonban csak akkor teszik lehetővé a tagállam területének arányos képviseletét, ha decentralizált államról van szó. Ekkor ugyanis valószínű, hogy régióinak száma kisebb, mint a bizottsági helyeinek a száma: például a 21 német vagy a 9 osztrák land mindegyikének van egy-egy képviselője. A centralizált államok, így például Finnország, Görögország, Írország regionális szint hiányában helyi szinten megválasztott képviselőket küldenek a bizottságba, ami eleve esetleges a területi eloszlás szempontjából. A Nizzai Szerződéshez csatolt 20. számú nyilatkozat szerint Szlovákia 9, Románia 15 helyet kapna a bizottságban. Ennek fényében magyar helyi vagy középszintű képviselő csak a tagállamon belüli politikai erőviszonyok függvényében kerülhetne be a kinevezettek közé.

Az Európai Parlamentben Szlovákia 13, Románia 33 képviselői helyely bírna csatlakozása esetén az említett nizzai nyilatkozat szerint. A Parlament képviselőit a tagállamokban tartott általános és közvetlen európai parlamenti választások útján választják meg, a választás rendszerét a tagállam határozza

⁵⁶ Bajtay Péter: A határmenti együttműködés gyakorlati módszerei és tapasztalatai Nyugat-Európában. In: 18. Szervezéstudományi Akadémia a határon átnyúló régiók fejlesztéséről. Nyíregyháza, 1997. 13–20.

⁵⁷ EK Sz 263. és köv. cikkek.

⁵⁸ Jan Kottmann: Europe and the Regions: Subnational Entity Representation at Community Level. *European Law Review* 2001/2, 168–169.

meg, tagállamokban az arányos, listás rendszer az általános. Ebből kiindulva Szlovákiában 1–2, Romániában 2–3 magyar európai parlamenti képviselői mandátumra lehetne számítani. Az Unió összes többi politikai szervébe a tagállamok kormányai jelölik ki képviselőiket.

Az uniós regionalizmus mérlege

Bár a regionális támogatások anyagi jólétet előmozdító hatásából természetesen részesülnének azok a határon túli magyarok, akik az Unióba bekerülő országokban élnek, az erőforrásokhoz csak a központi kormányokon keresztül jutnának. Ezért véleményem szerint jelentősebb politikai haszon sem várható a regionális politikából.

- A támogatások címzettje a jelenlegi rendszer szerint a NUTS II. régió, amely méreténél fogva csak a Székelyföld esetében lehetne magyar jellegű, ha a román politika ezt lehetővé tenné.

- A közösségi regionális támogatások elosztása a központi kormányok döntésén múlik: a jelen gyakorlat szerint nem lehetne Pozsonyt vagy Bukarestet megkerülve pénzhez jutni. Kivétel a határon átnyúló együttműködések támogatása.

- A NUTS III. szintű régiók között Romániában lennének magyar többségűek, ennek a szintnek azonban jelenleg inkább csak statisztikai jelentősége van.

- A Régiók Bizottságába és az Unió intézményeibe csak a szomszéd országok belső politikai helyzetének függvényében kerülhetne magyar képviselő. Az Európai Parlamentben viszont Szlovákia esetében 1–2, Románia esetében 2–3 magyar képviselői helyre lehetne számítani.

3. AZ UNIÓS JOG NÉHÁNY TOVÁBBI VONATKOZÁSA

Az Unió magját képező Európai Közösség fő célkitűzése az egységes piac, az ún. „négy szabadság” megteremtése: az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke akadálytalan mozgása az Unió belső határain keresztül. A személyek szabad mozgásának a témába vágó részeivel a tanulmány 1. fejezete foglalkozott. Az egységes piac néhány további vonatkozása is jelentős lehet a határon túli magyarok kisebbségi létének szempontjából. Ilyenek például a „transzeurópai hálózatok”, amelyek az Unió területét átfogó közlekedési, távközlési és energia-hálózatok.⁵⁹ Fejlesztésük azért közösségi cél, mert a határok eltű-

⁵⁹ EKSz 154. cikk.

nése által keletkező egységes belső tér előnyeit a gazdaság szereplői, a régiók, a települések és az uniós polgárok ezek segítségével jobban ki tudják aknázni. A transzeurópai hálózatok a magyar településterületnek az Unión belülre kerülő része tekintetében megkönnyítenék a Magyarország és a szomszédos uniós tagállamokban élő magyarok közötti kapcsolattartást is. Az egységes piac kulturális vonatkozásai közül jelentősége lehet a határon átnyúló televíziózásra és az oktatásra vonatkozó szabályoknak.

Közlekedés

A közúti árufuvarozás területén a közösség a nemzetközi fuvarozók számára az egész közösségre érvényes engedélyt vezetett be. Aki ilyenrel rendelkezik, az Unió minden tagállamában az ottani fuvarozókkal azonos feltételek – pl. úthasználati díjak – mellett végezhet nemzetközi, sőt belföldi fuvarozást.⁶⁰ Ez utóbbit – tehát egy állam két pontja közötti fuvarozást egy nem abban az államban honos fuvarozó által – a szaknyelv „kabortáznak” nevezi, s az államok általában nem engedik meg saját fuvarozóik gazdasági érdekeinek védelme céljából. Az Unióban a kabotázs megengedettsége viszont a szolgáltatások szabadságából következik. A közúti személyszállítás szabályozása ehhez hasonló: a közösségi személyszállítási engedély birtokosai nemzetközi menetrend szerinti vonalakon, belföldi vonalon pedig speciális menetrend szerinti járatokon (pl. munkás- vagy iskolabuszok) végezhetnek kabotázst.⁶¹ Például a VOLÁNBUSZ meghosszabbíthatja egy-egy járatát egy szomszéd országbeli célpontig úgy, hogy a határ és a végállomás között is megáll a megállóknál; a vonal működtetése így gazdaságosabb lehet, a határmenti régiók összeköttetése pedig megjavulhat. Hasonló szabályok vannak a hajóforgalomra is.⁶² A vasúti közlekedésben a közösség célkitűzése, hogy a hálózat (a sínek) és a szerelvények működtetését elválassa egymástól. Így lehetővé válik, hogy egy állam vasúti hálózatán bármely más tagállamban működő vasúttársaság vonatokat közlekedtesse. A szabályok előírják, hogy a sínhálózatot minden jelentkező számára azonos feltételek és díjszabás mellett kell rendelkezésre bocsátani.⁶³ Ebből fakadóan például a MÁV szerelvényei a mainál könnyebben közlekedhetnének szomszédos uniós tagállamokban is. A köz-

60 EKSz 70. és köv. cikkekk; 881/92/EGK, 3118/93/EGK rendeletek.

61 684/92/EGK, 12/98/EK rendeletek.

62 3921/91/EGK rendelet.

63 91/440/EGK, 2001/14/EK irányelvek.

úti és vasúti személy- és áruszállítás adminisztratív korlátainak lebontása persze csak lehetőség, a megvalósulás gazdasági racionalitás kérdése. Mégsem lehetetlen, hogy megelégnélkül határmenti kapcsolatok esetén jelentősége lehet e szabályoknak. A közlekedési infrastruktúra fejlesztése kiemelt közösségi cél, a '90-es évek második felében 14 transzeurópai hálózatfejlesztési célkitűzést támogattak közösségi forrásokból; a közösség által számontartott 19 összeurópai főközlekedési útvonalból 9 a Kárpát-medencén is áthalad, így ezek fejlesztésének európai közösségi támogatása is remélhető.⁶⁴

Távközlés

A vasúti közlekedéshez hasonlóan itt is a hálózatot működtető távközlési szervezet és a szolgáltató szétválasztása a közösség követelménye. Vezetéken jeleket továbbító (telefon, kábel-TV) vagy műholdon, illetve rádióhullámon (rádió, TV, mobiltelefon) sugárzó szervezetek egyaránt kötelesek hálózatuakat más szolgáltatóknak bérbe adni. A közösségi szabályok gondoskodnak az egyenlő és méltányos versenyfeltételekről, és arról, hogy a hálózatok egymással megfelelő módon összekapcsolhatók legyenek a fogyasztók kiszolgálása érdekében.⁶⁵ E szabályok biztosíthatják Magyarország és a szomszédos uniós tagállamokban élő magyarok közötti információáramlás akadálytalanságát és azt, hogy ez ne legyen költségesebb, mint a határokon belüli információáramlás. A technikai haladás e szabályoknak növekvő jelentőséget kölcsönözhet.

A határon átnyúló televíziózás

Az Unióban a műsorszolgáltató alapítási helye szerinti államnak kizárólagos joga van arra, hogy a szolgáltató (TV-csatorna) működési feltételeit meg szabja, és törvényes működését ellenőrizze. Ebből az elvből az következik, hogy egy másik tagállam – rendkívüli körülmények kivételével – nem befolyásolhatja a TV-csatorna működését azon az alapon, hogy műsora ebben a másik tagállamban is fogható; ez még akkor is így van, ha az adás kifejezetten, szándékosan és kizárólag a másik tagállam közönségét célozza meg. A tagállamoknak lehetővé kell tennie más tagállamokbeli TV-adások tovább sugárzását és vételét.⁶⁶

64 Kende-Szűcs: i. m. 272–277.

65 90/387/EGK, 90/388/EK, 97/33/EK irányelvek.

66 89/552/EK irányelv. Kende-Szűcs: i. m. 436–442.

Oktatás

A migrációról szóló fejezetben leírtak szerint az Unió más tagállamából érkező munkavállalót nem lehet hátrányosan megkülönböztetni az állam saját polgáraitól. Ebből fakadó jogainak egyike, hogy iskolaköteles korú gyermeke a tagállamban az ottani feltételek szerint jogosult az általános és a középfokú oktatásban való részvételre.⁶⁷ A felsőfokú oktatásban való részvétel minden uniós polgár joga az illető tagállamban szokásos feltételek szerint, tagállami állampolgárokkal egyenlő feltételek mellett, ami például azt is jelenti, hogy ha a felsőfokú oktatás egy tagállamban ingyenes, akkor ott más tagállamok polgárai is ingyen járhatnak főiskolára-egyetemre.⁶⁸

Mindennek akkor van értelme, ha az egyik tagállamban megszerzett végzettséget és szakképesítést (szakképzettséget) a többi tagállam is elismeri. A közösségi jog ezt a személyek szabad mozgásának követelményéből vezeti le. A jelenlegi *magyar szabályozás* szerint a 2001. évi C. tv. alapján a végzettségek elismerésének alapja a külföldi oktatási intézménybeli képzés idejének és szintjének azonossága a megfelelő hazai képzés idejével és szintjével. Szakképesítés elismeréséhez viszont a képzés tartalmának, szakmai és vizsgakövetelményeinek a hazaival való megfeleltethetősége is szükséges, eltérés esetén szakmai gyakorlatot, vizsgát lehet előírni. A szomszédos államok viszonylatában kétoldalú egyezmények módosítják a képet: a szlovákiai, ukrainai, jugoszláviai alsó, közép- és felsőfokú végzettségek ezek szerint feltétel nélkül egyenértékűek a magyarországiakkal, Románia esetében az elismerés az általános szabályok szerint lehetséges. A szakképesítések elismerése minden esetben a hazai törvény alapján történik.⁶⁹ A *közösségi szabályozás* hasonló ehhez, de ott a tagállamnak kötelessége elismerni minden, honosításra benyújtott oklevelet – sőt bizonyos esetekben a nem iskolai képzésben, hanem igazolt gyakorlat útján szerzett ismereteket is –, legfeljebb, ha a képzés idejét vagy tartalmát tekintve különbséget állapít meg, maximált időtartamú alkalmazkodási időszakot vagy alkalmassági vizsgát írhat elő, és a kettő közötti választás joga a kérelmet benyújtó uniós polgárt illeti meg.⁷⁰

67 1612/88/EGK rendelet.

68 293/83 Gravier v. Liège-ügy. Király Miklós (szerk.): *Az Európai Közösségi kereskedelmi joga*. KJK, Budapest, 1999, 91.

69 Szlovákia: 60/1991., Ukrajna: 14/1999., Románia: 102/99. sz. Korm. r., Jugoszlávia: 23/1981. sz. MT r.

70 89/48/EGK, 92/91/EGK, 99/42 EK irányelvek; néhány szakma honosítási kérdéseit külön irányelv szabályozza.

SZEMLE

KOVÁCS GÁBOR

A Bibó István Szellemi Műhely

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején Bibó István nevét gyakorta emlegették; nem csupán tudományos publikációkban hivatkoztak rá sűrűn, hanem sajtóban, rádióban, televízióban, az akkortájt újjászerveződő közéletben is. Sokan már Bibó-reneszánshról beszéltek. Úgy tűnt, hogy életművére, szellemi és morális teljesítményére nemcsak a magyar társadalomtudománynak, hanem a politikának – utóbbin a köz dolgairól való együttes gondolkodást és cselekvést értve – is szüksége van. A rendszerváltás mézeshetei (hónapjai) múltán aztán hamarosan világhossá vált, hogy Bibó integráló jellegű, a rossz alternatívákat felszámolni akaró személyiségével és munkáival a régi szembenállásokba meglepően gyorsan belemerülő magyar közélet nem tud és nem is akar bármit is kezdeni.

A Bibó István Szellemi Műhely gyökerei ezekbe az évekbe, a 90-es évtized elejére nyúlnak vissza. 1992. november 5–7. között Szegeden Dénes Iván Zoltán kezdeményezésére a legkülönbélebb szakterületek szakemberei gyűltek össze, hogy ki-ki a saját szakmája szemszögéből értelmezze Bibó István életművét. A meglepően nagy számban megjelenő érdeklődők történészek, szociológusok, filozófusok, jogfilozófusok, klasszika-filológusok és írók Bibó-értelmezéseit hallhatták. A konferencia anyaga a következő évben, 1993-ban *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről* (Pécs, Tanulmány Kiadó) címmel kötettté formálva is megjelent. Ennek előszavában Dénes Iván Zoltán a szűkebben vett szakmai szempontokon túlmenően a következőkben jelölte meg a bibói *oeuvre* aktualitását: „(...) a birodalom és az általa fenntartott rendszerek összeomlása után elmaradt az emberi méltóság forradalma, a nyomasztó és hazug tekintélyek alóli felszabadulás élménye. (...) a szabadság ügye és a közösség ügye akkor lesz egy ügy, ha mi magunk szembenézőnk saját úrhatnám szolgareflexeinkkel és szabad (tehát fele-

lős) emberekké válunk. Olyanokká, akik nem csupán elutasítják azt, hogy az úr és szolga szerepei között válasszanak. Olyanokká, akik a saját és a mások görceit fel tudják oldani.”

A későbbiekben kiderült, hogy a szegedi konferencia és azt ezt követő kottet jó alapot jelentett egy tartósnak bizonyuló szakmai műhelymunkához. 1996 őszén Dénes Iván Zoltán ösztönzésére – aki azóta is a vállalkozás vezetője és spiritus rectora – a könyv szerzői közül jónéhányan összegyűltek és elhatározták egy olyan szellemi műhely megalapítását, amely Bibó István életművének, továbbá a magyar politikai eszmetörténeti tradíciónak a feldolgozását és az egyetemes eszmetörténet kontextusában való elhelyezését tűzi ki céljául. Az „alapító atyák” különböző generációkat és tudományterületeket képviseltek. Jelen volt többek között Litván György történész, Bibó egykori fogolytársa és barátja, Kende Péter, az a politikai szociológus szakember, aki a berni Bibó-kiadás egyik szerkesztője volt, Dénes Iván Zoltán eszmetörténész, az életmű egyik legrégebbi kutatója, a fiatalabb generációk képviselői közül Balog Iván szociológus és Kovács Gábor filozófiatörténész. A későbbiekben a Műhely több állandó taggal bővült. Állandó tagok: Percz László, a magyar filozófiatörténet kutatója, Lányi Kamilla közgazdász, Fekete István mérnök, a Bibó-életmű alapos ismerője, valamint a 20–30-éves egyetemista vagy frissen diplomázott, doktori disszertációján dolgozó legifjabb generáció kutatói: Trencsényi Balázs, Péntes Ferenc, Tóth László, Lugosi András, Rácz Sándor, újabban pedig Cserne Péter, Tattay Szilárd. A Műhely működésével kapcsolatos nem kevés szervezőmunkát az Alapítvány egyik kurátora, Nagy Erzsébet végzi nagy ügyszeretettel és kitartással.

A résztvevők alapvető célja az volt, hogy egy olyan tudományos műhelyt hívjanak életre, amely a hivatalos magyar tudományos élet keretein kívül, annak bürokratikus korlátait meghaladva kíván demokratikus szocializációs mintát közvetíteni. A Műhely támogatására a Műhely tagjai létrehozták a *Szellemi Köztársaságért Alapítványt*. Ennek alapító okirata a következőkben jelöli meg a követendő célokat:

- a demokratikus viselkedési, magatartási és közéleti kultúra, a pozitív egyéni és közösségi magatartásminták, az egyenrangú emberi kapcsolatok feltételei, az együttműködési készségek fejlesztése;
- a *Bibó István Szellemi Műhely* kiemelt támogatása;
- Bibó István életművének, szellemi örökségének feldolgozása, illetve az ehhez kapcsolódó tudományos tevékenység, kutatás végzése, támogatása;

– az európai és észak-amerikai szellemi örökség, a zsidó-keresztény alapozottságú demokratikus politikai kultúra, az euroatlanti gondolat tudományos igényű népszerűsítése, az Európai Unióval kapcsolatos kutatások ösztönzése;

– a totalitárius rendszerekkel és a terrorizmussal szembeni demokratikus összefogással, így az Észak-atlanti Szerződés (NATO) szervezetével összefüggő kutatások elősegítése;

– a kisebbségi léttel, a kollektív jogokkal kapcsolatos európai kérdések feltárása;

– a XIX–XX. századi észak-amerikai, európai és magyar demokratikus eszmetörténeti örökség ápolása, feldolgozása, összehasonlító vizsgálatok elvégzésének ösztönzése;

– az előző pontokban célként meghatározott témákban tudományos konferenciák, tanulmányi napok szervezése, lebonyolítása;

– az Alapítvány céljainak megvalósítása során összeállított és megírt könyvek, jegyzetek, tanulmányok megjelentetése, kiadása és az ezzel kapcsolatos feladatok elvégzése;

– a kiadott könyvek médiában, nyilvánosság előtti bemutatása, könyvbemutatók szervezése, lebonyolítása, és az ehhez kapcsolódó munkák ellátása.

A Bibó István Szellemi Műhely az 1996–2002 közötti időszakban Bibó István életművének feldolgozását, tanulmánykötetek kiadását, illetve monográfiák megírásának inspirálását és támogatását, másrészt a bibói életmű eddig kiadatlan szövegeinek kritikai kiadását tűzte ki elsődleges célként. Kezdetől fogva világos volt, hogy ez hosszú távú, rendszeres és összehangolt munkát igényel. Az eltelt évek során a munkarend úgy alakult, hogy a tagok és a meghívott résztvevők havi rendszerességgel találkoznak (jó ideje a Goethe Intézetben, a hónap első csütörtökén) és minden alkalommal megbeszélnek két tanulmányt, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a Műhely kutatási programjához. Ezek a dolgozatok nem kizárólag a Bibó-életművel foglalkoznak, témájuk felöleli a magyar és egyetemes politikai eszmetörténet legkülönbözőbb tárgyköreit. Az összejöveteleken nemcsak a tagok írásainak megvitatása történik; a Műhely nyitott bármely szerző számára, az egyetlen elvárás az, hogy a munka eleget tegyen a szakmai igényesség ismérveinek. A dolgozatok opponenseiként a Műhely neves szakembereket kér fel. Egy-egy ülésen a szerzők röviden ismertetik munkájuk gondolatmenetét, ezt követően az opponensek mondják el véleményüket, végül pedig nyílt vita következik. Hosszabb távon kialakult egyfajta működési stratégia: a tevékenység eddigi

gerincét alkotó Bibó-kutatás eredményeinek ismertetése egymást követő konferenciákon történt meg, a kutatási periódusokat pedig tanulmánykötetek zárták le. A Műhely gondozásában eddig megjelent kötetek: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, 1999.; *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.; Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.; *Uő: Európai mintakövetés - nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. A Műhely működésének sikerét tehát az eddig megjelent tanulmánykötetek, valamint a két monográfia bizonyítják, de a Műhely ösztönzésére jelenleg is számos további monografikus igényű dolgozat készül, melyeknek megjelenése a közeljövőben várható. A Műhely által szervezett legutóbbi konferenciák: a 2000. február 4–5-én Budapesten a Goethe Intézetben tartott konferencia, amelyen a *Megtalálni a szabadság rendjét* című tanulmánykötet anyagainak megvitatása történt meg, valamint az ugyancsak Budapesten 2001. október 10–12. között lebonyolított, illetve a Debreceni Egyetem Jog- és Államtudományi Intézetével közösen 2002. április 19–20-án tartott debreceni konferencia. 2001 októberében a Műhely több kutatója előadást tartott az olaszországi Trentóban összehívott nemzetközi Bibó-konferencián.

Mivel a tanulmánykötetek megjelenésével a bibói életmű már nagyon is időszerű feldolgozása lényegében megtörtént, így a Műhely a továbbiakban új célt tűzött ki maga elé: a közeljövőben olyan interdiszciplináris tudományos kutatócsoporttá szeretne válni, amely az európai és a magyar felsőoktatás megújításának is alapjául szolgáló *Bolognai Nyilatkozat* célkitűzéseit vállalja fel. Ebben a vonatkozásban a legújabb fejlemény az, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézete 2002. szeptembere óta helyet biztosít a Műhely számára. Ugyancsak lényeges előrelépés e tekintetben a Debreceni Egyetemmel kötött együttműködési szerződés.

A Bibó István Szellemi Műhely másik deklarált célja a továbbiakban is egy olyan demokratikus szocializáció meghonosítása Magyarországon, amelyben nem függőségi viszonyok és érdekcsoportok határozzák meg az egyének helyzetét, hanem az egyenrangúságon alapuló együttműködés szándéka. Ebben az együttműködésben pedig egyetlen kritérium van csupán, ez pedig a teljesítmény. A cél az, hogy a Műhely keretein belül végzett tudományos munka segítségével fel lehessen oldani az elmúlt évtizedek magyar és kelet-európai történelmének nagy teherterét jelentő közösségi traumákat (po-

litikai diktatúrák), melyek megnehezítik a demokratikus közösségi gondolkodás és magatartás kifejlődését. A Műhely eddigi, hét éves története bizonyítja ennek a típusú szocializációnak a megvalósíthatóságát és inspiráló hatását, hiszen a Műhely munkájában kiemelkedő teljesítményt nyújtó, tapasztalt kutatóktól, tanszékvezető egyetemi tanároktól kezdve PhD-hallgatókig és egyetemistákig (akik között budapestiek éppúgy vannak, mint vidékiek és külföldiek) mindenki egyenrangú félként vesz részt.

STEFANO BOTTONI

Széljegyzetek egy konferenciához

2002. október 3–6. között alkalmam volt részt venni Bukarestben a *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989* (Románia és a Varsói Szerződés, 1955–1989) című nemzetközi konferencián, melyet a washingtoni *Woodrow Wilson International Center for Scholars* által irányított *Cold War International History Project* (CWIHP), a zürichi *Center for Security Studies and Conflict Research* és a bukaresti *Institutul pentru Politică de Apărare și Istorie Militară* közösen szervezett.¹

Mielőtt a munka menetét leírnánk, és az eredményeket elemeznénk, érdemes szót ejtenünk a konferenciát finanszírozó intézményről és a szervezés körüli nehézségekről.

A CWIHP 1991-ben indult Voitech Mastny, a kiváló történész irányításával, azzal a céllal, hogy a hidegháború és a kelet–nyugati kapcsolatok történetének megértéséhez szükséges, korábban hozzáférhetetlen primér forrásokat világszerte elérhetővé és használhatóvá tegye a kutatók számára.² A pro-

1 A munkában olyan jelentős külföldi kutatók mellett, mint Voitech Mastny, Christian Ostermann (a CWIHP jelenlegi igazgatója), Dennis Deletant és Békés Csaba, részt vettek az utóbbi évtized legaktívabb román jelenkorkutató történészei (Mihai Retegan, Ioan Scurtu, Ioan Chiper, Liviu Țirau, Virgiliu Țarau, Marius Oprea, Lavinia Betea, Dan Cătănus), politológusok (Stelian Tănase, Andrei Miroiu, Adrian Nicolescu), a legfontosabb romániai levéltárak igazgatói – Mihai Corneliu Lungu (Román Nemzeti Levéltár), Dumitru Preda (a Külügyminisztérium levéltára), Gheorghe Onișoru (a CNSAS, a Securitate levéltárának tanulmányozására alakult nemzeti bizottság) és Alexandru Oșca (a Honvédelmi Minisztérium levéltára) –, valamint egy hadtörténészekből álló népes delegáció (Mihail E. Ionescu – a bukaresti intézet igazgatója, Petre Otu, Alexandru Duțu, Vasile Popa).

2 A CWIHP honlapjáról (<http://cwihp.si.edu>) ingyen letölthetők a legújabb levéltári kutatásokról szóló vitaanyagok (*working papers*). A magyar közönség előtt leginkább érdeklődésre számot tartók közül érdemes kiemelniük: Csaba Békés, „The 1956 Hungarian revolution and the world politics” (WP nr. 16), és a legfrissebbeket: Vladimir Tismăneanu, „Gheorghiu-Dej and the

jekt immár tíz éve finanszíroz, illetve nyújt tudományos és logisztikai támogatást levéltári kutatásokhoz az egész világon, különösen Közép-Kelet-Európában, a volt Szovjetunióban és az ázsiai térségben. Számos országban alakultak fiilálék, partner intézetek; többek között Magyarországon a *Cold War History Research* független kutató műhely, Békés Csaba, az '56-os Intézet munkatársa vezetésével. Az erőfeszítéseknek köszönhetően a hidegháborúval és a nemzetközi kapcsolatok fejlődésével foglalkozó történetírás számottevően előrelépett. Románia a NATO és az Európai Unió tagságára jelölt országok közül az egyetlen, amelyben a CWIHP mindmáig nem tudta beindítani a hivatalos tudománnyal való szakmai együttműködés mechanizmusát. Ennek oka az érvényben lévő hivatalos levéltári előírások. Ezek a normatívák a levéltárak felügyeletét a Belügyminisztériumra bízzák (a levéltári dolgozók is e szerv alá vannak rendelve). Ahogy Deletant és Mastny a konferencia során több ízben megjegyezte, a kutatók számára – legyenek azok románok vagy külföldiek – az a legégetőbb probléma, hogy amikor a levéltári dokumentumok megtekintésére engedélyt kérnek, *előzetesen* megadott kutatási témához és időtartamhoz kell tartaniuk magukat. Nyilvánvaló, hogy ez a procedura nagyfokú *önkényességre* ad lehetőséget a levéltár személyzetének azon a téren, hogy milyen dokumentumokba enged betekintést, a kutatók jogait pedig *a priori* szűkíti.

E nehézségek ismeretében a konferencia megszervezéséből nagy horde-rejű tudományos esemény lehetett volna. Az a kilátás, hogy Románia beléphet a NATO-ba, mindinkább rákényszerítheti a helyi hatóságokat, hogy – legalább formailag – jobban együttműködjenek a folyamatban lévő nemzetközi kutatási projektekkel. Ostermann nyíltan kimondta, hogy az Egyesült Államok jövődő szövetségese nem tehet úgy, mintha továbbra is szinte teljes mértékben titkosan kezelhetné közelmúltját. A bukaresti kormány hozzájárult azon dokumentumok rendszeres kutatásának a megindításához, amelyek zárolását nemrég oldották fel, és amelyek Romániának a Varsói Szerződésen belül játszott szerepére, nagyobb általánosságban a szocialista tömb bonyolult, olykor ellentétekkel terhes politikai és katonai viszonyrendszerére vonatkoznak. Csaknem két esztendő alatt több száz olyan iratcsomót válogattak át, melyekről azt tartották, hogy fényt derítenek a román kommunista vezetés döntéshozó mechanizmusaira, főleg a vizsgált időszak meghatározó

Romanian Workers' Party: from de-Sovietization to the emergence of national Communism" (WP nr. 37) és János Rainer, „The new course in Hungary in 1953” (WP nr. 38).

pillanataiban (1955 – a Varsói Szerződés létrejötte, 1958 – a szovjet csapatok kivonulása Romániából, 1962–64 – a „független” román külpolitika nyomán támadó belső konfliktusok a Szerződésben, 1968 – szovjet beavatkozás Csehszlovákiában, 1980–81 – a lengyelországi válság). Az volt a cél, hogy elérjék a forrásanyag *kritikus tömegét*, mely által lehetőségessé válik az angolra fordított dokumentumok kiadása egy olyan kötetben, melyet gépelt formában bocsátanak a kutatók rendelkezésére.³ A CWIHP által szervezett konferenciákon ugyanis az a szokás, hogy az eseménynek helyt adó országban már néhány hónappal előbb publikálják az ismeretlen levéltári anyagokat, hogy a résztvevők érdemi vitát folytathassanak a történeti problémákról. Ezúttal a résztvevők sajnálatos és megmagyarázhatatlan módon csak a konferencia második napján kapták meg a román kutatók által legfontosabbnak ítélt dokumentumokat tartalmazó két kötetet.⁴ Így a vita nem is folyhatott a megkapott dokumentációban felmerülő újdonságokról, hanem kényszerűen általánosabb témákra terelődött.

A munka során felmerült vitatémák közül mindenekelőtt a közép-kelet-európai kommunizmus korszakával foglalkozó történeti kutatás állapotát kell kiemelnünk. Míg Magyarországon, a Cseh Köztársaságban, sőt, Bulgáriában⁵ a civil társadalom és a történészek kicsikarták a vonakodó poszt-kommunista apparátusoktól azt a jogot, hogy időbeli korlátozások nélkül férhesse hozzá a kommunizmus és a hidegháború történetének teljes iratanyagához, Romániában nincsenek biztos információik a román politikatörténet számos területével kapcsolatban: ilyen például Ceaușescu magánlevelezése, melynek létezését a konferencián Voitech Mastny ismét megerősítette, viszont a felszólaló levéltári igazgatók mind tagadták, több-kevesebb határo-

3 A dokumentumok zöme a Nemzeti Levéltárból (a Kommunista Párt Központi Bizottságának fondjából), a Külügyminisztérium levéltárából és a Honvédelmi Minisztérium levéltárából valók.

4 M. Munteanu (szerk.): *Romania and the Warsaw Pact. Document reader, I-II*. Az első kötet az 1955–69 közti, a második pedig az 1969–89 közti időszakot öleli fel, összesen 88 dokumentumot közölnek. A kötetek nem tartalmaznak kritikai apparátust, és a válogatás elveit sem magyarázzák. A döntő fontosságú ötvenes évekről mindössze 5 dokumentum szól, s ezek közül kettő (melyek az 1956-os magyar forradalom romániai következményeivel foglalkoznak) már korábban megjelent: M. Retegan – C. M. Lungu (szerk.): *1956. Explozia*. București, Editura Univers Enciclopedic, 1996 (a 48. és 107. dokumentum).

5 Különösen érdekes a bolgár eset. Mastny állítása szerint – amit két jelenlévő bolgár hadtörténész, Sztancso Sztancsev és Dimiter Mincsev megerősített – Todor Zsivkov, a bolgár kommunista párt első titkárának magánlevéltára szabadon kutatható, Interneten történő közreadása folyamatban van.

zottsággal. Nyilvánvaló, hogy Romániában a Ceaușescu-rendszer utolsó tizenöt évében olyan mértékű hatalmi koncentráció ment végbe, hogy gyakorlatilag lehetetlen mélyebben elemezni az ország belső viszonyait és nemzetközi kapcsolatait a volt diktátor titkárságának anyagai nélkül.

Ami a kutatás szabadságának régóta napirenden lévő témáját illeti, a süketek fura párbeszéde zajlott a résztvevők között: a többszöri sürgetésre, hogy a levéltári kutatást a jog alapjára helyezték át, a levéltári igazgatók azzal az ígérettel válaszoltak, hogy hamarosan *gyűjteményeket* jelentetnek meg *válogatott* dokumentumokból...

A másik vitatéma Romániának a Varsói Szerződésen belüli helyzete volt, és e sorok írója számára a történészgenerációk közti konfliktus tanulságos példáját szolgáltatva. A vetélkedést az a kérdés váltotta ki, hogy mi volt a valódi súlya és jelentése a kommunista vezetés által a hatvanas években kezdett „függetlenségi” politikának. A „kánon” szerint, amit hadtörténészek fejtettek ki, Bukarest autonómiára irányuló törekvése nem azt jelentette, hogy csökkent volna katonai-politikai lojalitása a Varsói Szerződés irányában. A levéltárakból előkerülő dokumentumok és az Egyesült Államokban gyűjtött anyagok felhasználásával végzett kutatások – különösen Virgiliu Țărau munkája, aki *The beginning of a new relationship: Romania and the United States in the middle of the 60's* (Egy új kapcsolat kezdetei: Románia és az Egyesült Államok a hatvanas évek közepén) címmel tartott előadást – ellentmondásosabb képet mutatnak. Az USA-hoz fűződő kapcsolatok erősödése döntő elem volt a „függetlenségi” politikában, de ugyanakkor egyfajta „kétkulcsos” politika kezdetét is jelentette, amit az újabb történészgeneráció tagjai – mint például Liviu Țărau vagy Lavinia Betea – úgy értékelnek, hogy Románia „hűtlen” lett saját szövetségi rendszere iránt. A hadtörténészek ingerült reakciója erre a szakmai ítéletre azt bizonyítja, hogy ha egy értelmezési paradigma rögzült a tudományos életben, azt nem könnyű felszámolni vagy akár módosítani.

Végezetül néhány észrevétel az átadott beszámolókról és a konferencia jelentőségéről. A résztvevőknek kiosztott írásos hozzászólások általában szerény kiállításúak voltak, némelyik nevetségesen rövidre sikeredett (2–3 oldal, a források megjelölése nélkül). Még több aggodalomra ad okot, hogy a felhasznált anyag alapján nem kívánnak következtetést levonni, abban a hitben, hogy az idézett dokumentum önmagát magyarázza. Hangsúlyoznunk kell, hogy a forráshasználatnak ez a sajátos megközelítése meglehetősen gyakori a román tudományos munkákban. A magyar olvasó bizonyára észreveszi ezt, ha a romániai magyar kisebbség 1945 és 1955 közötti történetéről szóló, nem-

rég kiadott dokumentumkötetet lapozgatja, amely bár terjedelmes és információ-gazdag, érdemi bevezető és jegyzetapparátus hiányában szinte haszontalanná válik.⁶

Többször utaltam rá, hogy a konferencia, a maga korlátaival együtt, a jelenkori történetírás területén egyfajta kezdetet jelentett a romániai hivatalos tudomány körei és olyan elsőrangú nyugati partnerek között, mint a CWIHP. Csak remélhetjük, hogy ez a folyamat a román és külföldi tudósok szakmai és emberi kapcsolatának szükségszerű „humanizálásához” vezet: ma is jól érzékelhető, hogy e kapcsolatot csodálkozás, megalázkodás, frusztráció és atavisztikus gyanakvás övezi, ami azokkal szemben nyilvánul meg, akik kívülről jövekként próbálnak hozzáférni az ország múltjának kulcsaihoz.

Fordította: Erdősi Péter

⁶ A. Andreescu – L. Năstasa – A. Varga (szerk.): *Maghiari din România (1945–1955)*. Cluj-Napoca, Centru de resurse pentru diversitate etnoculturala, 2002.

MOLNÁR OLGA BORBÁLA

Regisztrálható-e az identitás?

(A szabad identitásválasztás és a nemzeti hovatartozás regisztrálása)

Az MTA Jogtudományi Intézete és Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete szervezésében került megrendezésre a *Regisztrálható-e az identitás? – A szabad identitásválasztás és a nemzeti hovatartozás regisztrálása* című nemzetközi konferencia 2002. október 7-én és 8-án, Budapesten.

A konferencián számos gyakorlati jelentőségű kérdésről tartottak előadást az identitás megvállásának, vállalásának, választásának, nyilvántartásának bonyolult problematikájával és az adatvédelemmel kapcsolatban. A konferencia a jogösszehasonlítás szempontjából is kiemelkedő jelentőségű, hiszen nemcsak a magyar kisebbségi helyzetről, illetve annak szabályozásáról kaphattak képet a résztvevők, hanem a szlovén, jugoszláv, román, szlovák és nyugat-európai szabályozás, illetve gyakorlat részletes bemutatására is sor került, amely segíthet a magyar szabályozás újragondolásában.

A konferenciát *Lamm Vanda*, az MTA Jogtudományi Intézetének igazgatója nyitotta meg, és egyben ő volt a délelőtti ülészak levezető elnöke.

Az első előadást *Bragyova András* – az MTA Jogtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a Miskolci Egyetem tanszékvezető tanára – tartotta *Szabadság és kisebbség* címmel. Az előadó a kisebbséghez tartozással kapcsolatban vetett fel érdekes kérdéseket. A problémát az egyén és csoport viszonyában vizsgálta: az egyén nem válhat egy kisebbség tagjává pusztán saját elhatározása révén, hanem ezt a kisebbségi csoportnak is el kell fogadnia. A kisebbséghez tartozás tehát nem pusztán egyéni szabadság.

Mivel minden nemzeti igény uralkodási igény, és minden uralkodás azt jelenti, hogy valaki szabadabb, mint a többiek, ezáltal a nemzeti igény a nem-

zetiségi kisebbséghez tartozók szabadságának korlátozását jelenti. Ez indokolhatja a kisebbségi jogokat, hogy ezek által a kisebbség ugyanolyan szabad legyen, mint a többség. A továbbiakban az előadó beszélt az egyéni és kollektív szabadságról, és az utóbbival kapcsolatban megemlítette a képviseleti igényt. A kollektív szabadság ugyanis mindig képviseleti igényt jelent.

A második előadást *Majtényi László* – a Magyar Köztársaság első adatvédelmi országgyűlési biztosa – tartotta *A kisebbségi hovatartozás nyilvántartása és az adatvédelem* címmel. Előadása kezdetén visszautalt *Bragyova András* előadására, és kifejtette, hogy véleménye szerint az öndefiníció mindenképp tiszteletben tartandó és elfogadott.

Az előadó a kisebbségi összeírások eredetét Jézus születése időpontjára vezette vissza, amikor a Római Birodalomban a zsidókat számlálták össze. A történelmi példák után *Majtényi László* a nyilvántartási rendszerrel kapcsolatos problémákkal foglalkozott. A hatályos magyar jog az állam számára nem teszi lehetővé a kisebbségek nyilvántartását: egyetlen szervnek sincs joga ilyen nyilvántartást vezetni, és ennek látszatát sem szabad kelteni. Ezzel szemben lehetőség van közokiratba foglalni a kisebbséghez tartozást nyilatkozattétel alapján. A probléma abból adódik, hogy nyilvántartás nélkül nincs lehetőség a pozitív diszkriminációra sem. Épp ezért létre kellene hozni az ún. nemzetiségi regisztereket, vagy más ellenőrző mechanizmusokat, amelyek segítségével a kisebbséghez tartozók igazolni tudnák, hogy rendelkeznek a feltételekkel a pozitív diszkriminációhoz. A Magyar Köztársaságban azonban a kisebbségekben félelem él a nyilvántartásokkal szemben.

A következő előadást *Tóth Judit* – az MTA Politikai Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, a József Attila Tudományegyetem docense – tartotta *Kettős mérce, avagy az identitás megvallásának kötelező és lehetséges esetei* címmel.

Az előadó egy összetett problémakört mutatott be, amelyet jogszabályok részletes elemzésével is alátámasztott. Először a nemzeti hovatartozás megvallásának szabadságával foglalkozott. Ahhoz, hogy valaki kisebbségi jogok alanyává válhasson, szükség van a jogalany verifikálására, vagy legalább valószínűsítésére, azonban az azonosítás nem szerepel a jogszabályokban. A probléma vázolása után az előadó felsorolta azokat a jogviszonyokat, ahol a nemzeti, illetve etnikai hovatartozás megvallására sor kerül. Ilyen jogviszonyok például a népszámlálás, a statisztika; személyes adatok kezelése; a névhasználat, az anyakönyvezés; a személyes okmányok kiadása; a választójog; a gyermekvédelem; az oktatás stb. A hosszú felsorolás és az egyes jogviszonyok rövid áttekintése után az előadó arra a következtetésre jutott, hogy a szabályozás héza-

gos, felemás és esetleges; a jogok alanyainak azonosításáról általában nem rendelkezik, ezáltal elmosza a határt a bárki számára elérhető jogok és a csak kisebbségek számára elérhető jogok között.

Tóth Judit különbséget lát a kisebbséghez való tartozás megvallása és nyilvántartása terén abból a szempontból, hogy az illető milyen állampolgárságú, illetve nemzetiségű. A mérce úgy tűnik kettős, holott ugyanarról a szabadságról van szó. A hazai kisebbségek jogaihoz bárki hozzáférhet, mert nem azonosítják a jogalanyokat (épp védelmük érdekében!), a külföldiektől viszont néha megkövetelik a származási regisztrációt, és csak kivételesen, hatósági mérlegelés alapján élvezhetnek bizonyos kedvezményeket kisebbségiként. A külföldieken belül a határon túli magyarok helyzete önálló esetsoportot jelent, mivel nekik magyar nemzetiségűnek kell vallaniuk magukat, amennyiben kedvezményekhez akarnak jutni.

Ez a felemás, többes mércét alkalmazó szabályozás sérti a jogbiztonságot és az alapjogok érvényesítését. Épp ezért ki kell alakítani egy olyan törvényi szintű modellt, amelyet a kiszámíthatóság, az elvek és mércék egységessége jellemez, és amelyben a jogviszonyok közötti eltérések az ésszerűség keretei között maradnak.

A délelőtti ülészak utolsó előadását *Kaltenbach Jenő* – a Magyar Köztársaság Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa – tartotta *Szabad identitásvállalás vagy identitásválasztás szabadsága* címmel. Az előadó szerint a probléma abban rejlik, hogy a magyar szabályozás következetlen, homályos, az egyén és közösség kapcsolata rendezetlen. A kisebbségek még mindig stigmaként fogják fel a hovatartozást. Ezt az előadó egy példával illusztrálta, mely szerint a népszámlálás alapján 190 ezer cigány él Magyarországon, míg a legszerényebb becslések szerint is ez a szám 500 ezer.

A magyarországi kisebbségekre vonatkozó szabályozás meglehetősen kollektivistikus. Az alkotmány 68. §-a végig nemzeti és etnikai kisebbségekről beszél, azonban ez így nem individuális jog, sőt az is következhetne belőle, hogy a kisebbség csak együtt gyakorolhatja ezeket a jogokat. Az alkotmány 70. § (1) bekezdése a választójog terén fogalmaz meg vitatható szabályt, amely alapján a Magyar Köztársaság területén élő minden nagykorú magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon választható és választó legyen.

A problémát tovább súlyosbítja, hogy úgy tűnik, mintha a választójogi törvény nem ismerné az alkotmányt és a kisebbségi törvényt. Az egymásnak ellentmondó szabályok folytán nem beszélhetünk jogállami megoldásról.

A szabályozás elégtelen, de a gyakorlat az országgyűlési biztos véleménye szerint még kedvezőtlenebb. Ezt jelzi az is, hogy az előző választáson a szavazatok 30%-a volt érvénytelen, míg ez a szám a „normális” választásokon egy-két ezrelék. Az előadó megoldást keresve a problémára felvetette az objektív identifikáció lehetőségét, amely jól működik Finnországban és Dél-Tirolban. Ez nem azonos az ő értelmezése szerinti regisztrációval, amin ő azt érti, hogy a hovatartozás bekerül a személyi okmányokba. Szerinte az azonosítás ellátására az országos kisebbségi önkormányzatok a legalkalmasabbak, bár kifejezte kételyét a tekintetben, hogy mindez a választások után is így maradjon.

Az első ülészakot élénk vita követte, amely akörül forgott, hogy milyen szervezetet lehetne feljogosítani a kisebbségekhez való tartozás regisztrálására. *Kaltenbach Jenő* ezt a jogkört az országos kisebbségi önkormányzatokhoz telepítené. Ezzel szemben *Majtényi Balázs* úgy vélte, hogy ettől eltérő megoldási javaslatot kell találni. Azt tartaná a helyes logikai sorrendnek, ha előbb lenne a regisztráció, s csak ezt követően a már az új szabályozás alapján létrejövő országos kisebbségi önkormányzatokat ruházhatná fel a jogalkotó különböző jogosítványokkal (például a nyilvántartások kezelésének a jogával). A vitában a jelenlevő országos kisebbségi önkormányzatok vezetői *Kaltenbach Jenő* álláspontjára helyezkedtek. Ezt követően vita alakult ki a nemzeti kisebbséghez tartozás objektív kritériumainak megállapításáról. Az objektív kritériumok bevezetésével szemben *Halász Iván* fenntartásait fogalmazta meg: az elvi tarthatatlanságuk mellett rámutatott néhány ezzel a megoldási móddal kapcsolatos kísérlet visszáságára. A hozzászóló a kisebbségi önkormányzati választásokon részt venni szándékozó állampolgárok regisztrálása mellett foglalt állást. Véleménye szerint el kell ugyanis választani egymástól a szabad identitásválasztáshoz való jogot – mint egyéni jogot – és a kisebbségi képviselőkhöz való jogot – mint kollektív jogot. A kollektív jogok megadásáról szóló döntésénél a jogalkotónak tudnia kell arról, hogy milyen nagyságú az adott közösség.

A vita néha kissé elszakadt a konferencia voltaképpeni témájától, amit *Korhecz Tamás* – Tartományi Kisebbségügyi Titkár, Vajdaság – visszaterelt az eredeti mederbe azzal, hogy hangsúlyozta: a kisebbségi képviselőlet célja, hogy a kisebbség érdekét védje a többséggel szemben.

A délutáni ülészakot *Bragyova András* vezette le. Az első előadást *Szarka László* – az MTA Kisebbségkutató Intézetének igazgatója – tartotta *Információs önrendelkezés és a regisztráció a kedvezménytörvény gyakorlatában* címmel. Az elő-

adó beszélt az információs önrendelkezés és a regisztráció kérdéseiről a státustörvény gyakorlatában, illetve utalt a státustörvénnyel kapcsolatos napi fejleményekre, s ennek kapcsán kitért a Magyarország és Szlovákia között zajló jogi és politikai vitákra. Ezt követően *Szarka László* ismertette a magyar igazolvány kiállításával kapcsolatos eljárás menetét, s beszélt az ehhez szükséges személyes adatokról. Az előadó a HTMH által rendelkezésre bocsátott friss statisztikai adatok alapján beszámolt a magyar igazolványt igénylők létszámáról, majd utalt a kérdéskörrel kapcsolatos adatvédelmi szabályozásra is.

A következő előadást *Majtényi Balázs* – az MTA Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa – tartotta *A kisebbségek autonómiája és a regisztráció* címmel. Az előadó előbb általánosságban beszélt a kisebbségek személyi és területi elvű autonómiájáról, majd kitért a nemzetközi jognak a kisebbségek autonómiájára utaló szabályaira, s ezeknek a szabályoknak a jogi jellegére, valamint azokra az elméletekre, melyek különbséget tesznek a belső és a külső önrendelkezés joga között. Az előadó ismertetett olyan a személyi és a területi elven szerveződő autonómia modelleket (a dél-tiroli modellt és a Skandináviában élő lappok autonómiáját), melyek talán választ adhatnak a „Regisztrálható-e az identitás?” kérdésre. *Majtényi Balázs* végül kifejtette azt a személyes véleményét, hogy a kisebbségekhez tartozó személyekhez kötődő autonómiamodellek a fogalmi előfeltétele, hogy az államnak vagy a kisebbségi szervezeteknek tudomása legyen arról, kik is tartoznak az adott kisebbséghez. Ha a regisztráció Kelet-Közép-Európában a negatív történelmi tapasztalatok miatt mégsem lenne megvalósítható, akkor a személyi elvű autonómia helyett más megoldási módokat kell találni.

A délutáni harmadik előadást *Zsigó Jenő* – szociológus, a Roma Parlament elnöke – tartotta *A választható és a választhatatlan identitás* címmel. Kitért a még a kisebbségi kerekasztal-tárgyalásokon a regisztrációval kapcsolatosan elhangzott álláspontokra. Kifejtette, hogy ő már ekkortájt – különböző roma szervezetek képviselőjeként – szorgalmazta a kisebbségi nyilvántartások létrehozását, másokkal ellentétben, akik azt ma már szintén támogatni látszanak. Ehhez hozzátette, hogy a regisztrációt a romákon már Isten elvégezte. Az előadó – mint mások is a konferencia résztvevői közül – alapvető fontosságúnak tartotta, hogy a kisebbséghez tartozók is saját maguk választhassák meg képviselőiket, s arról ne a többségi lakosság döntsön. A szociológus a jelenlegi helyzet abszurditását érzékeltetve utalt arra az – akkor még csak – eshetőségre, hogy esetleg a jászladányi polgármester feleségét választják meg majd roma kisebbségi önkormányzati képviselőnek. *Zsigó Jenő* előadásában hivatkozott

arra a tényre, hogy a jelenlegi kisebbségi önkormányzati struktúra kétségkívül a roma kisebbség számára a leghátrányosabb.

A konferencia első napjának utolsó előadását *A kisebbségi önkormányzatok megválasztásának szabályai a szlovén, a magyar és a jugoszláv jogban* címmel *Korhecz Tamás* tartotta. Az előadó a problémát abban látta, hogy a többségi döntéshozatal a többnemzetiségű demokratikus államokban az etnikailag és kulturálisan érzékeny kérdések eldöntésekor a nemzeti, etnikai, nyelvi többség zsarnokságához vezethet. Épp ezért van szükség a korrigáló jogi konstrukciókra, amelyek bekapcsolják a kisebbségek képviselőit, szervezeteit a közhatalmi döntéshozatalba, illetve jogokat és hatásköröket ruháznak rájuk.

A kérdés az, hogy miként válasszuk meg a kisebbségi képviselőket, miként hozzuk létre a kisebbségi szervezeteket, testületeket, annak érdekében, hogy azok valóban képviseljék az adott kisebbséget. Az előadás erre a kérdésre kereste a választ, összehasonlítva a magyar, a szlovén és a jugoszláv megoldást. *Korhecz Tamás* részletesen taglalta az egyes országok szabályozásait, rámutatva a gyakorlati visszasságokra. A magyar szabályozás legnagyobb problémájának az alkotmány 70. §-ában előírt általános szavazati jogban látja, amely elmentésben áll az alkotmány 68. §-ával, amely kimondja, hogy „*A nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre*”.

A három kisebbségi konstrukció vizsgálata után az előadó arra a következtetésre jutott, hogy azok számos tekintetben hasonlítanak egymásra, eltérés a tekintetben van, hogy a választási szabályok mennyire biztosítják az általuk megválasztott kisebbségi önkormányzatok legitimitációját, képviseleti kapacitását.

Korhecz Tamás előadásának végkövetkeztetése szerint a kisebbségi önkormányzatok legitimitásához az is szükségeltetik, hogy a választásaikon csak az adott kisebbséghez tartozók vegyenek részt, és ők tömegesen, szabad akaratukból valóban részt is vegyenek a választásokon.

A délutáni ülészakot is hozzászólások és vita zárta. A vitában egy hozzászóló azt a kérdést intézte *Zsigó Jenő*hez, hogy a romák miért nem használják ki a demokratikus jogállam által kínált lehetőségeket, s miért nem vívják meg azt a polgári jogi harcot, amit például Amerikában a feketék. Az előadó válaszában kifejtette, hogy nem kívánják évtizedek elteltével ezt a küzdelmet újra kezdeni, s hisznek az emberi jogok védelmében, a nemzetközi és közösségi jogi szabályozásban, és abban, hogy az eltelt évtizedek alatt fejlődött a világ.

A másnapi – 2002. október 8-án tartott – ülészakon a levezető elnök *Szarka László* volt. Az első előadást *Halász Iván* – az MTA Jogi Tudományi Intézetének tudományos munkatársa – tartotta. *Az 1905-ös morvaországi kiegyezés* –

kísérlet az „objektív alapú” nemzeti kataszter létrehozására címmel. Az előadó az alapvetően jogtörténeti megközelítésű előadásában bemutatta az 1905. évi morvaországi cseh–német kiegyezést, amely során a két etnikum külön-külön választói névjegyzéket hozott létre, valamint a tartományi gyűlésben beöltendő képviselői helyeket előre kettéosztották egymás között. Ezzel a kompromisszummal ugyan részben sikerült kiiktatni a durva nemzeti agitációt a tartományi választási kampányokból, de más téren viszont újabb problémák keletkeztek. Az 1905. évi kiegyezés egyik sajátossága ugyanis az volt, hogy objektív alpra próbálta helyezni a nemzetiségi hovatartozást. A választók besorolását a névjegyzékekbe a helyhatósági szervek végezték saját adataik és ismereteik alapján. Ebből több vita keletkezett, amelyek végső soron a bécsi közigazgatási bíróság előtt végződtek. A bíróság viszont megpróbálta meghatározni az egyes nemzetiségekhez való tartozás objektív kritériumait, mégpedig azon az alapon, hogy ki milyen nyelven beszél, hová járhatja gyerekeit, milyen a baráti társasága, milyen kocsmákba jár stb. Konklúzióként *Halász Iván* azt vonta le, hogy a nemzeti hovatartozás regisztrálása az ún. objektív kritériumok alapján is meglehetősen szubjektív tud lenni, és nem biztos, hogy ez az út a legjárhatóbb a mai jogszabályok módosítása során.

A következő előadást – melynek címe *A nemzeti hovatartozás regisztrálásának szlovákiai szabályozása – Jarábik Balázs* – a Kalligram Alapítvány Jogi Elemzőközpontjának kutatója – tartotta. Az előadó elmondta, hogy Szlovákiában sem az alkotmány, sem más törvény nem szabályozza a kisebbségek fogalmát, és a törvényes szabályozás hiánya a kisebbségi lét időnkénti identifikációs vitájához vezet.

Az előadó a nagy vitákat kirobbantó kedvezménytörvényt az évtized egyik legnagyobb hatású magyar–magyar együttműködést elősegíteni kívánó kezdeményezésének nevezte. A magyar igazolványt kérelmezők száma alapján a közpolitikailag aktív szlovákiai magyarság számát 50 ezerre becsülte.

A szlovákiai magyarság előtt álló két legfontosabb feladatként a kisebbségi érdekvédelem és a közösségépítést jelölte meg. A kisebbségi jogvédelmet illetően Szlovákiában a legnagyobb hiányosságot a kisebbségi oktatás és kultúra finanszírozásának politikához kötöttsége, a jogilag nem garantált kisebbségi intézményrendszer, és a kisebbségi nyelvhasználat jelenti. *Jarábik Balázs* előadását az új szlovák adatvédelmi törvény bemutatásával zárta, amely 2002. szeptember 1-jén lépett hatályba. Beszélt a törvény felépítéséről, az adatfeldolgozás során alkalmazott szabályokról és külön kiemelte a személyes adatok védelmét. A törvényhozó az etnikai hovatartozást a személyes adatok speciális kategóriái között helyezte el.

A konferencia utolsó előadását *Fábián Gyula* – a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem adjunktusa – tartotta *Az identitásválasztáshoz való jog Romániában a lakosság-nyilvántartás tükrében* címmel. Az előadó a kisebbségvédelem magjának az identitáshoz való jog biztosítását tekinti. Ahhoz, hogy egy kisebbség védelemben részesüljön léteznie kell, rendelkeznie kell „továbblétezési tudattal”, és a kisebbséghez tartozóknak ki kell nyilvánítaniuk hovatartozásukat. Ez utóbbi azonban csak demokratikus jogállamban kockázatmentes.

Romániában az alkotmány 6. §-a biztosítja az identitáshoz való jogot, de a gyakorlatban számos probléma merül fel. Így az előadó példaként említette a csángó-magyarok esetét, akik számára tiltott az identitáshoz való jog, ha magyaroknak vallják magukat.

A népszámlálások vonatkozásában felmerül az identitás-bevallással kapcsolatban néhány igen komoly probléma. Így például a nemzetiségeket csak számmal jelölik, ami ellenőrizhetetlenné teszi a számlálóbiztos feljegyzéseit az identitását bevalló számára. A visszaélések gyakoriak, és a kolozsvári polgármester a magyar kisebbség megfélemlítésétől sem riadt vissza. A számlálóbiztosok a kétértelmű, megtévesztő kérdésekkel zavart keltenek, mikor például szembeállítják a különböző vallási és etnikai identitást. A lakosság-nyilvántartás szintén hátrányos szabályokat tartalmaz a kisebbségek vonatkozásában.

Előadása végén *Fábián Gyula* összegezte a romániai helyzetről mondottakat: Romániában passzív, megtűrő kisebbségpolitika folyik, amely ismeri a kötelező identitásregisztrálást (pl. katonakönyv), ha az államnak szüksége van erre, és ugyanez fakultatívvá válik, ha általa a kisebbség szerez jogokat. Az identitás mint személyi adat különleges védelemben részesül, de Romániában nincs kisebbségi biztos és adatvédelmi biztos, ezeket a feladatokat is az általános ombudsman tölti be. Egyelőre a kisebbségi választói névjegyzék sem aktuális, mert nem léteznek kisebbségi önkormányzatok.

A konferencia egy kerekasztal jellegű vitával zárult le, amelyben az előadókon kívül hozzászólt *Lamm Vanda*, *Bragyova András*, *Bódig Máttyás*, *Vízy Balázs* és *Véres Péter*. A konferencián felmerült témákat a nemzetközi, illetve európai jog aspektusából vizsgálták meg, felhívták a figyelmet a kisebbségek parlamenti képviselőinek kérdésére.

Összegesképpen elmondható, hogy a jelenlegi szabályozás módosításának szükségességét illetően konszenzus alakult ki a konferencia résztvevői között, a módosítás részletszabályait illetően viszont már nem volt teljes az egyetértés. A résztvevők általában nyitottnak mutatkoztak a kisebbségek regisztrációja iránt, de természetesen a jogi garanciák szükségességét hangsúlyozták.

MANDEL KINGA

Pillanatkép a Székelyföld-konferenciáról

*Én maradok: magam számára börtön,
mert én vagyok az alany és a tárgy,
jaj én vagyok az omega s az alfa.*

(Babits Mihály: A lírikus epilógja)

Ez év október 4-5-én Csíkszeredában került megrendezésre a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kétnapos Székelyföld-konferenciája, amely immár harmadik a sorban. Ezek a konferenciák a 100 éve Tusnádfürdőn tartott Székely Kongresszus hagyományait kívánják folytatni.

Céljaiban e rendezvény túlmutatott egy tudományos konferencia elvárásain, ugyanis konkrét ágazati stratégiák és ezekre épülő cselekvési programok kidolgozására vállalkozott Székelyföld gazdasági, kulturális és társadalmi fejlesztése, valamint az egyes térségei közötti kapcsolat és munka összehangolása érdekében.

A magasröptű célok megfogalmazása mellett a konferencia méretei is szemléltetik a szervezők, a Székelyföld 2000 munkacsoport, valamint a Sapientia Egyetem azon szándékát, hogy minél több szakembert vonjanak be a régiófejlesztési stratégiák elkészítésébe. Erre utal az, hogy a kétnapos találkozáson körülbelül 200 meghívott vett részt, és az öt szekcióban közel 130 előadás hangzott el.

Az előadók nagy része már az előző két Székelyföld-konferenciáról ismert, főként erdélyi szakterületek képviselői, egyetemi tanárok, kutatók, valamint a Pécsi Tudományegyetem és az MTA Pécsi Regionális Központjának kutatói. A meghívott előadók másik része a szervezők azon szándékát tükrözi, hogy minden terület képviselőit bevonják e munkálatokba, így előadást tar-

tottak papok, művészek, könyvkiadók, képviselők, a civil szféra, az önkormányzatok, a megyei tanács képviselői. Kétségtől az utóbbiak megszólalásainak némelyike jellegében nagyon eltért a tudományos konferenciákon megszokott prezentációktól, mégis érdekes színfoltot jelentettek.

Az egykori, 1902-es Székely Kongresszust a legnagyobb mértékben a székelyek elvándorlása és az elvándorlás mögött húzóódó alapvető gazdasági, agráripari és erkölcsi-etikai okok foglalkoztatták. *Egyed Ákos* professzor plenáris előadásában, a jelenben átgondolt múlt fontosságát hangsúlyozva, sikerült felvázolni azon párhuzamokat, melyek a száz évvel ezelőtti kongresszus és a jelenlegi konferencia között húzódnak. A Székelyföld akkori problémái, mint például a tőke hiánya, a természeti kincsek, a rendelkezésre álló nagyszámú munkaerő kihasználatlansága, a közlekedési infrastruktúra hiányossága, jelenleg is aktuális kérdések. A problémák oka mindig is leginkább gazdasági természetű. A 100 éves dilemma: ragaszkodás a hagyományos székely értékekhez, vagy a nyitás az új felé; az önmagába forduló ösvény követése vagy nyitás a globalizálódó világ felé?

A nyitóbeszéd a egyetem és a konferencia szerepét, célját járták körül. Ily módon a konferencia főszervezője, a Székelyföld munkacsoport vezetője, *Kolumbán Gábor* azt hangsúlyozta, hogy a konferencia célja a területi tudományok eszközeivel hozzájárulni a Székelyföld fejlesztéséhez. A szekciókon belüli munkák célja a kutatók közötti kommunikáció elősegítése. Jelen konferencia egyik sajátossága azonban éppen a párbeszéd hiánya volt. Az előadásokat nem követték érdembeli hozzászólások, nem alakultak ki parázs viták, melyek segítik a közös gondolkodást, így mindenki a maga gondolataival távozott. Az a néhány (nagyon kevés) hozzászólás, ami elhangzott, inkább konfrontatív jellegű volt, semmint érdembeli hozzászólás, vagy kérdés. Az utóbbi időben több erdélyi konferencián vettem részt, ahol ugyanezt a jelenséget tapasztaltam. Vélhetőleg a kérdezni nem tudás a múlt öröksége, a társadalmi megnyilvánulásoktól való félelemé, a reproduktív oktatásé, a kérdezéstechnika kifejlődésének kulturális hiányáé.

A csíkszeredai Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem dékánja, *Lányi Szabolcs* az egyetemnek a térség, a régió fejlődéséhez való hozzájárulásáról, az egyetem társadalmi szerepének felértékelődéséről beszélt. „A valóság meghaladta az elméletet, ezt bizonyítja ennek az egyetemnek a létrejötte is” – mondta Lányi. Hangsúlyozta, hogy az egyetemnek fejlesztési stratégiára van szüksége, mely az aktuális helyzet felméréséből kell kiinduljon, követné ezt a jövőképet megfogalmazása, a programterv kidolgozása és elindítása, valamint

annak monitorizálása. A dékán beszélt az egyetem merész terveiről is, mint amilyen például egy biotechnológia szak indítása. Ennek hallatán a hallgatók közül sokan kételkedve csóválták fejüket, a valóságtól való elrugaszkodás túlzásaként értékelve az elképzelést.

A vitaindító előadások sorában *Somai József*, az Erdélyi Magyar Civil Szervezetekért képviselője a civil szféra problémáit, valamint az intézményesülés lehetőségeit vázolta. A problémák közé sorolta a párhuzamosan létező román és romániai magyar társadalom létét, a civil szféra magán célú használatát, a Salat Levente által felállított 3-as függőségi rendszer létét (román állam, magyar állam, RMDSZ), melyet ő újabb 3 függőséggel (EU-s kapcsolatok, privát szektor, belső szervezési formák) egészített ki.

Pomogáts Béla, mint az Illyés Közalapítvány funkcióba lépő elnöke a határon túli magyarok támogatáspolitikájának reformjáról beszélt. Véleménye szerint az elmúlt tíz év pusztán kísérlet volt ezen a téren. A kísérlet tapasztalatait hasznosítani kell ugyan, de a „csordogáló” támogatási rendszerről – mely éppen csak az intézmények szinten tartására, a megszűnés határán történő lebegtetésére volt elégendő – át kell térni egy új támogatási rendszer bevezetésére, mely mélyebb és hatásosabb tervek, programok és stratégiák megvalósítását teszi lehetővé. Hangsúlyozta, hogy az alapítványi világnak ki kell maradni a politikából és a kulturális autonómia megteremtésének támogatásán kell fáradoznia, melynek létrejöttét a gazdasági fejlődés, a magyar intézmények és a magyar egyházak segíthetik. Az előadó ígéretet tett: minden erőfeszítésével azon lesz, hogy támogatást szerezzen a határon túli szellemi és kulturális örökség támogatására.

A vitaindító előadások keretében *Murvai László*, a bukaresti Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Főosztályának vezetője a számok tükrében beszélt az elmúlt tíz-tizenkét év oktatási tendenciáiról, a Székelyföldet érintő kérdésekről, beiskolázási arányok változásáról, szakképzett pedagógusok számarányáról, az önálló magyar tannyelvű intézmények tagozatos (ahol román és magyar tanítási nyelvű osztályok léteznek egyazon intézmény keretében) intézményekké történő átalakulásáról.

A vitaindító előadások után öt szekcióban folyt tovább a konferencia munkája. Az *önigazgatás, gazdaságtörténet, regionális identitás* szekcióban a székelyföldi autonómia koncepciók és gazdasági, gazdaságtörténeti kérdések kerültek nagyjító alá, történelmi és filozófiai nézőpontból vizsgálták az autonómia létjogosultságát, a gazdasági autonómia közbirtokossági gyökereit, a gaz-

dasági modernizáció hatását, a műszaki fejlődés történetét, valamint ezeknek a regionális identitásra kifejtett hatását.

A *közösségi együttműködés* szekcióban, mely szekció a civil szféra, az önkormányzatok, az egyház közösségépítő próbálkozásaival foglalkozott, *Egyed Árpád*, Hargita Megye Tanácsának képviselője a helyi közigazgatási hatóságok problémáiról beszélt, arról, hogy a Székelyföld és ezen belül Hargita megye kimaradt az utóbbi években megvalósított országos fejlesztésekből, így az útépítési és csatornázási munkálatokat izraeli támogatásokból tudták csak finanszírozni. A helyi közigazgatási hatóságok Romániában nem törvényi hatóságok, az államtól és az állami költségvetéstől való függés, a gazdasági és pénzügyi meghatározottságok így behatárolják a tevékenységet. *Elekes András* plébános e szekció keretében az egyháznak az információs társadalomban betöltött szerepéről beszélt, azon felfogás változásának szükségességéről, hogy az egyházat a pápa, a püspökök és a papok alkotják. Véleménye szerint az egyház nem egy hierarchikus struktúra, hanem egy közösség, melynek szerepe ezáltal a közösség érdekeinek szolgálatá. *Elekes Zoltán*, a Caritas Alapítvány munkatársa a karitatív munka szükségességére hívta fel a figyelmet, hiszen az utóbbi tíz évben nagyon megnőtt a szegények, rászoruló aránya. Egyre több a nyugdíjas, viszont rendre csökken a nyugdíjak vásárlóereje.

A *gazdaság, tudás, fejlesztés* szekció keretében Székelyföld infrastruktúrája, a román–magyar határon átnyúló együttműködések, az EU-normák és Székelyföld viszonya, a mezőgazdaság, a földművelés alternatív lehetőségei, a székelyföldi kis- és nagyvállalkozók problémái voltak a fő kérdések. Az infrastruktúrális problémák két szempontú megközelítését kaphattuk azáltal, hogy *Minier Gábor* Hargita Megye Tanácsa képviselőjében az önkormányzatok szerepéről beszélt az infrastruktúra fejlesztésben, *Leitmann Péter* pedig a magánvállalkozók véleményét foglalta össze e témában.

Az *örökségünk jövője* szekció a tágan értelmezett örökség problémáit, így a művészeti, műemlékvédelmi, régészeti kérdéseket, a turizmussal (barlangok, fürdők), valamint kulturális turizmussal kapcsolatos problémákat vizsgálta.

A *kulturális autonómia megteremtésének lehetőségei a Székelyföldön* szekció a könyvtárak és levéltárak, a zeneművészet és képzés, a színházak és a könyvkiadók, folyóiratok, szerkesztőségek, a közszolgálati médiák és a képzőművészet aktuális kérdéseivel foglalkoztak.

Figyelemfelkeltőek voltak e szekció keretében a művelődési szervezetekkel foglalkozó katasztereket, adatbázisokat bemutató előadások. *Vöfkori László* a Székelyföld kistérségeinek műemléki, régészeti térképein, valamint tö-

megsírjainak, védőszentjeinek, iskoláinak, az egyházi rendeknek, valamint a települések kialakulásának térképein dolgozik. Munkájával igyekszik felhívni a figyelmet a műemlékek „rongyolódására”, a közösség feladataira ezen építészeti, művészeti, népművészeti értékek fenntartásában.

Szöcs Lóránt, a Hargita Megyei Kulturális Központ munkatársa arról az adatbázis építési kezdeményezésükről számolt be, mely a megye összes kulturális intézményének számbavételére törekszik, legyenek azok bejegyzett jogi intézmények, vagy amatőr művészeti csoportok. Az általuk készített adatbázis fél év múlva lesz használható és hozzáférhető, remélhetőleg minden érdeklődő számára.

Nagy érdeklődés követte *Szép Gyulának*, az RMDSZ kulturális szakértőjének beszámolóját, aki mint képviselő az RMDSZ kulturális prioritásairól, így az írott és elektronikus sajtó támogatásáról, civil szervezetek (köztük az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, rövid nevén EMKE) létrehozásának a támogatásáról, a kormánytól kapott támogatás mértékének elégtelenségéről beszélt.

Dáné Tibor, az EMKE vezetője az egyesület pályázati rendszeréről, valamint két saját támogatáspolitikai elképzeléséről beszélt. Az egyik az információs társadalom következtében ránk szakadt szükséges szemléletváltás és azok segítése, akik értik az új kihívásokat. A másik elképzelés arról szól, hogy minden értékteremtő szervezetet szükséges támogatni. Nem támogatási prioritásokat kell megfogalmazni és a vagy-vagy kizárólagos döntés elvén működni, hanem a komplementaritás, az és-és támogatáspolitikájának kell előtérbe kerülnie. Hogy ez milyen mértékben egyezik a Pomogáts Béla elképzelésével a támogatási rendszer megújításával kapcsolatban, azt az olvasó mérlegelésére bízom.

Sajnálatos módon a konferenciáról hiányoztak a közintézmények, önkormányzatok vezetői, a politikusok közül is csak azok jöttek el, akik előadást tartottak és az ő részvételük is csak arra az időre korlátozódott, amíg a beszédüket megtartották. Így pusztába kiáltott szóként hatottak és válasz nélkül maradtak az előadók által a képviselőkhöz, megyei eljárókhöz, politikusokhoz intézett kérdések, építő vagy kevésbé építő jellegű kritikai megjegyzések és a helyzet javítását célzó javaslatok is. Belsőleges, meghitt hangulatban zajlott a konferencia, de magunkról – magunknak.

Hiányérzetet kelthetett a résztvevőkben, hogy a rendezvényről hiányoztak a diákok, pedig a helyszín alapján azt feltételezhattük volna, hogy nyüzsgögni fognak a kíváncsisággal és lelkesedéssel, egészséges kritikai érzékkel

rendelkező egyetemi hallgatók. Kérdéssé válik ezáltal, hogy a konferencián elhangzott javaslatok, stratégiák miként jutnak el a tágabb közösséghez, kik valósítják majd meg azokat?

Mint egy újonnan létrejött, a világ szellemi körforgásába bekapcsolódni kívánó, a technológiai fejlődéssel lépést tartó, minden újra nyitott egyetemről, úgy gondolom, elvárható lett volna, hogy valamilyen mértékben a többségi és külföldi (nem csak magyarországi) előadók is helyet, szót kapjanak, ők is kifejthessék, hogyan látják a Székelyföld helyét régióként ebben az országban, ebben a rohamosan globalizálódó világban. Vélhetőleg észrevételeik és meglátásaik szolgálhattak volna figyelemre méltó és alkalmazható újdonságokkal. Nagy diplomáciai lépés, lehetőség lehetett volna e konferencia arra, hogy megmutassuk magunkat a külvilágnak, hogy a külföldi és többségi meghívottakon keresztül egy ablak nyíljk a világra, melyen ők be-, mi pedig kitekinthetünk. Kétségkívül voltak néhányan, akik a többségiek közül meghívás nélkül is érdeklődést mutattak e konferencia iránt, de sajnálatos módon nem tudták leküzdeni a nyelvi akadályokat, így kénytelenek voltak feladni azon szándékukat, hogy legalább a hallgatóság soraiban részt vehessenek. Értetlenül álltam e probléma előtt, hiszen az angol és román nyelvű tolmácsolás ezen az egyetemen nem ütközik sem technikai, sem személyi jellegű akadályba. Az egyetem rendelkezésére álló korszerű felszerelés lehetővé teszi ennek megvalósítását, nem is szólva az angol–román szakon oktató képzett nyelvi lektorokról.

A konferencia pozitívuma, hogy a problémák vázolása mellett igyekezett tudatosítani a jelenlevőkben, hogy részt vehetnek és részt is kell venniük e problémák megoldásában, hiszen a Székelyföld jövője az ott élő emberek kezében van. „Az embereknek a saját sorsukért felelősséget kell vállalniuk, mert csak rajtunk múlik, hogy milyen lesz a Székelyföld jövője. Nem fog minket sem külföldi kormány, sem az Európai Unió, sem senki kívülről megváltani” – hallottuk Kolumbán Gábortól, a Székelyföld munkacsoport vezetőjétől a sajtótájékoztatón. E kijelentését mintegy a munkacsoport ethoszáként is felfoghatjuk.

A párhuzamosan zajló szekciók a résztvevőket állandó választások elé állították, számomra pedig lehetetlenné tették, hogy részt vegyek mind a 130 előadáson. A fenti szelektív ismertetést remélhetőleg pótolni fogja a hamarosan megjelenő konferenciakötet.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Az erdélyi magyar humán tudományosság önszemléletéről

Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.

I. kötet. Szerk. Tánczos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002. 502 p. Sapiientia Könyvek 8–9.

A látószögről

Ha a romániai magyar kisebbséget egy olyan társadalmi csoportnak tekintjük, amelyben a közös, folyamatosan átalakuló nemzeti létforma intézményesül, akkor – a *Romániai Magyar Évkönyvek* sorozatának megindítása mellett – a 12 év tudományos eredményeit összefoglaló köteteket is határkőnek kell tekintenünk. Azért gondolom így, mert az évkönyvek évről évre a társadalomtudományi elemzéseken keresztül konstruálja meg a romániai magyarságot mint társadalmi, illetve nemzeti közösséget. Az alább ismertetendő kötet pedig az erdélyi magyar tudományosságot mint (a román nyelvű és a magyarországi tudományosság mellett létező) önálló entitást konstruálta meg. Bár ezzel eddig is tisztában voltunk, a Kutatói Programok Intézetében (KPI) szerkesztett kötetek végre ezt egy helyen összefoglalva teszik megfoghatóvá.

Az ismertetendő kötet kapcsán szólnom kellene az értelmezhetőség érdekében általában az erdélyi tudományosság helyzetéről, valamint az annak megjelenésekor, 2002. június 1-jén tartott konferenciáról.

A recenzens azonban ennek nem tud maradéktalanul eleget tenni. Az összefoglalók ugyanis két kötetben jelentek meg és csak az I. kötet ismertetéséhez van bátorságom. A II., a természettudományi, műszaki és orvosi kutatások

eredményeit és a tudományos viszonyokat ismertető kötet¹ értékelésében nem vagyok kompetens. A júniusi konferenciáról csak érintőlegesen szólok, mert a plenáris előadásokban – Péntek Jánost leszámítva – gyakorlatilag a tanulmányok rövidített változatát hallhattuk, a szekcióülésekből pedig csak a történeti vitában vehettem részt.

Az I. kötet szerkesztői előszavában harmadik kötetről is szó van, amely a lektori véleményeket, a kötetre született reflexiókat és a már említett konferencia jegyzőkönyvét közölné. Ez a kötet most készül, ezért nem tudok róla beszámolni, bár néhány lektori véleményt kéziratban alkalmam volt megismerni. Ezek komoly reflexiók, de elsősorban lektori véleményként és nem önálló megközelítésként születtek, jellegükből adódóan inkább tárgyi, mint elvi kérdéseket feszegetnek. Ráadásul a konferencián tapasztalt vitahiány és a tehetetlen egymás melletti elbeszélések után a recenzens örülne a legjobbban, ha a III. kötetet kézbe véve kiderülne, hogy nem volt igaza, abban megtalálható a jövő problémakatalógusa és lehetséges cselekvési programjai.

Az erdélyi tudományosságának – még ha történészként a régió magyarságát érintő kérdésekkel is foglalkozom – nem vagyok része. Ebben az írásban csak a tudatlanság bátorságával lehetne valamennyi összefoglalót kiértékelni, egy-egy bibliográfiai egység hiányán évelődni, vagy lehetne a vállalkozással (a szerkesztői elképzelésekkel) szemben másokat megfogalmazni és azokat számon kérni. A kötetet mint alapos reprezentációt fogom fel. Ezért inkább arra törekszem, hogy a szerkesztői bevezető záró gondolatát követve „az őszintébb szembenézés”-hez járuljak hozzá.

A viszonyítási pontokról

Az ismertetendő munka egyedülálló vállalkozás. A *szomszédos országokban* hasonló összefoglalók magáról a kulturális életről készültek. A legnagyobb összegző vállalkozás a (cseh)szlovákiai magyar művelődés nyolc évtizedének története, négy kötetben. Ezt a munkát azonban Budapestről szervezték és ott is adták ki.² A somorjai Fórum Intézet 5 éves kutatási terve sem

1 *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* II. köt. Szerk. Tánzos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. Scientia, Kolozsvár, 2002. 422 p.

2 *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* I–IV. Ister, Bp., 1998–2000, (I. Történelem – demográfia és szociológia – nyelvhasználat és nyelvféjlődés – a mindennapok kultúrája – vallás és egyház; II. Oktatásügy – közművelődés – sajtó, rádió, televízió; III.

törekszik „tisztán” a magyar tudományos eredmények megjelenítésre, hanem a kutatások integrálására és a társadalmi helyzetjelentésekre koncentrál.³ Kárpátalján a magyar tudományos leltárt egy életrajzi adatközlő könyv hozza, amely azonban nem ad áttekintést a magyar nyelvű publikációkról – sok esetben nincs is ilyen –, ugyanis az egyes személyek származásuk, illetve a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság tagsága okán kerültek a kötetbe.⁴ A Vajdaságban a Jugoszláviai Magyar Tudományos Társaság adott ki összefoglalót a régió magyar tudományos eredményeiről.⁵ *Magyarországon* az MTA a határon túli tudományosságról több címgyűjteményt jelentetett meg.⁶ Ezeknél érdemibb információkat ad a határon túli magyar tudományos műhelyekről a Márton Áron Szakkollégiumban szervezett munka, amelyet az interneten is hozzáférhetővé kívánnak tenni.⁷ *A szűkebben vett kisebbségkutatásról* több intézet közös komáromi konferenciája nyomán született tanulmánykötet.⁸ Ezek a munkák azonban elsősorban a kisebbségi társadalom működése felől közelítik meg a kérdést: annak egyik intézményesülését láttatják a kutatásokban, a leírások pusztán felsorolásszerűek vagy az intézményi tudásszervező ténykedésre koncentrálnak. A KPI kötete ellenben a tudományos élet kritériumai felől közelíti meg a kérdést: tudományos értékelésre és nem pusztán megjelenítésre (felmutatásra) törekszik; a kisebbségi helyzetben végzett tudományos munkát nem tekinti általában kisebbségtudománynak, hanem egy-egy szaktudomány részének. Ezzel együtt paradox módon épp ez a kötet identifikálja a magyar nyelvű tudományosságon belül az erdélyi teljesítményeket. A kérdés, hogy ezeket mihez is mérjük?

Irodalom, tudomány, könyvkiadás – színház – képzőművészet – zene és táncművészet; IV. Művelődéstörténeti kronológia és kislexikon – könyvészet – mutatók.)

3 Lásd www.foruminst.sl

4 *Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság. Életrajzi Lexikon.* Főszerk. Lizanecz Péter. Hungarológiai Központ, Ungvár, 1995. 200 p.

5 *A redltudományok jugoszláviai magyar művelői.* Szerk. Ribár Béla, VMTT – Atlantis, Újvidék, 1999, 52 p.; *Helytörténetírás, Hungarológia és komparatívisztikai kutatás – és kiadó tevékenységünk.* In *Hogyan tovább a háború után?* Szerk. Bosnyák István, JMT-Magyar Szó, Újvidék, 1993, 103–145.

6 *Magyar kutatók a környező országokban.* Szerk. Tarnóczy Mariann. MTA, Bp., 2000. 185 p.

7 www.martonaron.hu/kataszter

8 *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai.* Szerk.: Tóth Károly. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 278 p. Uo: Göncz László: *Tudományszervezés a Mura mentén.* 195–199. p.; Gábrityné Molnár Irén: *Vajdasági magyar humán tudományosság és a tudományos műhelyek szerepe.* 211–229. p.

Az utóbbi nyolcvan év erdélyi tudományos összefoglalókban sem bővelkedik. Az első világháború előtti viszonyokat Kristóf György tekintette át.⁹ A két világháború közti teljesítményeket Jancsó Elemér több változatban is összefoglalta.¹⁰ A mai napig modellértékűnek tekinthető az erdélyi társadalomtudományi kutatások historiográfiáját adó, 1938-ban készült Szabó T. Attila-tanulmány.¹¹ A két világháború közti erdélyi magyar könyvtermés szakkibibliográfiája is elkészült, de ez a mai napig kiadásra vár.¹² A második bécsi döntés után a kiemelten kezelt egyetem ügy révén a középkortól készítették tablót az erdélyi tudományos intézményrendszeréről.¹³ Míg ez a kötet döntően a magyar kulturális szervező erőt reprezentálta, addig a harminc év múlva Koppándi Sándor szerkesztésében megjelent *A romániai magyar nemzetiség* c. kötet¹⁴ hivatatosan arra törekedett, hogy kiegészítse „a romániai magyar nemzetiségről, a román néppel való együttélésről, a közös társadalomfejlesztési tevékenységről szóló irodalmat”.¹⁵ Ebben a kötetben egyszerre szerepelnek Románia magyarságpolitikájának legitimálására szánt anyagok,¹⁶ a romániai magyarság helyzetére (intézményesítettségére) vonatkozó összefoglalók¹⁷ és a tudományos élet teljesítményeinek áttekintése. A természettudományokat Vincze

9 Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig. *Erdélyi Múzeum* 1942. 1. füzet, 104–131 p. (Ez egy nagyobb összefoglalás része, további részpublikációk adatait a lábjegyzetben közli.)

10 Magyar tudományos élet Erdélyben 1918-tól napjainkig. *Látóhatár* 1937. 17. sz.; Az erdélyi tudományos élet húsz éve 1919–1939. *Független Újság* 1939. december 15.; 1940. január 5.; 1940. február 2.;

11 *A transylván magyar társadalomkutatás*. EME, Kv., 1938. 32 p.

12 Monoki István: *A magyar könyvtermés Romániában az 1919–1940. években* II. kötet Szakmutató. Kézirat, TLA Kv., Az I., alfabetikus kötet az OSZK és az EME közös kiadásában jelent meg. A mai erdélyi bibliográfiai viszonyok szűkös lehetőségére utal, hogy a szakmailag fontosabb és több munkával járó II. kötet kiadását eddig nem tudták megoldani.

13 *Erdély magyar egyeteme*. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1941. 470 p.

14 Kriterion, Bukarest, 1981. 521 p. Politikai Tudományok és a Nemzeti Kérdés Tanulmányozásának Intézete, a Romániai Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa.

15 Uo. 5. p.

16 Koppándi Sándor – Lőrincz László: A nemzetiségi kérdés megoldása.; Bányai László: A Habsburg elnyomástól a hitleri iga lerázásáig.; Damian Hurezeanu: A román nemzet (támpontok kialakulásának és fejlődésének történetéhez); Constantin Vlad: A nemzet fejlődésének főbb szakasza: a szocialista nemzet.; Fazekas János: A román nép és az együttlakó nemzetiségek egysége és testvérisége – a mai Románia haladásának hajtőereje.

17 Ezek közül igen gyenge: Nagy Ferdinánd: Kovászna megye ma.; Debreczeni Árpád: Anyanyelvű oktatás.; a közművelődés helyzetéről: Kovács János: Alkotó közönség.; Balogh Edgár: A közigás történetéből.; Kiemelkedően jó: Jakó Zsigmond: Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben.

Mária és Szabó Attila, az orvostudományi kutatásokat Spielmann József, a társadalomtudományokat és a történetírást Balázs Sándor és Bodor András, a nyelvészetet Péntek János foglalta össze. A romániai magyarság néprajzáról írott anyagának végén Dr. Kós Károly válogatott irodalomjegyzéket közölt. Ezek a beszámolók – ha nem eleve a rendszerbírálatot várjuk tőlük – korrekt, hűsz év múltán is használható munkák. Újdonság, hogy mennyire megnőtt a két világháború közti egyoldalú humán beállítódáshoz képest a reál tudományok jelentősége. A beszámolók döntően az egyéni teljesítmények bemutatására koncentráltak, az intézményességről, illetve a programszerű kutatásokról nem esett szó. Pedig mind a szociológiai (Aluás és Venczel kezdeményezésére), mind a Jakó Zsigmond által elindított iskola-értelmiség-művelődés-történeti kutatások és az Aradi József, Rostás Zoltán szervezte programok, majd a későbbi folklorizmus vita is ebbe az irányba mutattak. Az igény a nyolcvanas évek elejéig nyíltan is megfogalmazódhatott.¹⁸ Magyarországon a hetvenes évek végétől ez a programszerűség alakította át a tudományos életet, a pályázati lehetőségek kialakításával együtt egy új, fiatal, az előzőtől nagyságrenddel szélesebb kutatói, személyi bázis létrehozásával. Az intézményessültség hiánya még inkább kulcsprobléma, ha az 1980–81-ben Magyarországon írt, de csak 1989-ben publikált a határon túli magyar önismeretről/tudományosságról – közvetetten a határon túli magyarságról – összefoglalót adó Für Lajos munkájával¹⁹ hasonlítjuk össze a Koppándi szerkesztette Kritérium-kötetet. Az évtizedes változást kifejezi a 9 évig ki nem adott kézirat megjelentetésekor közölt borítószöveg. „Különös iróniája a sorsnak, hogy amikor a kézirat a kiadóba került, sokak szemében a szerző áttekintése túl me-

18 Jakó Zsigmond: A hazai magyar történetírók szerepe. *Korunk* 1970. 4. sz. 484–491. p.; Demény Lajos: Nemzetiség-történeti munkaprogram. *Korunk* 1971. 8. sz. 1129–1132. p.; Jakó Zsigmond: Nyersmételg, félúton. *Korunk* 1978. 10. sz. 650–???. Uő: Új távlatok tudományosságunk előtt. *Utunk* 1979. február 9.; Demény Lajos: Nemzetiség-történeti kutatás a szocialista Romániában. *A Hét* 1980, 32. sz., 33. sz.; A szóértés előfeltételei. *Korunk* 1980. 1–2. sz. (Különösen Domokos Géza és Aradi József felszólalásai fontosak.) Nemzetiségi történetírásunk új pázmája. I–II. Vita, *Korunk* 1980, 7–8. sz. 510–517. p., 9. sz. 671–679. p.; Venczel József: A csáki borgói kutatás köréből. *Korunk* 1971. 7. sz. 991–1000. p.; Imreh István – Venczel József: A bálványosváraljai falukutatás módszerének vázlata. *Korunk Évkönyv* 1979, 20–30. p.; Társadalomtudományi kör a Korunk szerkesztőségében, Aradi József: Kérdések a szociográfiáról. *Korunk* 1979. 6. sz. 441–442. p.; Várhegyi István: Valóságkutatás itt és most. *Művelődés* 1980. 5. sz.; Lőrincz József: Hogyan tovább? *Korunk* 1979. 9. sz.; Roth Endre: A szociológiának több esélye van a valóság mélységi feltárására. *Korunk* 1979. 6. sz.; Rostás Zoltán: Csak az van aminek múltja van? *Korunk* 1979. 6. sz.; A folklorizmus vitáról: Lőrincz József: Egy vita tanulságai. *TETT* 1989. 2. sz. 11–14. p.

19 *Kisebbség és tudomány*. Magvető, Bp., 1989. 243 p.

résznek tűnhetett a nemzetiségi kérdés vonatkozásaiban, ma viszont, amikor a nemzetiségi magyarság helyzete rohamosan romlik, a nemzetiségi kérdés a hozzá kapcsolódó álláspontok, sőt gyakorlat gyors ütemben radikalizálódik, a műben kibontakozó kép idealizálnak tűnhetik.²⁰ Az erdélyi „előzmények” között kell megemlíteni azokat a szórványos publikációkat is, amelyek a hatvanas évek végétől próbálták a világháború előtti erdélyi magyar szellemi élettel felvenni a kontinuitást, illetve saját szakterületük eredményeit, helyzetét foglalták össze.²¹ Ezeknek az írásoknak – ugyan úgy, mint az előbb már hi-

20 Uo. a hátsó borító „fülszövege”.

21 A teljesség igénye nélkül: Balázs Sándor: A nemzetismeret szociológiája mint nemzetiségismeret. *A Hét* 1979. 1. sz. 1., 9. p., 2. sz. 8. p., 5. sz. 11. p.; Banner Zoltán: Negyedszázad művészet. *Művelődés* 1969. 8. sz. 26–29. p.; Cseke Péter: Népi kultúránk tudományos műhelyei. *A Hét Évkönyve* 1978. 269–279. p.; Csetri Elek: Történetírásunk kérdéseiről. *Utunk Évkönyve*, 1972. 246–249. p.; Csire Gabriella: A romániai gyermek és ifjúsági irodalom 40 éve. *Művelődés* 1984. 7. sz. 35–41. p.; Dankanits Ádám: Ismeretterjesztő közfirásunk forrásvidékén. *Korunk Évkönyve* 1974. 129–137. p.; Demény Lajos: Nemzetiségétörténeti kutatás Romániában. i. m.; Egyed Ákos: Művelődéstörténet-írásunk útjai. *Korunk* 1978. 3. sz. 196–204. p.; Uő: Történetkutatás és történelmi tudat. *Korunk* 1980. 7–8. sz. 484–489. p.; Faragó József: A magyar folklór gyűjtése Moldvában. *Művelődés* 1979. 11. sz. 29–31. p.; Faragó József: A székely folklórgyűjtés vázlata. *Korunk Évkönyve* 1977. 31–38. p.; Ferenczi Géza – Ferenczi István: Erdélyi középkori történet-kutatás és régészet. *Korunk* 1970. 4. sz. 500–504. p.; Gálffy Mózes: A kolozsvári nyelvészeti iskola tevékenységéről. *Korunk* 1978. 10. sz. 789–798. p.; Gáll Ernő: Az „erdélyi lélek” – mítosz és valóság. *Utunk* 1972. 30. sz. 4–5. p.; 31. sz. 1–3. p.; Uő: Társadalomtudományi hagyományaink és az önismeret. *Korunk* 1969. 7. sz. 1001–1009. p.; Hajós József: Filozófia könyvtermésünk másfél évtizedéről. *Korunk* 1959. 7–8. sz. 1093–1098. p.; Imreh István: Öngagatás és céhes élet. *Korunk* 1983. 5. sz. 374–377. p. (Az áthallásos irodalom egyik gyöngyszeme.); Imreh István: Tizenöt év történetírás a Studia mérlegén. *Korunk* 1963. 8. sz. 1011–1017. p.; Jagamas János: Néppenék kutatásának története. *Korunk Évkönyve* 1973. 203–218. p.; Jakó Zsigmond: A hazai magyar történetírók szerepe. i. m.; Jancsó Elemér: A kolozsvári magyar színház múltját illető színháztörténeti kutatások. *NyIrK* 1968. 1. sz. 5–14 p.; Uő: A romániai magyar irodalomra vonatkozó kutatások. *NyIrK*, 1968. 2. sz. 223–231. p.; Jordáky Lajos: A romániai magyar nyelvű sajtó 1971-ben. *Korunk* 1971. 3. sz. 351–358. p.; Kós Károly: Eredmények és feladatok a székelység néprajzkutatásában. *Művelődés* 1969. 6. sz. 48–51. p.; László Ferenc: A romániai magyar zene. *A Hét Évkönyve* 1978. 256–260. p.; Márton Gyula: A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása. *Korunk Évkönyve* 1973. 173–193. p.; Mikó Imre: Magyar nemzetiségi történetírás Romániában. *Korunk* 1976. 9. sz. 643–645. p.; Nagy Jenő: Néprajzi és nyelvészeti kutatások a moldvai csángóság körében. *Művelődés* 1980. 6. sz. 27–30. p.; Szabó T. Attila: Természettudományos szakirodalom folyóiratainkban. *Korunk Évkönyve* 1974. 203–215. p.; Szekernyés János: Romániai magyar családi képeslapok. *Korunk Évkönyve* 1974. 283–291. p.; A recenzió nem a hivalkodó önszeretet, hanem az a praktikus szándék vezérelte a fenti összeállítás elkészítésében, hogy egy-egy remélt szövegolvató szemináriumon legyen hol „dokumentálódni” a hallgatónak.

vatkozott erdélyi összefoglalóknak – annyiban más a kiindulópontja a KPI mostani összefoglalójához képest, hogy azok az intézményesítés előkészítéseként, háttérbiztosításként készültek, míg az ismertetendő kötet évtizedes intézményépítési és működtetési folyamat részeként született meg. Ezt a folyamatot ragadta meg az intézményi bemutatás szintjén 2000-ben Pozsony Ferenc egy rövid összefoglalásban.²²

Egy lehetséges csoportosítás

A *Tizenkét év szerkesztői* – Tanczos Vilmos és Tökés Gyöngyvér²³ – a közölt 17 tanulmányt Bölcsészettudomány, Társadalom- és történettudomány részre osztották. A tanulmányok egységes szerkesztési szempontok alapján készültek. A három fő, tanulmányonként különböző arányban szereplő tartalmi elem: a) az intézményi (kutatásszervezési, oktatási, publikációs), b) a részterületenkénti vagy egyes pályák szerinti áttekintések és c) az általános problémák, viták, teendők, tervek ismertetése. Valamennyi tanulmányt bősséges, a leírásban egységesített, átfogó bibliográfia követi.

Az összefoglalókat *terjedelmük, illetve tartalmuk* szempontjából négy csoportba lehet sorolni. A besorolást, a kötet tanulmányait összevetve, az adott terület hagyományai, kutatói létszáma, publikációs megjelenítettsége adja. Tehát nem minősítésről van szó. Az *első csoportba* a legerőteljesebb²⁴ tanulmányokat sorolom: Egyed Emeséét az *irodalomtudományi* és Keszeg Vilmosét a *néprajzi* kutatásokról. Összterjedelmük és bibliográfiájuk is közel azonos. Ezen nincs mit csodálkozni, hisz a nemzeti kultúra megjelenítésének és termelésének két központi területéről van szó. Ugyanide tartozik a másik erős erdélyi hagyományokkal (a nemzeti piacon – Budapesten – is számon tartott tudományos iskolával) rendelkező terület, a *nyelvészet*, amit Péntek János tekintett át. Ebbe a csoportba sorolom egy teljesen új tudományterület²⁵ a *politikatudomány* összefoglaló tanulmányát is, amelyet a kötet legjobb dolgozatának tar-

22 Magyar tudományos műhelyek Erdélyben. *Info-Társadalomtudomány* 51. sz. 2000. 31–42. p.

23 A Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézetének vezetői.

24 Itt a recenzens minősítésén túl a bibliográfia megjelenítettség nagyságáról is szó van. Ezekhez a jól szerkesztett tanulmányokhoz 13–23 oldalas bibliográfiák csatolhatók.

25 Nagy késztetetése van a magamfajta folyamatokat kereső embernek, hogy az erdélyi magyar kisebbségi közírást clózménynek tekintse (Paál Árpádtól, Ligeti Ernőn és Krenner Miklóson át Bakk Miklósig). Csakhogy az nem tudományos alapelvek szerint működött, így inkább értelmezni kell, művelését elválasztva az elemzéstől.

tok.²⁶ A komoly termés mögött egyrészt a közéleti megnyilvánulásokkal való bibliográfiai keveredésről, a politikai közösség megeremtéséről és az RMDSZ körüli háttérmunkákról, másrészt az ezekre adott válaszokról, illetve harmadrészt egyes „életművek” integrálásáról is szó van. Jellemzi a szakterület „erejét”, hogy többen közösen végezték el a feladatot: Bakk Miklós, Bodó Barna, Kántor Zoltán, Lőrincz D. József, Salat Levente, Szász Zoltán Alpár – lényegében a BBTE magyar politológia tanszéke. (Hasonlóra csak a filozófusok vállalkoztak). Ebben a tanulmányban találkoztam a legszélesebb körű elméleti áttekintéssel és a szakmai viták bemutatásának igényével. Mindközben ez az a terület, ahol az intézményesülés és a kutatási programok messze elmaradnak az ugyanebbe a csoportba sorolt más tudományterületeken tapasztaltaktól. Bár bibliográfiáját tekintve szerényebb az előbbiektől a *filozófia* kutatások összefoglalója – Demeter M. Attila, Tonk Márton, Veress Károly munkája –, azonban a régi hagyományok (Böhm Károly, Bartók György, Tavasz Sándor, Bretter György²⁷) ellenére ők maguk is megfogalmazzák a nyolcvanas évek generációs hiányát, amelyből ebben az évtizedben képzésük megújításával és publikációs programokkal próbálkoztak kilépni.

A *második csoportba* azok a „testesebb” dolgozatok kerülhetnek, amelyek szerényebb bibliográfiát vonultatnak fel, de meghatározó társadalomtudományi területekről szólnak. A szociológia – ha a szerkesztők a tekintély elve helyett csoportos munkára adnak lehetőséget – talán a „leginkább foglalkoztatott” kutatási terület. Szinte a semmiből történő megerősödését, a politológiához hasonlóan, az első csoportba sorolhattuk volna be. „Később születni nem előny, hanem kegyelmi állapot” – idézem, mielőtt leírnám az általam nagyra becsült Roth Endre nevét, akinek összefoglalója fele részben az 1989 előtti publikációkkal foglalkozik és a BBTE Szociológiai Tanszékén folyt tucatszámú kutatási programról, köztük több nemzetközileg is számottevő összehasonlító munkáról (Kárpát-projekt, Szelényi Iván szegénység és underclass vizsgálata) szó sem esik. Csak bízhatunk abban, hogy Magyarai Tivadar példaértékű lektori bírálata/tanszéki összefoglalója megjelenik a tervezett III. kötetben. A hosszú történeti bevezető mellett a bibliográfia 3 oldalnyi terjedelme is

²⁶ Ezt a 10 oldalas lektori bírálatomtól (amelyet időhiányra hivatkozva nem vettek figyelembe) függetlenül állítom.

²⁷ Feltűnő, hogy Bretter, illetve iskolája kimaradt a hagyomány-kánonból, miközben ezen előzmény nélkül nem értelmezhető a Limes kör (Molnár Gusztáv és Cs. Gyimesi Éva fejlődéspályája). Talán egyszer egy eszmetörténeti munka körbejárja, hogy milyen érvelések nyomán maradt el a *Kellék* Bretter György emlékszámá. De ez már mikrofilológia vagy a ballada transylvanica/az erdélyi pletyka világa.

elégtelen. (Ismerve a BBTE központi könyvtárában Meister Róbert által épülő bibliográfiai adatbázist a romániai magyar társadalomtudományi irodalomról, az 1989–2001 közt publikált közel tízezer tétel több mint egyötöde sorolható a szociológia tárgykörébe. Hasonló a részesedési arány a KPI kutatói programjai esetében is.) Más a helyzet Csetri Elek *történeti összefoglalójával*. Ő alapvetően a doktori fokozattal rendelkezők statisztikájából indul ki, ami pl. Báthory Lajos esetében felveti, hogy hova is vallja magát valaki, vagy az „ismeretlen munkaterületen” (289. p.) dolgozó kutató kategóriáját is megteremti. Az egzsakság akarást talán a tudományos publikációk szerzőinek életkorára és kutatási területére vonatkozó (Pál-Antal Sándor által készített) összefoglalásra célszerűbb lett volna alapozni. A kép akkor sem volna rózsásabb, ha másokat bíznak meg az összefoglalás elkészítésével,²⁸ de akkor legalább a megfogalmazásban nem lenne teletűzdelve általánosságokkal. (Az erre a tanulmányra vonatkozó 6 oldalas külön bírálatomat elküldtem a kötet szerkesztőinek.) Ugyanebbe a csoportba tartozik a *közgazdaságtan* Kerekes Jenő és a *neveléstudomány* Fodor László összefoglalásában. Ezek tisztes munkák, egy-egy újjászerveződő kutatási terület útkeresését mutatják be. Ha a tudományterületek teljesítményét nem is, de az összefoglalók szakszerűségét össze lehet hasonlítani. Ebben a csoportban a legjobbnak Juhász Tamás áttekintését tartom az *erdélyi protestáns teológiai irodalomról*. Bár a szakirányok szerinti áttekintés állt a dolgozat középpontjában, az összegzésben megfogalmazott tömör tézisek utalnak az eszmei folyamatokra is. S a pragmatizmus-bírálatlalt a kötetben oly ritka kritikai álláspontot is megfogalmazott (262. p.).

A kiadvány összefoglalóinak *harmadik csoportjába az erdélyi zenetudomány* áttekintését Angi Istvántól és néhány jól megírt részterületet sorolok. Angi nagy erudícióval és elméleti háttérrel beszél olyasmiről, amiért ma is küzdelem folyik: a külön zenei anyanyelv elismertetése és ennek intézményes művelése. Egyéni (idősebb alkotói) pályákat ismertet és a bibliográfia is inkább a múltról szól. A megadott 60 tételből 38 1989 előtti publikáció. Talán reménytelibb a helyzet a *színháztudomány* terén. A kilencvenes évek elejére színháztörténetre szűkült témakörrel őszinte szembenézéssel írt Kötő József. Egy-két *Korunk* tematikus szám és egy konferencia-kötet, a készülő tankönyvek/jegyzetek és az elinduló drámakutatás az utóbbi évtized termése – sommásan. Mindezt úgy oldja fel a szerző, hogy nyolcvan év távlatában foglalta

28 2001 nyarán Tusnádfürdőn a romániai magyar történetírás helyzetéről V. Kovács András, Pál-Antal Sándor és Nagy Mihály Zoltán kitűnő összefoglalást adtak. Kizártnak tartom, hogy erről a kötet szerkesztőinek ne lett volna tudásuk.

össze a kérdést. Sokkal inkább felszálló ágként mutatja be a *filmkutatást* Margit-házi Beáta a kötet legstrukturáltabb összeállításában. Inkább a *Tizenkét év* történeti összefoglalójának hiányosságára, mintsem széleskörű kutatási programokra utal Sípos Gábor összefoglalója a *református egyháztörténet-írásról*. Irigylésre méltó a szakszerű összefoglalásban a szerző kedvesen korrekt kritikai hangvétele. Szintén jó olvasni Kovács András *művészettörténeti* összefoglalóját. Hiányérzetem volt azonban a XX. századi erdélyi magyar művészetkritika (pl. az Erdélyi Művészet és a Banner-kötet értékelése), a közélet bemutatása és az örökségvédelem (az épített örökségen túli) bővebb ismertetése terén. Kovács saját tanítványaival – benyomásom szerint – szűkmarkúan bánik, pedig hallva őket különböző konferenciákon, egy komoly tudástermelő csoport van készülöben. (Ugyanez a pozícionáltsághoz bizonytalanul viszonyuló visszafogottság tapasztalható a politológia tanszéki anyagban: a műhelyek között saját magukról nem beszéltek, miközben központjai a kutatási területnek. Nem beszélve arról, hogy kulcsmunkákról, mint Salat Levente etnopolitika kötetéről, illetve Lőrincz D. Józsefnek az átmeneti társadalom értékrendjét vizsgáló doktori dolgozatáról²⁹ sem esett külön szó.)

A kötet összefoglalóinak *negyedik csoportjába* két olyan anyagot sorolok, amelyek nem illeszkednek a kötetbe. Az egyik Marton József korrekt írása, a *Gyulafehérvári Római Katolikus Teológia helyzetének alakulása 1990 után*. Ez nem kutatástörténet, hanem intézménytörténet. Itt a szerző abszolút tisztességesen járt el, hisz megírta az intézményi háttér kialakulásának történetét. Nem tudom megmondani, hogy mi a szerkesztői hiba: nem közölni ebben a témában semmit vagy szembenézni a valósággal. Mezei Elemér írása kapcsán azonban valaki valamit félreértett. A *Demográfiai kutatások Erdély népességének alakulásáról a XIX-XX. századi népszámlálások tükrében* c. tanulmány két statisztikai adatközlő sorozatot ismertet a BBTE Szociológia Tanszékén Rotariu professzor vezetésével megjelentetett köteteket és Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850/1869–1992*. I-IV. köt. alapján. Ez még nem kutatástörténet. Pedig épp az előbbi vállalkozás párját ritkítja a magyar–román tudományos együttműködés történetében, hiszen Traian Rotariu professzor Varga E. Árpádot kérte fel az 1910-es kötet utószavának megírására. Kényes, agyonpolitizált témában hasonló kezdeményezésről nincs tudomásom. A másik munkát is roppant fontosnak tartom – ráadásul sorozatszerkesztője is vagyok –, de ha a kötet szerkesztőinek alapelve az, hogy „a jelenkori Erdély-

²⁹ Másol pl. a zenetudomány esetében a doktori dolgozatok is bekerültek a bibliográfiába.

ben alkotó magyar kutatók” (7. p.) eredményeit veszi számba, akkor miért tettek ez esetben kivételt? (S például Molnár Gusztávval, aki román állampolgár is, ideje java részét otthon tölti és van némi szerepe az erdélyi politikatudományi vitákban, miért nem?) De ennél is nagyobb baj, hogy ha már erről a területről is szerettek volna összefoglalást, miért nincs szó Albert Ferenc, Dézsi József, László József, Madaras Lázár, Vécsei Károly, Veress Valér munkásságáról és pl. a WEB-ben megjelent publikációkról? A júniusi konferencia történeti szekciójában Vincze Gábor fel is vetette ezt a problémát, de ha nem csal az emlékezetem, Mezei azzal utasította el, hogy ő nem ért hozzá csak felkérték erre a dologra.

A leltárról

Az ilyen jellegű összefoglalók könnyen elcsúszhatnak az annotált bibliográfia irányába, viszont a megjelent publikációk számbavétele önmagában még nem összegzés. Először a számbavételt tekintem át, majd az intézményesült-ségről szóló beszámolókat, végezetül a megfogalmazott teendőket elemzem.

Ha a tudományterületeket vesszük számba, akkor azt látjuk, hogy a már hiányolt részletesebb örökségvédelemi (anyagi kultúra) területen és a több helyen megjelenő esztétikán túl négy tudományág hiányzik: a jogtudomány, a pszichológia, a régészet és az antropológia. Az előbbi kettő nem állhat azon a szinten és intézményesítettségen, hogy érdemes lett volna róluk beszámolót írni. (Bár jó lett volna ezt valamiképp belefoglalni a szerkesztői előszóba.) A régészet hiánya a júniusi konferencián is felmerült, ahol Bajusz István élőszóban összefoglalta a legfontosabb egyéni kutatási eredményeket,³⁰ mert külön magyar intézményesítettségükről nem beszélhetünk. (Ennek valószínűleg az is oka, hogy döntően a honfoglalás kora előtti kutatásokról és nem magyar nyelvű, illetve nemzetközi publikációkról van szó.) Az antropológia azért kényes kérdés, mert ennek művelése a kilencvenes években Erdélyben előrébb tartott mint Magyarországon. Másrészt ennek központja a többi kutatási területtel szemben Kolozsváron kívül, Csíkszeredában alakult ki a KAM³¹ keretében. Ez felveti azt a további kérdést is, hogy ennek a húsz éves múltra visszatekintő műhelynek, amely szinte egyedülként tudta magára vonni a szélesebb magyarországi társadalomtudományi közvélemény figyelt-

30 Reméljük a készülő III. kötetben ez is olvasható lesz.

31 Kulturális Antropológiai Munkacsoport, Biró A. Zoltán, Bodó Julia, Gagy József, Oláh Sándor, Turós Endre.

mét a kilencvenes évek első felében, mi a helye (pozíciója) az intézményesülő erdélyi magyar tudományosságban? A KAM tevékenységét Keszeg a néprajzi kutatásoknál (125–126. p.), Roth a szociológia intézményi háttérénel (356. p.) említi, de érdemi tárgyalására paradox módon a politikatudományánál került sor (406–406. p.). Ez is megérthető, hiszen a KAM épp a politikailag („fent”) konstruált közösséggel szemben a magyar társadalom („lent”) konstrukcióját képviselte. Az intézményelemzésen túl az erdélyi magyar társadalomtudományi gondolkodás antropologizálódását is nyomon lehetett volna követni, ami a nemzetközi trendekhez való viszonyítást is lehetővé tenné. Ezt az életműveken keresztül is tapasztalható társadalomtörténeti, antropológiai eltolódást a néprajzkutatásban, politológiában, a történeti kutatásokban és természetesen a szociológiában is lehet érzékelni (pl. Fosztó László, Lőrincz D. József, Könczei Csilla, Magyar Vincze Enikő, Pál Judit, Pozsony Ferenc, Szilágyi N. Sándor, Tanczos Vilmos publikációiban).

Egy másik leltározási mód a *bibliográfiák*on keresztül lehetséges. A bibliográfiák döntően alfabetikus rendben hozzák a publikációkat. Ez alól kivétel Egyed Emese irodalomtudományi, Kötő József színháztudományi, Juhász Tamás protestáns teológiai és Sipos Gábor református egyháztörténeti összeállítása, amelyek szakosított irodalomjegyzéket adtak. Roth és Csetri csak önálló kiadványokat adott meg,³² a többi bibliográfia a periodikákban megjelent publikációkat is felvette. Ezek a bibliográfiák túlbecsülhetetlen jelentőségűek az önismeret, az oktatás és a tudományos tájékozódás szempontjából. Bár a magyarországi Erdély-kutatások nem képezik részét a beszámolóknak, a bibliográfiák egy részébe mint szakirodalom bekerült ez is.

Ha nem a tudás megjelenítése, hanem pusztán a tudástermelés felől nézzük a bibliográfiákat, azt is látnunk kell, hogy a népszerű ismertető irodalom és a tudományos publikációk itt együtt jelentek meg. (A politikatudományi összefoglalóban ez a tudományosság és esszé határvonalának meghúzásában jelentkezett.³³) Nem tudom, hogy mennyiben lehet érvényes megállapítást tenni, de az a gyanúm, valamelyest ismerve az erdélyi magyar politológiai, szociológiai és a történeti publikációkat, hogy a kötet bibliográfiája szépíti

32 Az utóbbi önmaga és Egyed Ákos esetében tanulmányt is felvett a bibliográfiába.

33 397. p.

a helyzetet,³⁴ ugyanis nagyon kevés a monográfia. Még kevesebb a magyarországi vezető kiadóknál (pl. Osiris³⁵) is megjelenő munka, angol nyelvű közlésekről pedig alig-alig beszélhetünk.³⁶

Mindez felveti azt a kérdést, hogy a romániai magyar tudományos orgánusok milyen kritériumok szerint fogadják el publikációkat. Mely kiadványoknak van lektora avagy szakmai vitája? Van-e olyan erdélyi kulturális/tudományos folyóirat, ahol a közleményeket lektorálásra külső szakértőknek is kiadják, illetve az olvasószerkesztői munkán túl is gondozzák az anyagokat? Vagy a szerkesztőségeken belül minden téma korrekt módon lektorálható? De ne menjünk ilyen messzire, vegyük szemügyre e kötet lektorálását. A belső címlap szerint 4 összefoglaló kivételével valamennyinek volt lektora.³⁷ Tölem két anyagról kértek véleményt, egyiknek sem volt különösebb foganatja. Magyarai Tivadar bírálatát ismerem, de annak sem látom következményét

34 Ebben az évben készült el Bándi Melissa és Hunyadi Attila, valamint jómagam közreműködésével *A romániai magyar kisebbségre és Erdély történetére vonatkozó magyar nyelvű munkák bibliográfiája 1990–2000*. A több mint 1800 tétel kétharmada rövid közlemény, cikk, ismeretterjesztő írás. Ha jobban megnézzük a maradék harmad könyvanyag is inkább Magyarországon készült, s ha még jobban leszűkítjük a kört, szembe tűnik a helytörténeti munkák túlsúlya. Végül alig marad két tucat erdélyi tanulmánykötet, benne tíznél kevesebb monográfiával.

35 Csak Szilágyi N. Sándor egy régebbi Kritérionnál megjelent munkájának és Keszeg Vilmos Aranyosszék-i kötetéről van tudomásom. Ennek háttérben két jelenség áll. Egyrészt az, hogy amikor a kilencvenes években kialakultak a kiadói szerzői körök, oda a határon túli tudományosság nem tudott belépni. A másik pedig az a kegyetlen elv, amit több kiadó is hangsúlyoz, hogy aki 35 éves koráig nem tanulja meg, miként kell nyomdakész kéziratot kiadni a kezéből, azzal nincs mit kezdeni. Ezt azonban valahol meg kellene tanulni. De ha az erdélyi kiadók és intézetek nem tudnak szerkesztőket eltartani (pl. a kis éves kiadványszám miatt, a folyóiratok működési költség hiányából adódóan), akkor ezt hol és kitől lehet megtanulni?

36 E vonatkozásban a tudományterületeket három csoportba lehet osztani. Vannak a teljesen nemzeti kultúrához és nyelvhez kötődő tudományok (irodalom, nyelvészet, történelem, néprajz), míg mások teljesen nemzetközi normák szerint működhetnek (a természettudományok) és léteznek olyan nemzetközi társadalomtudományok, amelyek a saját társadalmukról nemzetközi diskurzusokban adhatnak érvényes elemzéseket (szociológia, politológia, antropológia). Ez utóbbival magyarázható, hogy a legtöbb nem magyar nyelvű publikációval a humán tudományok közül épp az ezen körbe tartozó kutatásokkal foglalkozók rendelkeznek: Biró A. Zoltán Horváth István, Lőrincz D. József, Magyarai Vincze Enikő, Salat Levente, Péter László. Ráadásul ugyanez igaz a román nyelvű publikációk vonatkozásában is. (A júniusi konferencián nem történt áttörés a nyilvános hozzászólásokban, de a folyósói beszélgetésekből sokat lehetett tanulni. Pl. e jegyzet mondandója is a Bakk Miklóssal folytatott beszélgetésekből alakult ki.)

37 Ezek közül Mezei Elemér anyaga egyedül problematikus, hiszen Kerekes Jenő, Marton József, Sípos Gábor tárgyilagos beszámolót készített.

a szociológia eredményeinek összefoglalójában. A lektori véleményre csak Egyed Emese és Angi István utalt.³⁸ Az előszóból nem derül ki, hogy kik azok, akik az eltérő paradigma miatt, az idő hiányában vagy részben vették figyelembe a kritikát.³⁹ Az előszóban a szerkesztők okosan elmagyarázzák bizonyítványukat: a szerzők maguk dönthettek arról, hogy mit vesznek figyelembe, illetve, mint tudjuk, a lektori vélemények is publikálásra kerülnek a harmadik kötetben. Nincs ezzel semmi gond. De miért szerepel pl. az én nevem a belső címlapon? A könyvkiadásban a lektorálás nem a véleményalkotás, a kritika szinonimája.

Az intézményesítettségről

Az adott tudományterület *öndefiníciójával* Egyed Emese, Margitházi Bea, Angi István, Roth Endre és a politikatudományi anyag szerzői foglalkoztak. A „definíciók egymás ellen való kijátszása helyett” (52. p.) Egyed a lehető leg szélesebbre nyitotta az irodalom és az irodalomtudomány fogalomkörét. Hozzá hasonlóan Margitházi is szélesre nyitja a fogalmat (filmelmélet, filmes közélet, ez erdélyi film, illetve elmélete), de míg az előbbinél bevett területeket kell áttekinteni, az utóbbi esetében a filmes oktatás és intézmények hiányában a humán tudományok és különböző művészeti ágakból kell megteremteni a filmtérkép tájékoztatósi pontjait. Angi az erdélyi zenetudományt a tudományos rendszertanban helyezte el, Roth az erdélyi magyar szociológiát az alap kutatás/alkalmazott kutatások rendszerében a tartalmi szempontot: mi szól az erdélyi magyarság valamely közösségéről, helyzetéről. A politikatudományi beszámoló készítői a jelen adottságai között meghúzendó határokat a tekintélyes hagyományokkal rendelkező tudományterületeknél elfogadottnál szélesebben húzták meg, de ezt jól ellensúlyozták a műhelyek, egyéni teljesítmények, viták, problémák szerkezettel. Dilemmájuk az összes humán területre sokkal jellemzőbb, mint Magyarországon: „hol lehet megvonni a határt tudományosság és esszé, dokumentált rigurozítás és akaratérvényesítő állásfoglalás, illetve a közvélemény befolyásolását célzó politikai publicisztika között, a romániai magyar kisebbségtörténetnek abban a szakaszában, amelyben a jelen tanulmány készült.” (396. p.)

Az intézményesítettség mint feladat van, ahol a magyar nyelvű oktatás hiányaként jelenik meg (zenetudomány, filmelmélet), de legtöbb helyen az önálló

38 53. p.; 109. p.

39 9. p.

egyetemtől független kutatóintézeti háttér igényét vetették fel. Ezt fogalmazták meg a filozófiai, szociológiai és a politikatudományi összefoglalások szerzői. A háttérintézmény jelentősége Kerekes Jenő közgazdasági beszámolója alapján a legszembeötlőbb. A kolozsvári közkönyvtárak 1990 után megjelent, magyar nyelvű közgazdasági könyvállományát áttekintve kiderült, hogy ezekben összesen 76 ilyen kötet található, míg a Romániai Magyar Közgazdász Társaság könyvtárában 3615 tétel. (385. p.) Roth Endre és Angi István saját szakterületükön (szociológia, zenetudomány) önálló folyóirat megjelentetését tartja szükségesnek. A problémák feltárása, a kutatási irányok meghatározása érdekében Csetri Elek országos (történész) szakmai tanácskozást javasol. Ugyanez a belső szakmai kibeszélés (közélet?) hiány fogalmazódik meg a filozófia-beszámoló utolsó bekezdésében is. A szakemberek helyzetbe hozása érdekében Kötő József az egyes színháztudományi ágazatok tudatos kiépítését javasolja. Ugyanezt konkrétan fogalmazta meg Kovács András a saját szakterülete számára: átfogó topográfiai feltáró munkák beindítását és egyházi múzeumok létrehozását javasolja. Életkori – és ebből adódóan szocializációs – adottság, hogy Roth Endre és Csetri Elek inkább a kell, legyen megfogalmazások körében él, míg mások konkrétan adják tudtunkra javaslatukat.

Az egyes tudományterületek között kisebbségben vannak azok, amelyek már az *intézményeken belüli programokra* koncentrálnak. Ilyen a nyelvészet Péntek János beszámolójában, Egyed Emese konkrét tematikai javaslata tükrözi ezt az irodalomtudományi kutatásokra vonatkozólag. De Keszeg Vilmos az, aki a kutató műhelyek éttekintésekor egy lényegi kérdésre is rávilágít: csak néhány működtet kutatási programot. Ezt azzal magyarázza, hogy a pályázati lehetőségek általában rövid távra szólnak. Ugyancsak itt jelenik meg, Csetri Elek és Roth András, illetve a politológusok írásaihoz hasonlóan, a szintézisek hiánya. Ez pedig összefügg az alkalmazott kutatások és alap kutatások problémájával. A beszámolókból úgy tűnik, hogy intézményes programok hiányában az alap kutatások inkább az idősebb nemzedék egyéni műhelyeiben folynak vagy onnan indultak el. Ebből a szempontból a nyelvészeti, a néprajzi, a középkori történeti források kiadása és – a sajnos itt eléggé be nem mutatott – szociológiai kutatások a legszisztematikusabbak.

Az egyes tudományterületek társadalmi szerepe és a kutatói pozíció több tanulmányban megjelenik. Péntek János a „térseget” konzervatívnak tekinti, ahol többre értékeli a tekintélyt, mint a szellemi képességet. „Ezen is folyamatosan változtatni kell a hagyomány(os érték) és a korszerű kreatív képesség egyensúlyának keresésével, a fiatal tehetségek bátorításával”. (34. p.) A kuta-

tók függő helyzetét az anyagi csábításokban (a megrendelő bizonyos kutatásokban elvárja a számára megfelelő végeredményt) és a politikai befolyásolásban látja. A szakmai elkötelezettséget és az aktuálpolitikai lekötöttséget elválasztja egymástól. Más formában, de ugyan ez a közösségi elvárás versus szakmai kívánalmak problémát vetették fel a filozófia beszámoló szerzői is. A kisebbségi helyzetből adódóan a kulturális elit elsősorban a hagyományápolást helyezi előtérbe, amely a „népcsoport identitástudatát erősíti. Ennél fogva a filozófia univerzalizmusa, a szabad szellemű filozófiában mindenkor érvényesülő kritikai reflexió és vitára való késztetés alkalmasint gyanakvást keltet, elsősorban a kulturális elit köreiben, hiszen az érvényes meggyőződés szerint akkor vagyunk egységesek, ha – a politikai, társadalmi, kulturális stb. – kérdésekről egyet gondolunk. Ekkor vagyunk képesek ugyanis egységesen fellépni. Mindez érthető módon, egyfajta zavarodottságot és csalódottságot eredményezhet a filozófiával foglalkozók körében.” (321. p.) Kötő József a szakmai és a társadalmi elvárások konfliktusát a színházi viták kapcsán az előbbiekhöz hasonló módon patikamérlegen próbálja kiegyensúlyozni. „A sajátosság méltóságához” közel álló közösségközpontú szellemiséggel a szabadságközpontú orientációt állították szembe a „radikálisan újat hozók”. Az utóbbiak a szubjektum, a személyiség, az erkölcs autonómiáját képviselték. A két alternatíva között tapogatózó színházi mozgalom közel fél évtizeden át szemléleti zavarokkal küszködött... Ez a magatartásforma pedig funkcionális zavarokat okozott a színház és a közönség kapcsolatában. A paradoxon feloldását csak egy szintézisre törő szemlélet hozhatja el.” (179. p.) Vajon Kötő József ne tudná, hogy itt a romániai magyar befogadói kultúra korszerűségéről van szó? E kérdésben a szerzők visszafogottak, hiszen Péntek János oktatási kérdésekben és a kutatás-értelmezés dolgában is másutt élesebben fogalmazott,⁴⁰ a filozófusok „nemzeti” filozófia vitája is karakteresebb volt, nem beszélve a kötet egyik szerkesztőjének, Tanczos Vilmosnak a tudományos kutatás átpolitizálásáról szóló, másutt megjelent alapvető írásáról.⁴¹

Prizmatükör

A recenzens eddig szétszedett és újra összerakott egy olvasmányélményt. A következőkben azzal próbálkozom, hogy néhány a kötetben szerep-

⁴⁰ A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben. *Kisebbségkutatás* 2001. 1. sz.

⁴¹ Szappon a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás* 2001. 1. sz.

lő, elsősorban a politológia összefoglaló szemléleti felvetéseiben megbúvó szempontot tovább gondoljon – kiiktatva a „pesti gőzhenger”⁴² boldogtalan bölcsködését – a kötet és a felmerült problémák elhelyezése érdekében.

A kötet szerzői jól megoldották az erdélyi tudományosság problémát azzal, hogy elfogadták azt a szerkesztői álláspontot, amely szerint az Erdélyben alkotó kutatók tevékenységét tekintik feldolgozandónak. Ezt több-kevesebb rugalmassággal alkalmazták. Volt, ahol még az összefoglaló szerzői között is talá-lunk jelenleg Magyarországon élő kutatót (Kántor Zoltán – politikatudomány). Több esetben épp a nyitást és az együttműködést tekintették az egyik legfontosabb változásnak 1989 után (nyelvészet, irodalomtudomány). Hív-hatjuk pl. posztmagyarnak azt a helyzetet, amikor ugyanaz a személy (Szász László) egyik helyen mint kifejezetten nem erdélyi⁴³ szerepel (ha jól tudom eredetileg marosvásárhelyi, az egyetem elvégzése után vándorolt ki, és egy ha-sonló, de csíkszeredai sorstársával említetik, 80. p.), míg másutt úgy merül fel a neve, mint az egyike azoknak, akikre az erdélyi drámatörténeti kutatáso-ka-t lehet alapozni. (181. p.) Még érdekesebb lesz a helyzet, ha az illető történe-tesen visszakerül Kolozsvárra lektornak, arra a tanszékre, ahol őt nem erdélyi-ként tartják számon. Tartalmi problémát vetnek fel azok a kutatások, amelyek-ben mint közreműködők vesznek részt az erdélyi kutatók pl. a Kontra Miklós vezet-te élőnyelvi kutatások, vagy a szociológia tanszék empirikus adatfelvéte-lei, a KAM összehasonlító-projektek. Nem féloldalas, ha bizonyos kutatások-nak csak egy részéről van tudomásunk? Historiográfiai szempontból biztos va-gyok abban, hogy az évtized legfontosabb történeti munkái között fog szere-pelni: az Erdélyi okmánytár, amelyet az Akadémiai Kiadó ad ki, bár a szerző-je, Jakó Zsigmond Erdélyben él; Pál Judit várostörténeti monográfiája, amely eddig csak románul jelent meg; K. Lengyel Zsolt transzilvanizmus monográ-fiája is csak németül jelent meg; Vincze Gábor fontos könyve a romániai ma-gyar '50-es évekről Erdélyben jelent meg, de a szerző magyarországi. Ho-málybogozó évődésem csak arra szolgál, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy milyen keretek között is működik az erdélyi magyar tudományosság? Része-e valaminek? Románián belül működik, döntően egy állami egyetem katedráit elfoglaló emberek művelik, de a működtetésének finanszírozása döntően Magyarországról történik. A romániaiságról szinte szó sem esik a kötet-

42 Szlovákiában hallott kifejezés az okoskodó, „mi jobban tudjuk” magyarországi „szakér-tőkre”.

43 Budapesten, tapasztalataim szerint attól, hogy valaki magyar állampolgársággal rendel-ke-zik, erdélyinek tekintik. A változást általában az „áttelepült” kifejezéssel érzékeltetik.

ben, s ez az utóbbi tíz évnek a nemzetiesítéssel járó korjelensége. De azt senki nem gondolhatja komolyan, hogy a romániaiság mint jogi, politikai, habituális szerkezetiség ne lenne hatással a tudomány szervezésre. Ha nem viszonyítunk, akkor formálisan minden rendben van. Ha felteszünk néhány kérdést: Hogyan működik a kreditrendszer az egyetemen, ha nincs szabad tanárválasztás? Hogyan működik a magiszteri képzés, ha az órákat tömbösítve, vagy hétvégén, vagy sehogy sem tartják meg? Hogyan lehet elvárni egyesületi alapon és szabályzatok szerint működő intézményektől, akadémiai programokat, úgy, hogy nincs működési költségük, csak a bérmunkák, pályázatok, alkuk biztosítanak forrásokat? Hogyan lehet a tudományos munka feltételeit megteremteni, ha nincsenek feltölthető kutatói állások? Hogyan lehet a tudományos munka feltételeit megteremteni, ha nincs megfelelő könyvtár és kiterjedt nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés?

Az összehasonlítás a szembenézéshez azért is elengedhetetlen, hogy kiderüljön a(z össz)magyar tudományosságon belül milyen is a helye az erdélyi magyar humán kutatásoknak. Az ismertetett kötetnek ez nem volt a feladata, de a júniusi konferencia előadásait figyelve, ez az igény a humán kutatások felől meg sem fogalmazódott. Ahogyan az sem merült fel, hogy a tudományt is sújtó társadalmi problémák mennyiben etnikai jellegűek, illetve mennyiben országos vonatkozásúak. A *nemzetközi összehasonlítás* hiánya, a júniusi konferencián a humán kutatásokat és a természettudományos beszámolókat hallgatva, még nyilvánvalóbbá vált. Hiszen az utóbbi körhöz tartozó (általában a bölcsész előadóknál rendezettebb és követhetőbb előadásokat tartó) kutatók alapvetően nemzetközi mércéket állítottak fel. A negyedik viszonyítási alap a *Kolozsvár és a vidék viszonya* lehet. Meg merem kockáztatni, hogy a magyar humán tudományos élet Kolozsvár központúsága ma nagyobb, mint a kilencvenes években volt. Vajon mit csinál a kibocsátott nagy létszámú évfolyamok vidéken elhelyezkedő része? Kik inspirálják őket? Ki veszi át Aradi József, Cs. Gyimesi Éva, Gáll Ernő, Péntek János, Rostás Zoltán és mások szerepét? Itt nem pusztán vonatkoztatási személyiségekről van szó, hanem a tudományos közélet hajszálszerű közvetítéséről, arról, hogy az egyes kutatók érzékelhessék ennek jelenlétét.⁴⁴ Vagy az új helyzetek más viszonylatokat termelnek ki?

⁴⁴ A kisebbségi közösségértelmezés szempontjából ez legalább annyira fontos, mint a tudományos teljesítmények leltára. Hiszen itt már arról van szó, hogy az adott társadalmi csoportnak (az erdélyi magyar társadalomnak) van-e saját intézményesített tudástermelése és ez milyen hatékonysággal működik.

A BBTE egyes tanszékei mellett az utóbbi tizenkét évben kialakult egy olyan *háttér intézményrendszer*, amelyet kívülről nemzetiesítő konstrukcióként kutatóintézeti háttérnek lehetne nevezni.⁴⁵ Azonban ezeknek az intézményeknek a hosszú távú működési költsége – a KPI-t kivéve, amely inkább forráselosztó, mintsem kutatásszervező intézmény – nincs biztosítva. Egyesületi formák között működnek. Ha egyáltalán van, akkor a szervezeti és működési szabályzatuk is ehhez alkalmazkodik. Fizetett alkalmazottaikat a pályázati pénzekből tartják el minimális fizetéssel. Így nagyon nehéz elérni, hogy a munkaköri leírásokban az intézeti munka és az egyéni kutatómunka programszerűen, hosszabb távra épüljön fel. A működési költségek hiánya azzal jár, hogy bizonyos kutatók (a vezetők) alapvetően a menedzseléssel foglalkoznak. Ezeknél az embereknél gyakori a terepvesztés, amely tudományos pályájuknak is gellert adhat. Az újabb és újabb pályázatok, a *fennmaradásért való folyamatos küzdelem következményei*: 1. A kutatási témákat a globális vagy a nemzeti (Budapest) piacról kapják. Így a saját, helyi kutatási kérdések, a saját társadalom problémái csak ezekbe becsatolva vizsgálhatók. Eltolódik a saját modellek kidolgozása. 2. Nem tud végbemenni a kellő szakosodás. Egy-egy kutató több dologgal is kénytelen foglalkozni, így lemarad a magyarországi specialistáktól és ez elvezethet az „erdélyi szakértőnk” alárendelt pozíciójáig. 3. Az újabb és újabb munkamegrendelések nem teszik lehetővé a hiányzó alapkutatások elvégzését és a Magyarországhoz képest a hetvenes-nyolcvanas években kialakult módszertani és elméleti lemaradás pótlását. Ezekon a területek a leggyengébbek a képzési programokban is és ez az egyik oka a szakmai kritika hiányának. 4. A pályázati alapú működtetés nem teszi lehetővé hosszú távon főállású kutatók alkalmazását. 5. A fiatal kutatók előtt a tudósideál a menedzser lesz. A tudományos siker fokmérője nem a megoldott problémák, hanem a megszerzett pályázati támogatások függvénye lesz.⁴⁶

Erdélyi szempontból egyszerű a megoldás: biztosítani kell a műhelyek számára hosszabb távon a működési költségeket. Magyarországról nézve – azon túl, hogy semmilyen politikai szereplőnek nem fűződik különösebb érdeke ahhoz, hogy a kisebbségi társadalomban újabb, független (ellenőrizhetetlen) véleményalkotó központok intézményesüljenek – a meglévő kutató-

45 MTA KI – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet; Szabédi Ház; Láthatatlan Kollégium; Kriza János Néprajzi Társaság; Pro Philosophia Alapítvány; KOMATE; Politeia; Entz Géza Intézet; Max Weber Kollégium; CCRIT; Erdélyi Magyar Közgazdász Társaság; Jakabffy Elemér Alapítvány; Sapientia – Kutatói Programok Intézete; Erdélyi Múzeum Egyesület;

46 Erre a problémára a júniusi konferencián Lőrincz D. József hívta fel a figyelmemet egy folyosói magánbeszélgetés keretében.

helyek teljesítményeit lehet (és kell) számon kérni. Ha egy „laza” akkreditálási követelményrendszerrel megvizsgálánk a jelenlegi műhelyeket – pl. a következő szempontokból: van-e legalább két PhD fokozattal rendelkező főállású munkatársa; az utóbbi három évben kiadtak-e évente két tudományos munkát (nem számítva a konferencia köteteket); van-e az intézménynek szervezeti és működési szabályzata, egyéni munkaköri leírásokkal, személyekre bontott rendszeres éves intézeti kutatási programmal; milyen könyvtárral, dokumentációs háttérrel rendelkezik és ez miként van feldolgozva – akkor eljuthatunk a róka fogta csuka, csuka fogta róka ördögi köréig. Ezt azonban egy pontosan kidolgozott akkreditációs követelményrendszerrel és egy erre felkészülési lehetőséget adó hosszú távú ösztöndíj programmal (amelyben a fiatal kutatóknak 3 éven át csak saját kutatásaikkal és intézeti feladataikkal kellene foglalkoznia) meg lehetne oldani. Az ehhez szükséges források benne vannak a rendszerben,⁴⁷ de egyelőre a határon túli műhelyek vezetői is abban érdekeltek, hogy minél inkább integrálódjanak – működési feltételeik biztosítása érdekében – a jelenlegi elosztási rendszerbe.

A hosszúra nyúlt áttekintés végén *a tudomány* (a tudástermelés, megjelenítés, átadás) sajátos *erdélyi magyar/kisebbségi társadalmi funkciójáról* kell szólnom. A(z össz)magyar kultúra szempontjából regionális tudományos központként lehet Kolozsvárt és néhány erdélyi várost felfogni, amelyek természetük a magyar nyelvű tudományosság piacán kell érvényesülnie. Erdély felől nézve azt kell tisztázni, hogy milyen kisebbségi társadalom-modellben gondolkodunk? Egy szatellit nemzetrészen, amely Budapesthez igazodik vagy egy politikai közösségben, amelyben az egységesség politikai érdekvédelmi

⁴⁷ A magyarországi határon túli kutatásokkal foglalkozó programok pl. a Széchenyi tervben Berényi Dénes támogatáspolitikai vizsgálata vagy a Balassi Intézet működtetése és természetesen saját költségvetésből is támogatott intézményem (TLI) tudástermelő hatékonysága is vizsgálható. Egy Széchenyis projekt nagyságrendű összegből, 60 millió forintból ideális esetben 3 évig 27 ember kaphatna havi 60 ezer forintos ösztöndíjat. Viszonyítás-képpen: a határon túli magyar könyvkiadás évente a NKÖM-től 60 millió forintnyi támogatást kap. Magyarországról nézve felvetésem demagógnak tűnhet. De ha végiggondoljuk, hogy ma az ajánló irodákban a szomszédos országokban 495 ember dolgozik, számba vesszük az Agora irodákat, az MTA nyelvi intézeteit és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem apparátusát, azt látjuk, hogy jelenleg kb. 700 ember kapja havi fizetését, ami hosszabb távra is biztosítva a határokon túl a magyar állami költségvetésből. Hogy mit jelentene az előbb felsorolt intézményeknek 2–2 hosszabb távú ösztöndíj-státus vagy ez kiegészítve egy-egy Kolozsváron kívüli kutatóhely megteremtésével? Magyarországról nézve számonkérhető programokat és nem segélyező alkukat. Az erdélyi nézőpont nem az én dolgom.

elve integrálja az intézményességet és a szellemi életet. Avagy harmadikként adottságnak tekintjük a romániai magyarságot, amely életvilág-hálózatnak (magyar szféra) különböző alrendszerei önálló, belső logikáik szerint működnek. Úgy, mint a politikai érdekvédelem; az önkormányzati intézményrendszer; a közvélemény-formáló önálló nyilvánosság; a civil társadalmi szervezetek rendszere; a tudományos, szakértői intézményrendszer. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy az egységesség mellett a stabilitás igénye is megjelenjen, a túlélés és válságkezelések helyett az építkező stratégia váljon döntővé.

Az „erdélyi tudománypolitika” történetére a szakadozottság, az állandó újra kezdések a jellemzők. A XVIII. század nagy alapításai – a Baththyanyenum, a Téleki Téka, a Bruchental gyűjtemény – nem fejlődtek tovább élő intézményekké, hanem múzeumokká váltak. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság épp úgy megrekedt, mint Döbrentei *Erdélyi Múzeuma*. Jancsó Elemér szerint csak a kolozsvári színház az, amely időtálló intézménynek tekinthető 1948 előttről.⁴⁸ Az EME történetét végig kíséri az az egyesület vagy intézet vita, amely a kolozsvári egyetem létrehozásával az előbbi javára dőlt el. Az egyetem az oktatók jelentős részének ugródeszkeként szolgált a budapesti nagyobb karrier eléréséhez.⁴⁹ Az első világháború után, a volt egyetemi tanárok távoztával, új tudománypolitikai korszak kezdődött, amelynek meghatározó szervezője György Lajos volt. 1926-ig inkább csak próbálkozások jellemezték a tudományos élet szervezését, előbb bibliográfia szinten gyűjtötték össze az eredményeket,⁵⁰ majd 1927-ben már részletes program készült a teendőkről.⁵¹ György Lajos a középiskolai tanárképzés megerősítését tartotta kulcskérdésnek. Egyrészt a magyar szellemiségű, minőségi (egyházi) középiskolai képzés érdekében, másrészt, hogy a tanári szakon végzettek közül ki lehessen alakítani a tudományos kutatásokkal foglalkozó elitet. Két konkrét javaslatot tett (a budapesti kormányzat felé): 1. tudományos intézet létrehozása érdekében, amely az erdélyi magyarság kultúrájára vonatkozó gyűjtéssel, rendszerezéssel és feldolgozással foglalkozik; 2. főiskolai magyar internátus létrehozása érdekében. Az egyiket az EME és a Katolikus Lyceumi Könyvtár keretében többé-kevésbé, a kollégiumokat és a külföldi ösztöndíjprogramot teljes sikerrel valósította meg.⁵² Tavaszgy Sándor – mint a tudományos diskurzust meghatározó személyiség –

48 Jancsó Elemér i. m.

49 Nagy Miklós: Erdély jövője. *Budapesti Szemle* 1926. 207. köt. 339–358. p.

50 György Lajos: *Az erdélyi magyarság szellemi élete*. Pallas, Budapest, 1926. 77 p.

51 György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség* 2002. 2. sz. 131–148. p.

52 Tanulmányi Bizottság Jelentése, Kolozsvár, 1930. *Magyar Kisebbség* 2002. 2. sz.

ezzel párhuzamosan az európai korszerű műveltségismény és az erdélyi hagyományok, valamint a korabeli adottságok szintézisét szorgalmazta.⁵³ A második bécsi döntés után Jakó Zsigmond az *Erdély magyar egyeteme* kötetéről írva a tudományos szellemiség funkcióját a magyarság kulturális integritásának megőrzésében, az egyetemét „a tápláló nemzeti közösség erősítése, szellemi irányításá”-ban látta.⁵⁴ A korszak erdélyi tudományszervezési kérdéseit Szabó T Attila összegezte.⁵⁵ Külön választotta az EME (mint Erdélyi Magyar Nemzeti Múzeum), az egyetem (Kolozsvári I. Ferencz József Tudományegyetem) és az 1940. október 20-án – az impériumváltás után két hónappal! – létrehozott Erdélyi Tudomány Intézet feladatköreit. Az EME a gyűjtemények gyarapításán és rendszerezésén túl tudományszervezéssel és tudomány-népszerűsítéssel foglalkozott. Az egyetemet – Jakóhoz hasonlóan – a „nemzeti értelmi tevékenység irányítójának” tekintette, amely tudós szakembereket és tudományos kutatókat képez. Ez az utóbbi képzés valósulhat meg az egyetemen kívüli intézményekben, pl. azáltal, hogy a hallgatók bekapcsolódnak az EME szakosztályok munkájába. A Teleki Pál Tudományos Intézet részeként működő ETI munkatársait a közoktatási miniszter nevezte ki az egyetemi oktatók közül vagy más kutatóhelyekről. (A kolozsvári egyetem korabeli súlyát mutatja, hogy az ETI vezetőjén, Tamás Lajoson kívül, a Teleki Intézet másik két egységének vezetőjét is a kolozsvári egyetemi tanárok közül nevezték ki: Rónai András – Államtudományi Intézet; Deér József – Magyar Történeti Intézet.) Az ETI szervezete 11 szakosztályból állt és szervezeti szabályzata értelmében: „Célja Magyarország s különösképpen Erdély földrajzi, néprajzi, történeti, régészeti, társadalomtudományi, nyelvészeti, irodalmi embertani, élettani s egyéb népi kérdéseinek, továbbá más országok népeivel kimutatható kapcsolatainak tudományos tanulmányozása, adatok gyűjtése, rendszerezése, nyilvántartása, feldolgozása és kiadványok közzététele.”⁵⁶ Mindezt egyéni és intézeti kutatási programok keretében valósították meg. Az intézet négy éves tevékenységét Mikecs László értékelte ki mintaeértékű írásában.⁵⁷ Az ETI-t szakosztályonkénti értékelésében szinte mindenhol a diákok bevonását, az utánpótlás nevelést hiányolta. Legnagyobb értéknek a közös, interdiszciplinális kutatásokat Hóstát és a Borsa völgye tartotta. Már akkor az állandó résztvevő megfigyelő módszer alkalmazásá-

53 Pl. *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Kolozsvár, 1928, 12 p. ETF 11. sz.

54 Erdély magyar egyeteme. *Erdélyi Múzeum* 1942. 1. füzet 284–290. p.

55 Az erdélyi tudománypolitika kérdéshez. *Hitel* 1940–41. 2. sz. 183–189. p.

56 Tamás Lajos: Az Erdélyi Tudományos Intézet. In *Erdély magyar egyeteme*. i. m. 411. p.

57 Új erdélyi tudomány. *Erdélyi Múzeum* 1944. 3–4. sz. 500–523. p.

ra is javaslatot tett. Kulcsfontosságú kérdésként vetette fel a társadalmpolitikai kérdésekben való tudományos részvétel igényét is. Meg volt arról győződve, hogy a modern gondolatok megvalósítása mindig az adott társadalmi csoport előnyére szolgál. Így vélekedett az 1918 előtt elmaradt, majd az új impérium által megvalósított földreformokról, de hasonlóképpen vélekedett az erdélyi magyar szövetkezeti mozgalom sikereiről is. Mai nyelvre lefordítva az egymás mellett működő nemzetépítések közül az lesz a hatékonyabb, amely modernebb, pontosabban korszerű formák között tudja magát újraszervezni. Erre volt Szabó T. Attila, Venczel József munkásságán keresztül is modell értékű példa az ETI.

Ilyen előzmények után kellene a KPI vállalkozását, amely nem pusztán a káoszt rendezte, hanem reprezentációjával integrált is egy kooperációs feltületet, továbbgondolni. Az egyetem (BBTE), a kutató műhelyek és a budapesti forráselosztás viszonyrendszerét tovább bonyolítja a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, illetve annak Kutatói Programok Intézete, amely nélkül ez a munka nem jöhetett volna létre. A jövőt meghatározó adottságokat a következőkben látom: 1. Az EMTE egy nem inkubátor elven, hanem expanzív módon történt tudásbevitel-intézményesítés eredménye, amelynek kiépítése, különböző okokból alapvetően nem szakmai, hanem politikai logika mentén történt meg. A kiépült szerkezet nem tudni, hogy képes lesz-e önkorrekcóra, szakmai, teljesítményelvű működésre. 2. A romániai magyar tudományos elit képzése a következő évtizedekben is döntően a BBTE tanzékein folyik. Az új, önálló intézményesítés nevében az eddig oda, pontosabban a háttérintézményeknek juttatott források átirányításával, csökkentésével ez veszélybe került, amelyet kárpótolhat a KPI kutatói pályázati programja. 3. A magánegyetemi intézményrendszer építésével, a forma felmutatásával, nem kerül-e veszélybe a folyamatosság és csendességet igénylő erdélyi magyar tudományos termelés? Az ismertetett kötet megjelenése után – amivel a szerzők tisztességes munkája alapján a két szerkesztő, Tánzos Vilmos és Tőkés Gyöngyvér részletesen és szakszerűen feltérképezte a humán kutatások eredményeit – kérdés, hogy miként működik tovább a Kutatói Programok Intézete. Az EMTE (egyik) kutató intézete lesz, vagy inkább forráselosztó intézmény, avagy levonva az eddigi tapasztalatokat, szolgáltató tudományszervező és érdekképviseleti munkáját folytatja?

Bárdi Nándor

Nyugatról Keletre

Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relationships in Eastern Europe

(ed. by Will Kymlicka and Magda Opalski),
Oxford University Press, 2001.

Will Kymlicka, első könyve óta, arra vállalkozott, hogy a liberális politikai filozófia hagyományán belül mozogva, de tágítsa a liberalizmus kereteit. Ajtókat nyitott a kulturális hovatartozás és a kulturális erőforrások értelmezése felé, elméleti megfontolásokat fejtett ki, amelyek a többkultúrjúság politikai következményeit vették számba. Bírálóiban részesítette a liberális tradíciót az etnokulturális semlegesség mítoszának őrzése, az etnicitás ideiglenességét hangsúlyozó beállítottsága okán, ami érzéketlenné tette e hagyományt a kisebbségi igények befogadásában. A „nyugati” politikai filozófia, azt a tézist előfeltételezve, hogy a modernizáció előrenyomulása peremre szorítja az etnikai hovatartozást, és hogy a modernizáció folyamatai lényegtelenítik az etnikai kötőerőt, nem tanúsíthatott készenléte az etnokulturális dinamika iránt a kilencvenes években. Ennek a folyamatnak tulajdonítható, hogy az etnikai viszonyok elmélete eddig kidolgozatlan maradt, ezen elméletnek csupán csíráival rendelkezünk.

Kymlicka legnagyobb sikert arató könyvének (*Multicultural Citizenship...*) alcíme is jelzi, hogy a többkultúrjúság elméleti igényű tolmácsolását állomásnak tekintette a kisebbségi jogok liberális távlatú értelmezésének útján. Ahol többségi és kisebbségi csoportokhoz tartozó egyének élnek együtt, az előnyök és terhek az életvezetés tekintetében mindig egyenlőtlenül oszlanak meg. A csoporttagságból adódóan az egyenlőtlenség ténye domborodik ki, mert az erőforrások elosztásában másfajta módon nyer részesedést az a csoport, amelyet kisebbségi pozíció illet meg. Az egyenlőtlenség, amely a több-

ség és a kisebbség között teremődik újra és újra, *szerkezeti* adottságnak bizonyul, amely a kisebbségek számára eleve fennálló hátrányt jelenti megannyi területen, mint pl. a közhivatalok betöltésében, vagy a különböző erőforrások megszerzésére indított versenyben. A csoportok egymáshoz viszonyított hatalmi pozíciója figyelembe vétele nélkül aligha adhatunk számot a többség és a kisebbség relációjáról.

Mintegy Ariadné-fonalként húzódik végig Kymlicka eszmefuttatásában, a könyve kapcsán felszínre jutó kritikai kommentárookra írott reflexióiban, hogy a liberális vonalvezetést követő elemzők eddig, *tévesen*, abból indultak ki, hogy a kisebbségi jogok érvényre juttatása párban jár az egyéni autonómia megkérdőjelezésével. Hovatovább, a kisebbségi jogok érvényesítése elengedhetetlenül fontos dimenziója a liberalizmusban kimagaszló értéket jelentő egyéni autonómia virágzása szempontjából. Ennélfogva üdvözlendő, hogy a Nyugat elfogadja a területileg koncentrált nemzeti kisebbségek autonómia-igényét, annak érdekében, hogy közintézményeket hozzanak létre, amelyek lehetővé teszik az önálló identitáspolitikát. Amennyiben nincs elmentmondás a kisebbségi jogok korpuszának gyakorlása és az egyénre szabott szabadság között, úgy a korábban gyanúperrel méricskelt autonómiaformák igenlése új fázisba léphet.

Kymlicka politikai filozófiájában valójában szisztematikus elméleti értelmezést nyertek mindazok a kategóriák, amelyekkel a kisebbségi kérdéssel foglalkozók éltek ugyan (mint pl. a kollektív jogok), ám tagolt, kiérlelt politikai-filozófiai háttér nélkül. Hozzá kell tennünk, hogy Kymlicka irányulása nem elszigetelt jelenség a liberális politikai filozófiában a kilencvenes években, hiszen Raz, vagy példának okáért Dworkin is hasonló orientációkat jelenítettek meg, és a liberalizmus gyökereikig hatoló átgondolását sürgették. Tekinthejtjük Kymlicka elméleti irányulását az újabb liberális politikai filozófia azon részének is, amely a szabadság és az igazságosság egybehangolásán fáradozik. Ha körülnézünk a kortárs politikai filozófia tájain, úgy azt látjuk, hogy jelentékeny elmozdulások történtek: olyan teljesítményekre gondolok, amelyek a kultúrát „a választás kontextusának és horizontjának” (Kymlicka), mint „kollektív jót” (Raz) tolmácsolják, amelyek összekötik az igazságosság fogalmát a plurális identitás tudatok létezésével. Ezek a teljesítmények előrevetítik az igazságosság-fogalmat, amely együtt rezdül a kulturális tagságból származó elkötelezettség felismerésével. Az igazságosság fogalma ugyanis újraíródik a kontextuális módon létező kisebbségek különösségének felismeré-

sével, szerteágazó viták folynak az „összemérhetetlen” kultúrák között kidolgozandó dinamikus igazságosság-fogalom kidolgozásáról.¹

Ugyanakkor, Kymlicka elméletét övezte a legnagyobb érdeklődés, amennyiben felmerült a többkultúrájúság kisugárzásának elemzése, a neve egyszerűen megkerülhetetlenné vált. Mostohán bánnánk vele, ha nem jegeznénk meg, hogy elfogadottsága alapját elméleti erőfeszítéseinek tagoltsága, konzisztens érvelése vetette meg. Mégis, látnunk kell a tényt, hogy e sikerhez hozzájárultak elméleti nyelvezetének kommunikatív sajátosságai is. Raz például hasonló módon túllépett a liberalizmus korábbi keretein, ám diskurzusának összetettsége nem engedélyezi a széleskörű recepciót, olvasói inkább a politikai filozófia eljárásait jól ismerők soraiból kerülhetnek ki. Kymlicka okfejtéseiben erőteljesen támaszkodik történeti folyamatok elemzésére, ebben az eljárásban talán Walzer áll a legközelebb hozzá, azzal a megjegyzéssel, hogy míg *Az igazságosság szférái* szerzőjének gondolkodásmódján ott vannak az amerikai kontextus jelei, addig Kymlicka orientációján a kanadai környezet bélyegét látjuk, hiszen a kanadai többkultúrájúság tolmácsolása, messze ható jelentéseinek tudatosítása hangsúlyozottan a kiindulópontok közé tartozik számára.

Kymlicka említett könyvét teljes egészében a nyugati problémáknak szentelte, a közép-kelet-európai térben gyökerező kérdéskörök kívül estek figyelmén. Közép- és Kelet-Európa megannyi elméletírója azonban megkettőzött figyelemben részesítette a többkultúrájúság és a kisebbségi jogok tolmácsolását, hiszen olyan elméleti keretet kínált, amely támpontokat kölcsönzött a szigorú érvelést kereső elemzések számára. Másképpen szólva, Kymlicka elméleti fejtegetései találtak azokkal az igényekkel, amelyek Közép- és Kelet-Európában jelentkeztek az 1989 utáni időszakban, azaz Kymlicka belépett egy dilemmákkal telítődött, történelmi tehertereleket tartalmazó hermeneutikai térbe. Valójában jellegzetes ténynek bizonyult, hogy egy nyugati szerző autoritása, és a liberális hagyományból érkező teljesítmény recepciója gördíthette előre az elméleti okfejtéseket, amelyek a nemzet és a kisebbségi tárgyköröket óhajtották taglalni a merőben megváltozott környezetben. Amikor a többkultúrájúság kymlickai változatának keretfeszítő hatását hozzuk szóba, akkor ne feledjük, hogy a kilencvenes években a nyelvi-etnikai szempontokból megosztott társadalmak újdonszerű tolmácsolását kereső értelmezések Európának ezen a tájékain milyen empirikus tendenciákat észlelhettek („etnikai

1 Lásd a Kymlicka ismert könyvéről folytatott diskussziókat, *Symposium on Multicultural Citizenship by Will Kymlicka, Constellations*, 1997, 1.

tisztogatás” és háború Jugoszláviában, etnocentrikus igények halmozódása). Ez a hermeneutikai kontextus eredendően gyanakvást szülhetett a „mi”-szótárak etnikai távlatokba való beállításával szemben. A politikai közösségnek a nyelvi-etnikai jelrendszerekre, kulturális elbeszélésekre való ráutaltságának megerősítése ugyanis már eleve az etnikai kizárólagosság jelentéskörnyezetébe való belekeveredés gyanúját vetíthette ki. Aligha kételkedhetünk abban, hogy az alkotmányos berendezkedés, a politikai közösség erőfeszítései folytán kialakuló rend, valamint a plurális kulturális elbeszélések együttes taglalása mélyenszántó értelmezési transzformációkat előlegezett Közép- és Kelet-Európában.

Maga Kymlicka könyve szerb kiadásának előszavában azt írja, hogy a mű meglepetésszerűen élénk fogadtatása Európának ezen a részén sarkallta őt arra, hogy érdeklődését továbbterjeszje, és, hogy kísérletet tegyen elméletének applikációjára.² Az itt bemutatott könyv az alkalmazás esélyeinek elemzésére tesz kísérletet. A mű szerkezete híuen tükrözi az intenciót. Ugyanis a könyv három részből áll. Az első részben Kymlicka, hangoztatott céljainak megfelelően, applikatív álláspontját bontja ki. A könyv második részében közép- és kelet-európai szakemberek fűznek reflexiókat az első részben kifejtettekhez, kommentárokkal és vitatkozó megjegyzésekkel kísérik az előző részt. A harmadik részben ismét Kymlicka gondolatmenetei kapnak helyet. E rész célja, hogy a replika logikáját visszatükrözve számoljon be az applikáció megvalósított lehetőségeiről. (Noha, hadd bocsássam előre, az olvasónak az a benyomása, hogy Kymlicka nem mindig válaszol a felmerülő kérdésekre, mindenesetre a záró részben világossá válik, hogy elméletének orientációján nem változtat, legfeljebb további „munkára” sarkall). Az alábbiakban arra tesz kísérletet, hogy felvillantsam azokat a mozzanatokat, amelyeket fontosnak minősít a könyvben.

1. A modern társadalom karakterisztikuma, hogy több olyan területileg koncentrált kultúrát foglal magába, amelyek a közös nyelv köré csoportosulnak. A közös nyelv megannyi társadalmi intézményben kerül használatra, azaz a „szocietális kultúra” magába foglalja a közös nyelvet, és a széleskörű intézményi gyakorlatot egyaránt. A liberális demokráciák nemzetépítési praxisa a szocietális kultúra integratív lehetőségeinek megerősítését jelentette, a liberalizmus megszilárdítása párhuzamos a közös nemzeti nyelv és szocietális kultúra állami szorgalmazásával. Fennáll ugyanakkor a lehetőség, amely

² V. Kimlika: *Multikulturalno gradanstvo*, Novi Sad, 2002, 9.

a többnemzetiségű társadalmak sajátja, hogy az állami politika egyszerre több szocietális kultúrának nyújtson támogatást, és a tapasztalati példákból (Belgium, Kanada) normatív álláspontokat lehetséges levonni.

Amennyiben elfogadhatók a fenti megállapítások, úgy felmerül a kérdés, hogy a többségi nemzetépítés vajon nullaösszegű játéknak bizonyul-e, vajon a többségi nemzetépítés eredendő módon, igazságtalansággal sújtja-e a kisebbségeket? A mérce, ennél fogva, amellyel a politikai filozófiának élnie kell, nem az etnokulturális semlegesség, hanem az etnokulturális igazságosság. E kérdéskört Kymlicka egy programatikus fogalommal karakterizálja, amely régi jelentéseket idéz – ám, új környezetben: „a nemzetépítés és a kisebbségi jogok dialektikája”. A kisebbségi igények érvényesítésének igénye valójában replika a többségi nemzetépítésre. A következő etnokulturális közösségek különböztethetők meg:

a) A nemzeti kisebbségek, amelyek létrehozták a saját tagolt társadalmukat, mielőtt hozzákapcsolták őket egy nagyobb államhoz. A többség ideológiájának, jelképrendszerének és történelmi emlékezetének megerősítésére a kiszélesített autonómia igényével felelnek, amely analogikus viszonyba állítható a többségi nemzetépítéssel. A politikai filozófiának feladata, hogy olyan konzisztens modelleket dolgozzon ki, amelyek a normatív módon *igazolható plurális* nemzetépítés útját egyengetik. Ne feledjük: Kymlicka vezérelve a liberális nacionalizmushoz és a többnemzetű föderáció programjához kapcsolódnak.³ Amennyiben a kisebbségi nemzetépítés felé fordulunk, érthetővé válik, hogy ugyanazok a korlátok vonatkoznak a kisebbségi, mint a többségi csoportokra az egyéni jogok területén. Mert az imént szóba hozott dialektika (a kisebbségi igények a nemzetállam, valamint az állam követelményei a kisebbségek irányában) államalatti szinteken is tetten érhető, hiszen gyakori jelenség, hogy a kisebbségek olyan tömböket képeznek, amelyek többségi pozíciókat kölcsönöznek nekik e szinteken. Nem az a kérdés, hogy a létező államok elkötelezik-e magukat a nemzetépítés mellett, azt kell mérlegre tennünk, hogy vajon az adott nemzetépítő gyakorlat legitimnek minősíthető-e? A nyelvi-kulturális politika megléte nem határozza meg az adott politika polgári vagy etnikai karakterisztikumait, a tét az, hogy milyen politikai közösséget lehet teremteni a létező nyelvi-etnikai szférák segítségével.

³ Hadd utaljak e program erőteljes kifejtésére: W. Kymlicka: *Misunderstanding Nationalism*, in: *Theorizing Nationalism* (Ed. by R. Beiner), New York, 1999. V. ö. ugyanakkor ezen álláspont éles bírálatát: J. Mayerfeld: *The Myth of Benign Group Identity: A Critique of Liberal Nationalism*, Polity, 1998/4, 555–578.

b) Az immigránsok azon emberek csoportját képviselik, akik akarati döntés útján hagyták el az anyaországot, és váltak más ország állampolgáraivá. A múlt század hatvanas éveitől errefelé az asszimiláción alapuló modellek fokozatosan elveszítették érvényességüket az immigránsok vonatkozásában, az új feladat az igazságosság-alapú integráció biztosítása, amely hosszú távú mechanizmusokat léptet életbe. Ezen kívül olyan közös intézményrendszer minősíthető elengedhetetlennek, amely tudatosítja, hogy az immigránsok létezésével a politikai közösséget másképpen kell szabályozni, hiszen a többség narratív tevékenysége csak *egy* a kulturális elbeszélések sorában. Az integráció kétirányú folyamat, mert a követelmények egyszerre irányulnak a befogadók és az érkezők felé.

c) Léteznek olyan etnovallási közösségek, amelyek az elkülönítettség kereteiben kívánnak élni, és elfogadható az a praxis, amely a toleranciát gyakorolja e közösségek vonatkozásában.

d) A meticsek olyan immigránsok, akik nem rendelkeznek állampolgársággal, sőt, mi több, számukra nem nyílt olyan lehetőség, amely az állampolgárság megszerzését biztosítaná (illegális imigránsok, vagy a vízumszabályokat megszegő személyek csoportjai). Amennyiben Kymlickának az az álláspontja, hogy az etnokulturális igazságosság mércéje szerint egyetlen közösségtől sem, amely hosszabb ideig él az adott területen, nem vehető el a hovatartozás joga, úgy az ebből származó követelmény súlyosnak bizonyul. Mert az érv afelé mutat, hogy a meticseknek is biztosítani kell a jogot, hogy részt vegyenek az állampolgárok összességének közösségében, és megélhessék azt, hogy az állam az ő közösségük állama is. A többkulturális integráció kanadai formája előnyben részesíthető a német változattal szemben, amely nem tette lehetővé, hogy a meticsek gyermekei az állampolgári közösség részeivé váljanak, azaz lehetetlenné vált, hogy a mások gazdagítsák a német társadalmat. A többkulturájúság hangoztatása írott malaszt marad az állampolgárság megerősítése nélkül, hovatovább, az állampolgárság híján a kizárás technikái jutnak érvényre.

e) Az afroamerikaiakat sújtó igazságtalanság okán sajátos lépések mutatkoznak szükségesnek, mint pl. a kompenzációs eljárások, az előnyös megkülönböztetés gyakorlata, vagy a képviselet jogának a biztosítása.

Amennyiben betekintést nyerünk a Közép- és Kelet-Európában zajló folyamatokba (a hivatalos nyelvpolitika, a nemzeti tantervek, a migrációpolitika, az országok területeinek adminisztratív átrendezése, a hatalom központosítása) azt észleljük, hogy az újonnan létrejövő demokráciák a nemzetépítés logikáját követik. Három elképzelt változat lehetséges: a) a nemzetépítés po-

zítív, a kisebbségi jogok negatív minősítése (nem-liberális nacionalizmus), b) a nemzetépítés és a kisebbségi jogok egyidejű negatív értékelése (kozmpolitizmus), c) a nemzetépítés negatív, a kisebbségi jogok pozitív megítélése (egyres „posztmodern” szerzők). Az egyéni élet kollektív berendezkedésére vonatkozó liberális válasz számtalan előnnyel rendelkezik a felsorolt megoldásokkal szemben. Íme ezek közül néhány:

A liberális nacionalizmus által alkalmazott nemzetépítési mechanizmusok kisebb mértékben (vagy egyáltalán nem) tartalmaznak erőszakalapú megoldásokat.

A nyilvánosság liberális értelmezése több lehetőséget foglal magába a kisebbségi nyelvhasználat vonatkozásában, nyitottabb módon határozza meg a nemzeti identitás formáit, ami korántsem jelent átfogó hovatartozási alakzatokat.

Ez az univerzalizmus elvéhez igazodó értelmezés a nemzetet nem tekintti legmagasabbrendű értéknek, amely minden egyéb értékdimenziót maga alá rendel.

A liberális államban a szocietális kultúra plurális jellegű, nyitott a másságszerkezetekben gyökerező jelentések befogadására, megerősítvén azokat a folyamatokat, amelyek hozzák-viszik a javakat és a magatartási mintákat az egyik kultúrából a másikba.

Vegyük figyelembe, hogy itt nem kimerevített kettőségről, hanem fokozatokról beszéltünk. A tapasztalati folyamatokat értékelve lehetséges, hogy lesznek olyan nacionalizmusok, amelyek gyakorlatában megfigyelhetünk néhány említett liberális vonást, viszont nélkülöznek más, ugyancsak itt rögzített karakterisztikumot. Vagyis, a tapasztalat kibontakozásában inkább a szóba hozott jellegzetességek, megvizsgálendő, elegendőre számíthatunk.

Amennyiben tovább lépünk, feltűnnek a közép- és kelet-európai konszolidáció egyéb sajátosságai is:

I. A kényszerhelyzetek okozta tömeges kivándorlás reális lehetőségnek bizonyult megannyi esetben.

II. Állandósult ellenállás tapasztalható a föderális berendezéssel és a kisebbségek területi autonómiájával szemben. Ezzel a beállítottsággal magyarázható, hogy a közelmúltban megszüntették az autonómia különböző for-

máit.⁴ A kivétel Oroszország, amely lándzsát tört a multinacionális föderatív berendezkedés mellett. Igaz, a többnemzetű föderációval szembeni gyanú-pert a kommunista korszak pszeudo-föderációinak széthullása (Jugoszlávia), vagy megszűnése (Csehszlovákia, Szovjetunió) is táplálja. A föderatív berendezkedés megvalósulásának kevés esélye van, de másfajta alternatívát aligha lehet felrajzolni.

III. A kisebbségi igények, amelyek segítségével megalkotják, újraalkotják értékeiket, az anyaországok szomszédságában, vagy az anyaország hatékony támogatásával nyernek formát. A többségi csoportok azt kifogásolják, hogy a kisebbségi csoportok együttműködnek az aktuális vagy potenciális ellenséggel, amely a jelenlegi többséget, és a valamikori kisebbséget elnyomta, alárendelte a történelem folyamán. Miközben a kisebbségek az anyaországhoz való kötődést szilárdítják meg, a konfliktusokkal, sérelmekkel teli múlt képeit idézik fel, ahelyett, hogy a kiszámítható együttműködés formáin munkálkodnának. Ehhez kapcsolódik az a képzet, miszerint az erős állam szükségszerűen gyenge kisebbségi hatalmat feltételez, és hogy a kisebbségi kérdéskör biztonságpolitikai megfontolásokra egyszerűsíthető le.

A területi autonómia szorgalmazása azonban nem jelenti kizárólagos minták alkalmazását, Kymlicka ugyanis kimagasló helyi értéket tulajdonít a kulturális autonómiára vonatkozó igényeknek, amelyek a területileg szét-szórt kisebbségekhez rendelődnek hozzá. Ezek az autonómiaalakzatok Otto Bauer koncepcióját idézik, és újdonságot jelentenek a nyugati politikai elmélet számára. A közép- és kelet-európai valóság megköveteli a rugalmas politika kidolgozását, az egyensúlykeresést a területi és a nem-területi autonómia-formák között.

Mindebből levonható a következtetés, hogy a posztkommunista világ olyan problémákat vet a felszínre, amelyekre az eddig kialakított nyugati távlatok nem nyújtanak válaszokat. Ugyanakkor ott csillámlik a remény, hogy a közép-kelet-európai politika meghatározó személyiségei tanulnak a Nyugat hibáiból. A tolerancia, a gazdasági prosperitás és a demokrácia olyan értékek, amelyek fémjelezhetik a közös erőfeszítésekből előálló politikai közössége-

4 Kymlicka téved, amikor a vajdasági autonómia megszüntetését az etnikai autonómiák eltűnésének kontextusában magyarázza. A vajdasági autonómia ugyanis nem etnikai jellegzetességekkel rendelkezett. Más esetben is feltűnnek e könyvben igazolhatatlan ítéletek. Példának okáért a Panajote Dimitras és Nafsika Papanikolatos szerzőpáros összefoglaló munkájában arra utal, hogy 2000-ben, az „új kormány nacionalista fellépése okán” radikalizálódtak az egyes kisebbségi vezetők álláspontjai a Vajdaságban. Erre semmilyen alapot nem látok.

ket, amennyiben ezek az együtt élő nyelvi-etnikai csoportok összehangolt cselekvéseiből jönnek létre. De ezek az értékdimenziók nem helyettesíthetik a többirányú nemzetépítési praxist, a plurális történelmi igazodást tartalmazó gyakorlatokat, vagyis, az etnokulturális azonosságalkatatok mellőzése, az etnokulturális kritériumok fokozatos kifakulására alapozó politika végzetes hibának bizonyulna.

2. Amint láttuk, az ismertetett gondolatokat a nyugati tapasztalat és Közép- és Kelet-Európai konstelláció közötti különbségek felismerése ösztönözte. Ebből származott az igény, amely a konvergenciák és a divergenciák összegyűjtésére irányult. A Kymlicka által rögzített kérdéstömböket megannyi reflexió követi, ezek az általánosabb vonatkozású gondolatoktól az egyes tapasztalati tendenciák felvázolásig ívelnek. Schöpflin György kivételével, aki az etnicitás jelentésvonatkozásairól értekezik a megnövekedett komplexitású modern világban, a többi szerző érvelésében szerepet játszik az empirikus dinamika elemzése a választott közép-kelet-európai országban (Várad Tibor – Bosznia, Gabriel Andreescu – Románia, Pavel Barša – Csehország, Volodimir Fesenko – Ukrajna, példának okáért).

Az ellenvetésekben megjelenő közös nevező a nyugati és közép-kelet-európai kontextusok közötti különbözőségeket és hasonlóságokat fogja egybe. Érdekes mód, rögzíthetünk olyan ellenvetéseket, amelyek ellentétes álláspontokat fednek. Így az egyik álláspont azt rója fel az első rész szerzőjének, hogy nem veszi tekintetbe a különbözőségeket, mert abból indul ki, hogy a poszt-szovjet országok ugyanúgy működnek, mint a nyugati államok: e szerint létezik olyan politikai akarat, amely hajlandóságot tanúsít az etnokulturális kérdések rendezésére, fennáll a nemzeti többség, amely az államon keresztül érvényesíti akaratát, és élénk áll az államilag közvetített képzet a polgárok közötti integrációról. Holott ezek az előfeltevések a hatalmi politikáról, a kollektív döntések mechanizmusairól csupán a nyugati kontextusban érvényesíthetők (U. Doroszewszka). Ezzel a nézettel szembeállítható Andreescu véleménye, miszerint Kymlicka eljárásának problematikus vonása, hogy túlságosan mélyre ássa a nyugati és nem-nyugati szféra közötti árkokat.

Egy további ellenvetés azt említi, hogy az etnokulturális közösségek felosztásának meggyőző erőt kölcsönöz a tagoltság, de e klasszifikáció kivetítése a poszt-szovjet államokra akadályokba ütközik (B. Tsilevich). Ezen kívül a nemzeti kisebbségek és az immigránsok közötti különbség érvényre juttatása szinte elképzelhetetlen jogi szinten, ugyanis jogi eszközökkel e szociokulturális különbséget nem lehetséges szabályozni. Várad Tibor, a valamiko-

ri jugoszláviai gyakorlatból kiindulva azt a kérdést teszi fel, hogy mennyire jelent újdonságot az etnokulturális igazságosság mértékének előtérbe állítása. A. Osipov azt nehezményezi, hogy Kymlicka eljárását túlfeszített normatív előfeltevések terhelik. Mert az etnokulturális viszonyok intézményes szabályozása nem igényel normatív megalapozottságot, legalábbis megannyi esetben, a rugalmas politika vezérlése nem normatív elveket, hanem szituatív eljárásokat követel. Osipov azt sem találja elfogadhatónak, hogy Kymlicka kiegyenlíti az etnikai közösségek közötti szerkezeti egyenlőtlenségeket a szándékos megkülönböztetéssel.

P. Barša és Kis János hasonló ellenvetéseket fogalmaznak meg, ezek Kymlicka érvelésének középpontját érintik. A liberális nacionalizmus lehetőség tartományára utalok. Képes-e a liberális nacionalizmus olyan normatív álláspontokat megszilárdítani, amelyek vezérlő értéként működhetnek a kormeghatározta jelenségek közepette? A Csehországban élő cigányok helyzetét elemző Barša a kérdéskört a liberális elméleti korpusz hagyományába ágyazza be, úgy vélekedik, hogy e tradíció mindig ingadozott a nacionalizmus pártolása és a semlegesség hangoztatása között. Ugyanakkor nem ért egyet Kymlicka beállítottóságával, miszerint a liberális nacionalizmus jelentékeny előnyökkel rendelkezik a liberális semlegesség elképzelésével szemben, minthogy mindkét irányulás számára az asszimiláció bizonyul az integráció útjának. A különbség abban a tényben fedezhető fel, hogy a liberális semlegesség koncepciója a kulturális neutralitás sáncai mögé rejtőzve szorgalmazza az asszimilációt, a liberális nacionalisták szerint viszont a fejlettebb nációk rendelkeznek azzal az előjoggal, hogy megszabják az asszimiláció feltételeit. Igaz, a liberális nacionalizmus nem kényszeríti a kisebbségeket az asszimiláció elfogadására, ám határozottan helyesli azt, és normatív jelentéseket kapcsol hozzá. Kis János szerint érvelhetünk olyan politikai közösség mellett, amelynek berendezése felülmúlja a liberalizmus és a nacionalizmus történelmileg létező frigyén alapuló állampolgári közösségmódozatokat. A liberális nacionalizmus ellentmondásainak felmérése arra ösztönöz bennünket, hogy a nemzetállami kereteken túl keressük az együtt élő nyelvi-etnikai csoportok számára megfelelő politikai kereteket. Ez olyan, összefogásból kialakuló igazgatási formákat jelent, amelyek átnyúlnak a még létező nemzetállami határokon, és az egymást átfedő igazgatási illetékességeket, a megosztott szuverenitás modelljét teremtik meg. A magyar konstelláció, az elérendő nemzeti integráció elemzése igazolja, hogy ez az integráció olyan intézményes szerkezeteket igényel, amelyek meghaladják a nemzetállami kereteket.

Összegezve, az itt említett szerzők elfogadható, gyümölcsöző kiindulópontnak minősítik Kymlicka okfejtéseit, noha megfontolandó ellenvetéseket fogalmaznak meg a) a többkultúrújúság normatív értelmezésének alkalmazásával, b) a liberális nacionalizmus relevanciájával kapcsolatban.

3. Kymlicka a felmerülő kérdéskörökre négy lépésben válaszol. A replikákra adott válaszai úgy formálódnak, hogy hozzáadott érveket kölcsönöznek az első részben kifejtett gondolatoknak.

a) Az elitek szerepe a kisebbségi igények kialakításában. Amikor a nemzeti kisebbségek kultúrpolitikai ideológia kidolgozásán fáradoznak, rendszeresen gyanúper kíséri őket. Így kérdőjel alá vonják hitelességüket, miszerint a megformált kisebbségi kultúrideológiai igények, identitásfeltő meggondolások csupán az elitek instrumentalizációs föllépésének származékai, vagyis a liberális pluralizmusból származó követelések valójában az elitek érdek-megvalósításait mozdítják előre. A kérdést aligha lehet szőnyeg alá söpörni, a politikai felelősség mechanizmusainak megszilárdítása megkerülhetetlen feladatnak bizonyul Közép- és Kelet-Európában, ahogy ezt számtalan elemző állítja. Ám a nemzeti pártok azokban az országokban is győzedelmeskednek a választásokon, ahol kifejlesztették a demokratikus ellenőrzés mechanizmusait. A demokratikus berendezés megszilárdulása nem csökkenti az etnikai mobilizáció játéktereit, sőt, mi több, elképzelhető, hogy a kontúrokat nyerő demokratizáció gyorsítja fel e mobilizáció formáit. Ezenkívül kritikai magatartást szükséges tanúsítani azon álláspontokkal szemben, amelyek önkényesnek minősítik a kisebbségi elitek nemzetteremtési elképzeléseit, viszont hiteles elgondolásként tárják fel ugyanezen elitek prointegrációs beállítottságát. Elképzelhető, hovatovább példákkal is alátámasztható, hogy léteznek felelősséget nélkülöző prointegrációs nézőpontok és felelősséggel jellemezhető pronemzeti álláspontok.

b) Amennyiben a liberális pluralizmus életre kel, úgy a kisebbségek is olyan megoldásokhoz folyamodhatnak, amelyek, államalatti szinteken, a kisebb etnikulturális csoportok erőszakos asszimilációját segítik elő. Ebből több szerző arra következtet, hogy a kisebbségi nemzetteremtési gyakorlatot alá kell vetni a legitimitás próbájának (az orosz értelmiségiek e könyvben, példának okáért, határozott szkepszist gyakorolnak a kisebbségi nacionalizmusok tolerancia-potenciáljai kapcsán): csak abban az esetben tehetnek szert a kisebbségek a széleskörű öngazgatási jogok és a delegált hatalom gyakorlására, ha bizonyosságot nyer, hogy képesek toleranciát gyakorolni. De nem a régi előítéletek mondatják-e velünk, hogy a kisebbségeket alá kell rendelni a több-

letigazolás procedúrájának? Hiszen a többség fellépésének esetében nem jut felszínre a többletlegitimáció követelménye, és a kisebbségi autonómia tagadását is sokszor éppen a liberalizmus hiányának feltételezésével támasztják alá. Egyszóval, a kettős mércék alkalmazása a kisebb etnikulturális csoportok esetében nem lényegtelen kérdés, de *a priori* nem feltételezhető, legalábbis igazolható módon, hogy a kisebbségek kevesebb toleranciapotenciállal rendelkeznek, mint a többség.

c) Megfogalmazhatjuk a követelményt, hogy a demokratikus konszolidáció párhuzamosan történjen a kisebbségi jogok érvényesítésével. Mit jelent ez? A demokratizáció bizonyos teljesítményei nélkül értelmetlen a kisebbségi jogok esélyeiről tárgyalni. Ugyanakkor igazolhatatlan az álláspont, amely óv a kisebbségi jogok, autonómiák túlságosan korai elfogadásától. Ellenkezőleg, a kisebbségi kérdések elkötelezett, következetes értelmezése felgyorsíthatja az állami modernizáció folyamatait. Mindenesetre téves az a beállítottság, amely arra kötelezné a kisebbségeket, hogy feltétlenül támogassák a reformfolyamatok tervezőit. Hiszen, amennyiben a szerbiai példára utalunk, kiderül, hogy a valamikori demokratikus ellenzék a kilencvenes években éppúgy ellenezte a területi autonómiát, mint a rezsim, és a fordulat utáni változások ebben a vonatkozásban inkább külső nyomás, mintsem elvi megfontolás eredményei. A demokratikus konszolidáció szószólói és a kisebbségek közötti szövetség ingatag, hiszen a reform kivitelezői a piaci normák érvényesítését helyezik a középpontba, esetleg anti-kommunista retorikát alkalmaznak, és sokszor abban reménykednek, hogy a szabad piac működése irrelevanttá teszi a kisebbségi jogok kérdését. Ebből levonható a következtetés, hogy a kisebbségi jogok megerősítése nem halasztható el a demokratikus konszolidáció nevében.

d) A negyedik részben Kymlicka a területi autonómia igazolásának kérdéseivel foglalkozik, és bírálatot fogalmaz meg a területi autonómiát megkérdőjelező álláspontokkal szemben. Kritikájának éle a különféle elméleti fejtegetésekre, de pl. Max Van der Stuhlnak, az EBESZ kisebbségi kérdésekre vonatkozó főbiztosának ezirányú gondolatait, és az EBESZ praxisát is érinti (az európai kisebbségpolitika erőteljes bírálata fontos dimenziója Kymlicka eljárásainak, a közép-kelet-európai szerzők ilyen esetekben messzemenően óvatosabbak, és inkább kerülnek a bíráló megjegyzések nyílt kimondását⁵). A terü-

5 Amennyiben felmerült Kymlicka és az EBESZ viszonylata, úgy megemlíthető, hogy John Packer, a Főbiztos tanácsadója, alulírással folytatott (nyilvánosnak minősített) levélváltásában azt írta, hogy Kymlicka elmélete roppant fontos, ám a kulturális kontex-

leti autonómia nem végcél, pusztán eszköz az etnikulturális igazságosság előremozdításában. Ugyanakkor a területi autonómia elleni *a priori* érvek elfogadhatatlanok, hiszen fennállnak olyan konstellációk, amelyek lényege, hogy a területi autonómia híján az asszimiláció elkerülhetetlenné válik. Ezenkívül az autonómia e formája kombinálható az autonómia egyéb alakzataival. Nem felel meg a valóságnak az az állítás, miszerint Közép- és Kelet-Európában az etnikai kevertség, vagy a bizalom állandósult hiánya lehetetlenné teszik a területi autonómia afirmációját, minthogy hasonló karakterisztikumok fedhetők fel Nyugaton is. Az EBESZ kisebbségi politikája bírálatot érdemel, mert praxisát kiélezett ellentmondások karakterizálták, felemás módon támogatta a kisebbségi jogok érvényesítését, alkalomadtán pedig elbátortalanította a területi autonómiát célzó igényeket, és szertartásszerűen a nem-területi formákat részesítette előnyben. A biztonságpolitikai érvek keveredtek az igazságosság érvrendszerével, a keletkező zavarodottság nem szolgálta a konzisztens kisebbségpolitika ügyét.

Végül a szerző külön elemzést szentel a föderáció és a szecesszió viszonyának. Ez a nemrég még tabutémának számító kérdéskör egyre több értelmezést nyer, Kymlicka tolmácsolásában a szecesszió problémája választott témájának fényében kerül elemzésre. A nyugati típusú föderáció nemcsak, hogy jól működik, de az etnikulturális igazságosság horizontját szem előtt tartva, csökkenti a szecesszióból származó veszélyeket is. Ezt a tapasztalatot a közép-kelet-európai politika teremtőinek is meg kell fontolniuk.

Kymlicka olyan világot rajzol fel, amelyben a politikai közösség meghatározó tendenciája a nemzetépítés és a kisebbségi jogok közötti egyensúly kutatása. Függetlenül attól, hogy a kor dinamikája a nemzetfeletti intézmények jelentőségét helyezi előtérbe, ami a szuverenitás jelentéseinek erőteljes módosulását, és a transznacionális intézmények jelentékenyebb szerepvállalását feltételezi, valószínű, hogy a többség felhasználja hatalmát, annak érdekében, hogy előjogokat biztosítson nyelve, kultúrája és azonosságalakzatai számára. Lehetséges, hogy a döntéshozatal folyamatainak *locusa* megváltozik, ám csupán akkor leszünk képesek normatív állításainkat hatékonyra tenni, ha figyelembe vesszük, hogy az állam által támogatott nemzetépítéssel szemben elengedhetetlen a kisebbségi azonosságformák védelme. A kisebbségek, struktu-

tus erőteljes fenntartására („to secure the cultural context”) irányuló törekvése komoly veszélyeket foglal magába. Másutt a liberális nacionalizmus szorgalmazását látta veszélyterhesnek. J. Packer: *On the Content of Minority Rights*, in: J. Rääikkä: *Do We Need Minority Rights*, Kluwer Law International, 1996, 121–178.

rálisan meghatározott, törekvésének kontextusát módosíthatja a nemzetfelettség dinamikája, de eltüntetni nem tudja.

A liberális nacionalizmus kymlickai változata, az igazságosság nagyszabású kiterjesztése az etnokulturális relációkra, megkerülhetetlenné vált a kisebbségi jogok és a kisebbségi nemzetépítés újfajta koncepcióját keresők számára Közép- és Kelet-Európában.⁶ Az indíttatás politika-filozófiai jellegű, mert a politikai közösség rendjének normatív olvasatát tapasztaljuk. Am az itt ismertetett könyv hasznos útmutatásul szolgálhat azok számára is, akik Európa nyugati és keleti részének különbségeiről, és hasonlóságairól töprengenek. Természetesen az értelmezés ablakait nem szabad becsukni: gondolkodhatunk azon, példának okáért, hogy a liberalizmus és a nacionalizmus posztulált egyensúlyának milyen esélyei vannak Európának ezen a részén, vajon a liberális nacionalizmus ugyanazon jelentéseket foglalja-e magában, mint abban a hagyományban, amely kánont jelent Kymlicka számára? Hiszen tapasztalható, hogy a nyugati hagyomány jelentései átalakulnak errefelé a recepció folyamán. Továbbá: mit is jelent a nemzetépítés és a kisebbségi jogok „dialektikája”, pontosabban, milyen feszültségformákat teremt? Milyen politikai kompromisszumokat igényel e dialektika?

Lonsonc Alpár

⁶ Noha Kymlicka gondolkodásában ott van a különbségek felismerésére vonatkozó igény, ő általában csupán „Kelet-Európáról” beszél.

A nemzet mint küzdőtér, a nemzet mint keresés: két dolgozat a két világháború közötti Szlovákia nemzeti kérdésének tárgyában

Ismo Nurmi: *Slovakia. A playground for nationalism and national identity, 1918–1920. Manifestation of the National Identity of the Slovaks*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1999.

Bibliotheca Historica 42. 202 p. - Deborah S. Cornelius: *In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934*. Boulder, Colorado: Columbia University Press, 1998. East European Monographs 61. 413 p.

Mindkét mű a nemzet definíciójának problémáját, pontosabban két kérdést jár körbe: a nemzettel való személyes azonosulását és a játékszabályokét, amelyek ezen azonosulásokat kollektív identitáskonceptiókká fűzik egybe, változtató hatással bírnak rájuk és relevánssá teszik őket. A finn és az amerikai művet összeköti a kívülálló gyümölcsöző pillantása, metodikai kíváncsisága, s az, hogy a szűk témaválasztás és időtartam ellenére olyan eredményekre jutnak, amelyek összeurópai összehasonlító perspektívából is relevánsnak tűnnek. A két mű metodikai előnye abban rejlik, hogy a nemzetet nem érvényesülésre juttatandó koncepcióként értelmezik, hanem figyelmüket azokra a súrlódásokra és játékterekre összpontosítják, amelyek az egymással versengő identitáskonceptiók összehatása révén jönnek létre. Ugyanakkor mindkét műre jellemző egy alapvető metodikai prob-

léma is: a nemzeti historiográfiai értelmezési és behelyezési perspektívájának dominanciája mindkét munka esetében oda vezet, hogy e diskurzus alapvetően nem érvényesül, hanem csupán kritikai távolságtartással reflektálódik. A forrásanyagban megjelölt potenciál a struktúraorientált összeurópai összehasonlítás irányában ezért csak részben jut érvényre.

A nemzeti identifikációs mechanizmusokra vetett pillantással mindkét műben kényszerűen merül fel egy kiinduló kérdésvetetés: Deborah S. Cornelius dolgozatát a politikailag-társadalmilag orientálódó kisebbségi mozgalom vezető generációjának szemszöge jellemzi, Ismo Nurmi pedig a nemzeti kérdést az erők identifikációs játékként kezeli az átalakulás turbulens korszakában. Nurminál dicsérendő azon igyekezet, amellyel a sokáig elhanyagolt szlovák példát felveszi a nacionalizmus-diskurzusba és a szokásos klasszikusokon túlmenően más elméleti koncepciókat, mint például William Bloom identifikációs elméletét is kamatoztatja tanulmányában. Ráadásul kutatásainak szintjét Nurmi a legmesszebbmenőkig a lokális szférába helyezi, ebben látva a teljes korszak fejlődésének dinamikáját. Számára nem az a fontos, hogy a különböző egymással versengő identifikációs üzenetek koncepcionális analízisét adja meg, mint például Elisabeth Bakke a maga tanulmányában.¹ Mint a csehszlovák hadsereg szlovák újoncainak esetében is (160–167. o.), elsősorban az állami ideológia képviselői és a népesség találkozásának kontextusa érdekli. Ebben az összefüggésben Nurmi hangsúlyozottan szembefordul azzal az elképzeléssel, hogy a nemzeti identitás valamiféle kevesek által konstruált, éppen ezért mesterséges koncepció lenne. A nemzeti öntudattal bíró szlovák tömegmozgalom keletkezését ehelyett inkább az első világháború utáni szociális forradalmi dinamikába helyezi: az önszerveződés kényszere, a háborús nyereszkedőkkel és a régi rezsim képviselőivel (elsősorban a magyar földbirtokosokkal és zsidó kereskedőkkel) szembeni mobilizálás, valamint a büntetőakciókkal vállalt szolidaritás vezetett Nurmi szerint néhány hónap alatt a kizárólagosan szlovák jellegű nemzeti önértelmezés kialakulásához.

Ismo Nurmi ebben az összefüggésben dolgozza ki a „a nemzeti orientációjú (állam)polgári aktivitás” (nationally oriented civil activity) koncepcióját és megpróbálja a nemzeti tudat ebben benn foglalt fokait differenciálni (például a nemzeti szimbólumok alkalmazásán vagy lerombolásán mérve). E helyütt nem túlságosan meggyőző módon tesz különbséget egy szlovák „nemzeti beál-

¹ Bakke, Elisabeth: *Doomed to failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction, 1918–38*. Oslo, 1999.

lítótság” (national stance) és három állami ideológia, a csehszlovák, a magyar és a – területileg csak korlátozottan érvényes – lengyel között. Nurmi fejtegetéseit követve a szlovák tudat ideologizált variánsa mintegy „alulról”, az összes többi nemzeti identitás egymással versengő variánsaival szembeni védekezés-képpen fejlődött ki. A szlovákuul beszélők esetében annak esélyét, hogy magukat 1918-ban „magyar nemzetiségűnek vagy magyar állampolgárnak”, illetve csehszlováknak tartásák, Nurmi éppoly csekélynek véli (61. o.), mint a magyar kormány lehetőségeit, hogy a Szlovákiában zajló eseményeket propaganda-intézkedések révén a maga érdekei szerint befolyásolja.

Úgy tűnik, a csehszlovákizmus hatásai – amit Nurmi nem teljesen korrekt módon „jól fejlett” állami ideológiának tart (31. o.) – éppily csekélyek voltak: a csehszlovák eszmét az első hónapokban, ha ez egyáltalán megtörtént, csak formális állami hovatartozásként értelmezték. Nurmi szerint a csehszlovák állam és intézményei nem tanúsítottak megértést az önálló szlovák identitás iránt, hanem inkább azzal próbálkoztak, hogy azt az állami ideológia megbízható képviselőiből álló közigazgatási apparátus révén elnyomják (151. o.). Ebben az összefüggésben Nurmi az állami szervek represszív eljárásait is dokumentálja, például az 1919-es esztendő közepén történt letartóztatásokkal és internálásokkal. Nurmi szerint a szlovák nemzeti orientációjú aktivitások e keretfeltételek mellett is tovább folytatódtak, de a csehszlovák adminisztráció ellenpólusaként mégsem került sor az ennek megfelelő tömegmozgalom megszervezésére: az egyéni karrier szempontjait figyelembe véve az aktivisták inkább betagozódtak a gyorsan kialakuló pártpolitikai rendszerbe.

Nurmi identifikálja azon személyek csoportjait vagy intézményeket, akiknek és amelyeknek az állami ideológia érvényre juttatásában szervezői és közvetítői szerep jutott; eközben nagyon helyesen külön fejezetet szentel a katolikus és a lutheránus-evangélikus egyháznak, amelyben kiemeli az alsópapság szerepét, akik a helyi közösségek legtöbb életszférájába betagozódtak. Különösen jól sikerült az 1919 márciusában alapított „Csehszlovák Propagandairóda Szlovákia Területén” nevezetű intézmény tevékenységének analízise. Ez a szervezet nem csupán az állami ideológia érdekei szerint megtartandó nyilvános előadásokat szervezte, és nem csupán az oravai és szepességi népszavazások propagandamunkájáért volt felelős, hanem titkosszolgálati módszerekkel is dolgozott. A koncepcionális szférában a nemzeti ellenségképek gyártásával foglalkozott, miközben a szlovák antiszemitizmust segédeszközként használta fel a csehszlovák identitás népszerűsítésére. Ezzel szemben a politikai pártok szerepére, amelyek a Szlovák Néppárt kivételével nem

biztosítottak platformot a szlovák nemzeti álláspont verbalizálására, és a politikai választási mobilizálás funkciójára, alig történik utalás – aktorokként csak a könyv legutolsó oldalain jelennek meg, előtte a nemzeti kérdésben vallott nézeteikről csak futólagosan esik szó, mint például a Szlovákia adminisztratív felosztása körüli vita kapcsán. A pártsajtót Nurmi alig-alig elemzi, még annak autonómia-párti részét sem.

Ismo Nurmi munkáját tehát az új felismerések mellett bizonyos módszertani problémák is jellemzik. Problematikusnak tűnik például az 1918 őszén túlmutató folyamatok vizsgálatának szinte teljes hiánya. A magyar nemzetépítő stratégiáknak a szlováknyelvű lakosságra való visszahatásairól csak töredékesen esik szó és akkor is a magyar politikai establishment represszív asszimilációs céljaira korlátozva. Meg kell említenünk a forrásokban alkalmazott kategóriák reflektálatlan átvételét, ami Nurmi amúgy igen dicséretes helyi történeti szempontjainak értékéből valamicskét levon. Munkája során Nurmi a központi hatóságok² állományának anyagaira támaszkodott, a regionális és helyi levéltárak anyagait vagy a helyi sajtót nem elemezte. Ezért a folyamatok deskriptív észlelésénél javarészt a végrehajtó- vagy más hatóságokhoz kötődik, és a kollektív nemzeti identifikáció geneziséknél a nemzeti és szociális motívumokat figyelembe véve csak igen ritka esetben jut el következetes kijelentésekhez.

Deborah S. Cornelius dolgozata más szemszögből közelíti meg Szlovákia két világháború közötti történelmét, módszertani és nemzeti tekintetben egyaránt. Az első, felületes pillantás csalóka lehet: a történelmi összefüggések leírásánál Cornelius megmarad általánosságoknál, helyenként pontatlan, és központi részekenél alig tud megszabadulni a két világháború közötti Csehszlovákia magyar állami, illetve magyar nemzeti történeti képétől. Amíg Ismo Nurminál Magyarország 1918 előtti történelmére vonatkozóan teljességgel hiányzik az angol nyelvű szakirodalom, addig Cornelius irodalomjegyzékében a csehszlovák, illetve szlovák historiográfia olyan főműveit keressük hiába, amelyek nem az angol-amerikai szférából származnak. A Sarló-mozgalom archívumából származó személyes dokumentumokon kívül a nemzeti és helyi archívumokból semmi más anyagot nem vont be vizsgálatába – a szövettörzs, amelyre az elemzése lényegében támaszkodik, részben a Sarló-mozgalom még publikálatlan műveiből és a kortárs publicisztikából áll.

² A Nurmi által kiértékelte levéltári anyagok Szlovákia Közigazgatási Minisztériumából és annak osztályaiból, a Matica Slovenska túrőcszentmártoni levéltárból, a prágai Hadtörténeti Levéltárból és a Központi Állami Levéltárból származnak.

Ez az első kritikai megállapítás azonban semmiképpen sem von le semmit Cornelius munkájának értékéből. A dolgozat historiográfiailag releváns aspektusai a kollektív biográfiai szándékból és az 1918–20-as hatalomváltás individuális identitásopcióinak elemzéséből következnek: a Habsburg-monarchia széthullását kísérő „kusza és traumatikus tapasztalatok” Cornelius szerint „a biológiai generációt kulturális-politikai értelművé” változtatták (57. o. és k.). Elemzésének tárgya a Sarló-mozgalom, az 1928-ban alapított irodalmi-népi gyökerű egyesület, amelynek egyre növekedett a társadalompolitikai jelentősége. Cornelius a Sarló-mozgalmat két kultúra („cultures”, amelyeket inkább nemzeti értelmezésvilágoknak kell értenünk) közé szorulva látja; a csoport ebből a közties állapotból meríti azon koncepcionális energiáit, amelyek a nemzeti logika ideológiai érvényesülési monopóliumát támadják. Cornelius részletekbe menően követi a Sarlónak a cserkészmozgalomtól az új kisebbségi értelmiségi elitig tartó fejlődését, még hozzá kollektív biográfiai alapokon éppúgy (a származási régiókat megkülönböztetve), mint nyolc vezető személyiség külön példáján (pl. Balogh Edgár, Baross Zoltán, Varga Imre vagy Vass László).

A Sarló-generáció értelmiségi irányultságának első megnyilvánulása az úgynevezett Regős-mozgalom volt 1926-ban, amely népkonceptiója alapjait még a vidékben látta. Ezzel szemben a Sarló-mozgalom képviselői már eltávolodtak a falu romantikus szemléletétől és új módon gondolkodtak a kisebbség és nemzet viszonyáról, e gondolkodás kulcsfogalmai Cornelius szerint a „polgár” és a „magyarság”. A korábban burzsoá városlakóként kinevetett „polgár”, írja Cornelius, az Első Köztársaság keretfeltételeihez igazodó emancipáció koncepciójává vált. A munkásságot hangsúlyozottan bevonták a „magyarság” definíciójába, ami középtávon a Sarló elszigetelődéséhez vezetett a magyarországi és erdélyi, szellemileg rokon csoportoktól, amelyek pedig a húszas években jelentős impulzusokat kaptak a Sarlótól.

A Sarló-mozgalom képviselői magukat külpolitikai realistiként, belpolitikai aktivistaként és társadalompolitikai reformerként látták, az egészségügyben vagy a tanártovábbképzés terén igen aktívan tevékenykedtek. A régi Magyar Királyság visszaállítását elvetették, gondolkodásuk inkább egy Dunai Föderáció irányába hajlott. Ebben az összefüggésben teremtettek kapcsolatot Emanuel Radllyal (234. o.) és T. G. Masarykkal, de az immár nemzetállamban felnövekedett ifjabb cseh generáció kevés megértést mutatott a Sarló-mozgalom törekvései iránt. Bővebben taglalja Cornelius az új szlovák értelmiséghez és szocialista csoportokhoz fűződő voltaképpen pozitív viszonyt

(297–304. o.). A Sarló-mozgalom csúcspontját 1930-ban érte el, ezután a világgazdasági válság következményeként elinduló társadalompolitikai radikalizálódás a mérsékelt tagok kiválásához vezetett, majd 1934-ben a tényleges föloszláshoz.

A különböző szempontok ellenére Deborah S. Cornelius és Ismo Nurmi munkája azonos igénnyel lép fel: a nemzeti azonosulást mindkettő elsősorban kollektív hozzárendeződésként fogja fel, amely a nemzeti ideológiai-intézményes logika alól képes kivonni magát. Amíg Cornelius identitásfogalma igenis differenciált és több opcióval bír, addig Nurmi elképzelése maradványokban ugyan elkötelezett a „természetes” nemzeti fejlődés mellett, ugyanakkor az identifikációs minták megfogalmazásánál és elfogadásánál a maga részéről utal a lokális dinamika momentumára – a háború utáni zűrzavar a viszonyok sajátos logikáját teremtette meg, amely a fejlődési vonulatokat előre kijelölte és a csehszlovák nemzetépítés sikertelenségét is nagymértékben meghatározta. Mindenestre egy dolgot mindkét mű egyforma egyértelműséggel megmutat: a nacionalizmus-kutatásnak egy legalábbis európai átfogó kutatási tereppé kellene válnia, hogy azt a többletértéket, amelyet a módszertani innováció a nyolcvanas évek óta megteremtett, továbbra is gyümölcsözően hasznosíthassa. Ismo Nurmi és Deborah S. Cornelius dolgozataikkal megmutatták, hogy a két világháború közötti Szlovákia ebben a kontextusban éppenséggel ideális kutatási terepet képez; munkáik ugyanakkor azt is egyértelművé teszik, hogy kiindulási pontként nagyobb, nagyrégiós kontextust érdemes választani, hogy eredményként ne javított, de lényegében mégiscsak nemzeti historiográfiai alappozíciókat csempésszünk vissza a tudományos diskurzusba.

Peter Haslinger

Népesedéspolitika Ceaușescu Romániájában

Gail Kligman: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. București, Humanitas, 2000, [Fordította: Marilena Dumitrescu], 368 oldal, (Procesul Comunismului), ISBN 973–50–0104–7

Találón állapítja meg Melegh Attila, hogy „az elmúlt huszadik század joggal nevezhető az intézményesült népesedéspolitika, az emberi reprodukcióba való tudatos beavatkozás évszázadának”.¹ Erre igen szemléletes példát nyújthat Ceaușescu országlásának huszonnégy éves története, ugyanis e rendszer a világ egyik legszigorúbb születéspártoló népesedéspolitikáját kényszerítette állama lakosságára. Gail Kligman elemzése Ceaușescu pronatalista népesedéspolitikájáról² a Humanitas Könyvkiadó jóvoltából 2000-ben román nyelven is napvilágot látott. A szerzőt nem szükséges különösképpen bemutatni a magyar szakmai közönségnek, ugyanis jól ismertek a közép-kelet-európai térség társadalmi szerkezetváltozásaira, a társadalmi nemi viszonyok megértésére irányuló kutatásai.³ A romániai terep nem ismeretlen számára, hiszen a hetvenes-nyolcvanas években hosszabb

-
- 1 Melegh Attila: Az angolszász népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika* 39. 2000. március. 157.
 - 2 Magyar nyelven a Demográfia folyóirat közölt egy részletet a könyvből, lásd Gail Kligman: Népesedéspolitika: Reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceaușescu Romániájában. *Demográfia*. 2000. 43. 1. 47–70.
 - 3 Susan Gal – Gail Kligman: *The politics of Gender after Socialism*, Princeton University Press, 2000; Susan Gal – Gail Kligman: *Reproducing Gender: Politics Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton University Press, 2000.

időszakokat töltött Romániában, ahol főként Máramaros környékén végzett kulturális antropológiai kutatásokat. Ottani munkájának eredményeit ma már a román olvasóközönség is haszonnal forgathatja.⁴

A most bemutatásra kerülő könyv is több éves munka eredménye. A kutatás, amely kezdetben az 1966-tól kezdődő abortuszellenes törvénykezés és a hozzá kapcsolódó rendelkezések társadalmi és népesedéspolitikai következményeinek feltárására irányult, időközben bővült és nőtte ki magát a Ceaușescu-rendszer mindennapi életben való működésének átfogó elemzésévé. Kligman megközelítése antropológiai jellegű, saját fogalmazásában, „az állam – a ceaușescui Románia – etnográfiját” próbálja leírni. A reprodukció kérdésköréből indul ki, és úgy véli, hogy az ezzel kapcsolatos kérdések nem csupán a magánszféra részét képezik, hanem ezekbe az állam, a politika és számos közintézmény is beleszólást kíván. Kligman szerint: „A reprodukció vagy termékenység kiváló terepet nyújt az állam és polgárai (vagy polgárjoggal nem rendelkező tagjai) közötti formális és informális viszonyok összetett rendszerének feltárásához. Miként intézményesülnek az állam rendelkezései a hivatalos diskurzusban, valamint a hivatali eljárásokban és gyakorlatban? Hogyan érvényesítik és tartatják be a gyakorlatban ezeket a rendelkezéseket? Hogyan befolyásolják az ilyen szabályozások az emberek mindennapi életét – más szóval hogyan éljük meg hétköznapjainkban az állami politika makrotársadalmi érdekeinek érvényesülését és az ezzel járó ideológiai kontrollt.”⁵

A szerző a könyv hét fejezetében a társadalmi és biológiai reprodukció politikájának elemzésén keresztül mutatja be az állam és polgárai közötti társadalmi szerveződés természetét és különösen egyes társadalmi viselkedésmódok – így a kétszínűség és az összejátszás – dinamikáját. Az elemzés egyik fontos következtetése, hogy Romániában a nyilvános szféra uralmának eszköze a hazugságok gyártásában való széleskörű együttműködés volt, „Románia szocialista építményének hamis jelentések, koholt statisztikák, szándékos dezinformáció és hamis énképek voltak az építőkövei.”⁶ Úgy véli, hogy a kétszínűség (*duplicitate*) és az összejátszás (*complicitate*) voltak azok a legfontosabb mechanizmusok, amelyek a társadalmi viszonyokat szervezték, hozzájá-

4 Gail Kligman: *Căluș: Symbolic Transformation in Romanian Ritual*, University of Chicago Press, 1981 (román fordításban 2000, Editura Univers) és Gail Kligman: *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press, 1988 (rom. ford. 1998, Polirom)

5 Gail Kligman: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, București, 2000, 11.

6 Uo. 23.

rulva a szocialista társadalmi szervezet fennmaradásához és végső soron annak összeomlásához.

Kligman az első fejezetben felvázolja azt a romániai és nemzetközi kontextust, amelyben elfogadásra került a reprodukciós politika, majd elemzi e politika motivációit és a társadalmi nemi viszonyokra gyakorolt hatását. Uralomra kerülése után egy évvel Ceaușescu 1966. október 1-jén minden előzetes utalás nélkül kibocsátja az 770-es számú Rendeletet, amelyben az abortusz végrehajtását törvényen kívül helyezi. A rendelet, amely megelőzte Ceaușescu hatalmának 1968-as konszolidációját, nemzetközi és ráadásul romániai érdemleges visszhang nélkül lett elfogadva. Kligman szerint e rendelet azon első „jelek” közé tartozik, amelyekkel Ceaușescu próbálta mindinkább elhatárolni magát elődjétől, Gheorghe Gheorghiu Dej-től. A reprodukció kérdésében elfogadott szovjet álláspont követése helyett Ceaușescu elkezdi nyíltan hirdetni a román szocializmus nemzeti ideológiáját. Később, az 1970-es években nyugaton egyrészt politikai okokból (Ceaușescuban egy Tito-hoz hasonló figurát látva) pozitívan ítélték meg a születéspártoló korlátozást. Másrészt Románia ezen országok számára egyfajta kísérleti terepet is jelentett a népesedéspolitikai ilyenét alkalmazására, hiszen ezekre a társadalmakra is a termékenységszökkenés általános tendenciája volt jellemző. Romániában a születéspárti törekvések indokai között egyfelől megemlíthető, hogy a tőkeszegény gazdaságot a kényszer az intenzív munkaerő-felhasználás felé terelte, másrészt szerepet játszott ebben a román diktátor megalomán vágya, hogy nagy ország fölött uralkodjék. A társadalmi nemi viszonyok átalakulására vonatkozóan Kligman úgy véli, hogy az állam-szocializmus az egyenlőséget előmozdító politikai intézkedésekkel növelte a társadalmi nemek közötti egyenlőség fokát, ugyanakkor újratermelt egy patriarchális rendet a paternalista állam fennhatósága alatt. A szocialista politikai törekvések egyik legfontosabb célja volt az egész társadalom fokozatos egyneműsítése a párt bölcs, patriarchális vezetésével. Ebben a rendszerben a női test az állam újratermelési követelményeinek teljesítésére szolgáló eszköz szerepét játssza.

A következő négy fejezetben a szerző Foucault eredményeit hasznosítja a hatalom, a szexualitás, a diskurzus és az intézmények megértésében. Részletesen elemzi a politikai demográfia véghezvitelére és a gyermekvállalással kapcsolatos viselkedésformák átalakítására létrehozott jogszabályok intézményesítését, a teljes propaganda kiépítését, a többszintes ellenőrzési rendszer megteremtését, valamint a tudományos ismeretek és a humán tőke instrumentalizálását.

Kligman az abortuszellenes törvénykezés 23 éves folyamatát áttekintve három nagy periódust különböztet meg: 1966–1973, 1974–1984 és 1984–1989. A pronatalista politika kudarcának következtében, amelyet legjobban a születések lassú csökkenése jelzett, 1973-ban és 1984-ben sor kerül a 770-es számú rendelet módosítására és szigorúbb intézkedések bevezetésére. Az 1984–1989-es időszakot Kligman szerint az „orwelli-stratégiák” fokozatos jelenléte jellemzi, amelyben sor kerül a nyílt kényszerítés alkalmazására is. Ceașescu uralmának érvényesítésére a különféle szimbolikus erőszakcselekmények eszközeit, legfőképpen a félelemkeltés fegyverét használta fel.

Az abortuszellenes törvénykezést egy sor születéspártoló, „család és gyerektámogató” intézkedés egészítette ki. A szerző részletesen bemutatja ezeknek a támogatásoknak (családi pótlék, szülési szabadság, kitüntetések stb.) a hasznavehetetlenségét, és felhívja a figyelmet a rendszer mérhetetlen cinizmusára, amellyel úgymond kárpótolni akarta a sokgyerekes családokat. A politikai demográfia tényleges gyakorlatba ültetése egy sor intézmény és szervezet együttműködését követelte meg, amelyeknek élén kezdetben a Nemzeti Demográfiai Bizottság (Comisia Națională de Demografie), majd 1984-től a Legfelső Egészségügyi Tanács (Consiliul Sanitar Superior) állt. Ez utóbbi intézmény irányítása alatt lesznek az egészségügyi szakértelmiségiek a pronatalista politika kitüntetett szereplői. Az orvosok és munkatársaik voltak a felelősök azért, hogy bizonyos politikai demográfiai célok ténylegesen megvalósuljanak. A szerző bemutatja mindazokat az eszközöket, amelyekkel az orvosi személyzetet – mint legfőbb közvetítőt az állam és a nők között – a hatóságok intézményi szinten kényszerítette. Ugyanakkor érdekes módon, némiképp szembeállítva ezekkel, ismerteti azokat a mechanizmusokat, amelyekkel átjártották, szabotálták – a születési, halálozási, terhesség-megszakítási statisztikák meghamisítása által – a politikai demográfia előírásait.

A romániai pronatalista propaganda elemzésével a szerző rámutat arra, hogy miként alkalmazták a retorikai formulákat a népesség mozgósítása érdekében, többek között olyan kérdésekben, mint a születési arányszámok, demográfiai növekedés és hanyatlás, a család, gyerekek és nők szerepe a szocializmus építésében. A félretájékoztató alapvető jellemzője volt a rendszernek.

A hatodik fejezetben Kligman orvosokat és olyan nőket szólaltat meg, akik arról vallanak, hogy miként érintette őket magánéletükben és szakmai téren az abortusztilalom. Az orvosok és más szakemberek a terhesség-megszakítás különböző gyakorlatairól nyilatkoznak és arról is beszélnek, hogy mi-

ként sikerült saját érdekükben – amely nagyon sokszor egyezett a páciens érdekével is – „kijátszani a törvényt”. Két orvos története, akik illegális terhesség-megszakítás végrehajtása miatt voltak több évet börtönben, jól jellemzi azt a karkai légkört, amelyben ezek az orvosok éltek és azt a módot, ahogyan a rendszer a magán és szakmai kapcsolataikat manipulálta. Ezeket a történeteket olyan nők vallomásai követik, akik a terhesség-megszakítás tapasztalatával szembesültek. Olyan történetekről van szó, amelyekben a mindennapi élet legfőbb jellemzője a kilátástalanság és a kiszolgáltatottság érzése.

A hetedik fejezet áttekinti a politikai demográfia következményeit Romániában. Kligman szerint ennek egyik legfontosabb következménye az illegális terhesség-megszakítások számának növekedése volt, ami természetesen a gyermekhalandóság, a gyermekágyi halálozás magas számát vonta maga után. Romániában 1989-ben a gyermekágyi halandósági ráta (169,6 gyermekágyi halál 100 000 élveszületésre) magasabb volt minden más európai ország adatainál. A pronatalista politika egy másik következménye volt a nem kívánt gyerekek számának növekedése, akik közül sokan az utcára vagy az állam által fenntartott árvaházakba kerültek. A szerző ezzel kapcsolatban a gyerekek elhagyásának intézményesüléséről, mint társadalmi gyakorlatról beszél, amely később, 1989 után az utcagyerekek, a külföldieknek való örökbeadás és gyerekkereskedelem jelenségét eredményezte.

Az utolsó fejezetben Kligman kihangsúlyozza a szegénység, az illegális abortusz és következményei közötti alapvető összefüggést. Úgy véli, hogy a szegény családok nőtagjai szenvedik meg az abortusz törvényen kívüli helyezésének következményeit, mivel ők azok, akiknek nem telik rá, hogy a beavatkozást szülész nő vagy bába végezze el, a külföldi utazás lehetősége pedig szóba sem jöhet. A szerző általános tanulságként fogalmazza meg, hogy a legális úton történő terhesség-megszakítást törvény által kell biztosítani. Az abortuszt tiltó és azt elfogadó országok gyermekágyi halandósági mutatóinak összehasonlítása azt bizonyítja, hogy nem kívánt terhesség esetében azokban az országokban, ahol az abortusz tiltva van, a nők az illegális terhesség-megszakításhoz folyamodnak, életüket is kockáztatva, hogy visszaszerezzék a termékenységük feletti ellenőrzést. Ceaușescu Romániája – foglalja össze Kligman – szélsőséges példája annak, amikor az állam testükben és életvitelükben erőszakosan zaklatja polgárait. Ugyanakkor „a reprodukzív magatar-

tásformák befolyásolására irányuló nyilvános kényszerítő intézkedések leglátványosabb kudarcát⁷ is láthatjuk benne.

Gail Kligman elemzésének komolyságát, precizitását csak alátámasztja a mintegy 60 oldal bibliográfiai utalás. Témakezelése, megközelítése, módszertana és a feltárt eredmények alapján úgy véljük, hogy az egyik legjobb antropológiai elemzésről van szó, amit az utóbbi években Ceaşescu Romániájáról írtak. Bíztható, hogy az ő, valamint Katherine Verdery és Claude Karnoouh hatására a román társadalomtörténet-írás „antropológiai fordulatáról” is beszélhetünk.⁸

Pakot Levente

⁷ Uo. 15.

⁸ Constantin Iordachi – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*. 2000. 41–42. 174.

SZÁMUNK SZERZŐI

- BALOGH IVÁN, szociológus,
Szegedi Tudományegyetem, Szociológiai Tanszék
- BÁRDI NÁNDOR, történész, tanár,
TLA Közép-európai Tanulmányok Központja, Budapest
- BOTTONI, STEFANO, történész, doktorandusz,
Bolognai Egyetem
- GYERTYÁNFY ANDRÁS, jogász, történész, tanár
- HASLINGER, PETER, történész,
Collegium Carolinum, München
- ILIĆ, VLADIMIR, szociológus, Nagybecskerek
- KOVÁCS GÁBOR, filozófus, doktorandusz,
MTA Filozófiai Tudományok Intézete
- LOSONCZ ALPÁR, egyetemi oktató,
Újvidéki Egyetem
- MANDEL KINGA, szociológus,
MTA Kisebbségkutató Intézet
- MANNOVA, ELENA történész,
Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet,
Pozsony
- MOLNÁR OLGA BORBÁLA, jogász, tudományos segédmunkatárs,
MTA Jogtudományi Intézet
- PAKOT LEVENTE, történész, egyetemi hallgató,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- YOUNG, JAMES E., egyetemi oktató,
University of Massachusetts Amherst

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 13, 2002, No. 3

JAMES E. YOUNG The Texture of Memory	3
ELENA MANNOVA From National Heroes to Europe Square. Episodes of the collective memory in Komarno	26
VLADIMIR ILIĆ Voivodina: the possibility of overcoming the past and leaving inter-ethnic skirmishes behind	46
IVÁN BALOG István Bibó's interpretation of assimilation	74
GÁBOR KOVÁCS István Bibó's interpretation of nation, self-determination and nationalism	93
ANDRÁS GYERTYÁNFY The Eastern Enlargement of EU and the Situation of the Hungarian Minorities	117

REVIEWS